

Carme Narváez Cases

**EL TRACISTA FRA JOSEP DE LA CONCEPCIÓ I
L'ARQUITECTURA CARMELITANA A CATALUNYA**

**Tesi doctoral dirigida per Marià Carbonell i Buades
Departament d'Art, Facultat de Filosofia i Lletres
Universitat Autònoma de Barcelona**

Bellaterra 2000

A la meva família, i especialment a en Miquel. Ell ha fet bones les paraules de Marguerite Yourcenar: "...ha d'existir algú, ni que sigui en el transfons, en l'aventura d'un llibre ben portat o a la vida d'un escriptor feliç, algú que no deixi passar la frase inexacta o fluixa que no canviem per peresa; algú que prengui per nosaltres els gruixuts volums dels prestatges d'una biblioteca per tal que trobem alguna indicació útil i que s'obstini en continuar consultant-los quan ja hi haguem renunciat; algú que ens recolzi, ens encoratgi, que de vegades ens oposi alguna cosa; algú que comparteixi amb nosaltres, amb el mateix fervor, els goigs de l'art i de la vida, les seves tasques sempre feixugues, mai fàcils; algú que no sigui ni la nostra ombra ni el nostre reflex, ni tan sols el nostre complement, sinó algú per si mateix; algú que ens deixi en completa llibertat i que ens obligui, tanmateix, a ser plenament el que som. Hospes Comesque".

Marguerite Yourcenar, "Quaderns de notes a les 'Memòries d'Adrià'"

ÍNDIX

Abreviatures	v
Introducció i agraïments	1
I. L'arquitectura a l'orde carmelità descalç	
1. Breu història fundacional: la reforma dels carmelitans descalços	9
2. El model conventual de santa Teresa.....	15
3. L'apropament a la classe dirigent com a via de finançament: els patronatges	18
4. L'impacte urbanístic dels nous establiments: el cas de Barcelona	31
5. La definició d'un estil de vida i el seu impacte en la tipologia dels convents carmelitans descalços	
5.1. El convent vist com a <i>Hortus Conclusus</i>	43
5.2. Les idees arquitectòniques de santa Teresa.....	46
5.3. La pobresa com a element identificador dels convents de carmelitans descalços.....	51
6. La reglamentació carmelitana relativa a la construcció de nous convents: normativa i models.	
6.1. L'evolució de la normativa al llarg dels segles: mides, proporcions i uniformitat	58
6.2. Tipologia habitual dels convents carmelitans	82
- Esglésies	
a) Façana	83
b) Planta	87
c) Alçat	88
d) Cobertes	89
- Dependències conventuals	
a) Claustre	90
b) Cel·les	91
6.3. Els deserts	91
6.4. Existeix un estil arquitectònic carmelità?	101
7. Els tracistes de l'Orde	108

II.	El tracista carmelità fra Josep de la Concepció	
1.	Revisió historiogràfica i fortuna crítica.....	123
2.	Dades biogràfiques	135
3.	Formació	139
4.	Trets distintius de la seva obra	144
5.	Catàleg de les obres	151
	- Convents de carmelitans descalços.	
	· Convent de Sant Josep i Santa Anna d'Énguera (València)	152
	· Convent de Nostra Senyora de Gràcia de Barcelona	155
	· Convent de Sant Rafael de La Selva del Camp	156
	· Convent de Sant Jeroni de Vic	158
	· Convent de Nostra Senyora del Miracle de Tortosa	160
	· Convent de la Sagrada Família de Nules (Castelló)	162
	· Convent de Santa Teresa de Balaguer	164
	· Convent de San Hermenegildo de Madrid	165
	· Convent de carmelites descalces de Reus	169
	- Esglésies parroquials.	
	· Església parroquial de Sant Feliu de Torelló	171
	· Església parroquial de Santa Maria de l'Alba de Tàrrrega	174
	- Capelles	
	· Capella de la Immaculada Concepció de la catedral de Tarragona	189
	· Capella de Sant Oleguer a la catedral de Barcelona.....	197
	· Capella de sant Teodor a l'església del convent de Sant Llorenç de Tarragona	200
	· Capella del Santíssim a l'església parroquial de Sant Pere de Reus	202
	- Edificis civils	
	· Palau del Virrei, Barcelona	207
	· Palau Episcopal de Vic	215
	· Ajuntament de Vic	217
	· Remodelació del Castell de Cubelles	223
	· Casa de Carles de Llupià a Segur	227

· Remodelació del Castell de Botarell	227
· Projecte per a l'Hospital de Reus	229
- Altres obres.	
· Campanar de Vilanova i la Geltrú	231
· Projecte del retaule major de l'església parroquial de Santa Eulàlia a Esparreguera	236
· Projecte per a la Seu nova de Vic	240
· Projecte per a la façana de la catedral de Girona	244
· Intervenció a l'església parroquial de Santa Maria de Mataró ..	248
· Atribucions i visures	249
6. Un breu exercici estadístic	255
III. Els convents de carmelitans descalços a Catalunya.	
1. Convent de Sant Josep de Barcelona	259
2. Convent de Sant Josep de Mataró	281
3. Convent de Sant Josep de Tàrraga	297
4. Convent de Sant Josep de Perpinyà	302
5. Convent de Sant Josep de Lleida	306
6. Convent de Nostra Senyora del Miracle de Tortosa	314
7. Convent de Sant Josep de Girona	328
8. Convent de Sant Llorenç de Tarragona	333
9. Convent de Sant Joan Baptista de Reus	338
10. Convent de Nostra Senyora de Gràcia	346
11. Convent de Sant Rafael de La Selva del Camp	355
12. Convent de Sant Jeroni de Vic	363
13. Convent de Santa Teresa de Balaguer	375
14. Convent de Nostra Senyora dels Dolors de Vilanova i la Geltrú	380
15. Desert de Cardó	393
IV. Fonts documentals	407
V. Bibliografia	425
VI. Apèndix documental	461
VII. Apèndix gràfic	531

ABREVIATURES

Els acrònims referits a arxius catalans (la major part) segueixen els criteris establerts l'any 1997 pel Servei d'Arxius de la Direcció General de Patrimoni Cultural.

- ACA** Arxiu de la Corona d'Aragó
- ACB** Arxiu Capitular de Barcelona
- ACBA** Arxiu Històric Comarcal de Balaguer
- ACG** Arxiu Capitular de Girona
- ACR** Arxiu Històric Comarcal de Reus
- ACTA** Arxiu Històric Comarcal de Tàrraga
- ACTO** Arxiu Capitular de Tortosa
- ACVG** Arxiu Històric Comarcal de Vilanova i la Geltrú
- ADB** Arxiu Diocesà de Barcelona
- ADPO** Arxiu Departamental dels Pirineus Orientals
- AEV** Arxiu Episcopal de Vic
- AGS** Archivo General de Simancas
- AHAT** Arxiu Històric Arxidiocesà de Tarragona
- AHCB** Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona
- AHCG** Arxiu Històric de la Ciutat de Girona
- AHCTE** Arxiu Històric Comarcal de les Terres de l'Ebre
- AHMSC** Arxiu Històric Municipal de La Selva del Camp
- AHN** Archivo Histórico Nacional (Madrid)
- AHPB** Arxiu Històric de Protocols de Barcelona
- AHT** Arxiu Històric de Tarragona
- AMES** Arxiu Municipal d'Esparreguera
- AML** Arxiu Municipal de Lleida
- AMM** Arxiu Municipal de Mataró
- AMV** Arxiu Municipal de Vic
- APT** Arxiu Parroquial de Torelló
- BN** Biblioteca Nacional (Madrid)
- BUB** Biblioteca Universitària de Barcelona
- MASMM** Museu Arxiu de Santa Maria. Centre d'estudis locals de Mataró

INTRODUCCIÓ I AGRAÏMENTS

En gran mesura, aquest treball d'investigació va començar a gestar-se a partir del nostre interès per l'arquitectura religiosa espanyola del període que comprèn la segona meitat del segle XVI, període durant el qual s'inicià la penetració i l'establiment a la Península Ibèrica d'uns models constructius basats en la simplicitat estructural i en uns espais altament funcionals. Les primeres aproximacions al tema, fetes a partir de la lectura d'autors especialitzats en l'estudi de l'arquitectura espanyola d'aquesta època, ens mostraren ja la disparitat de criteris en la utilització dels diversos termes que feien referència a aquesta tendència, disparitat que motivà la nostra curiositat i, a partir d'aquí, l'intent d'arribar a captar l'essència del fenomen.

L'explosió constructiva conventual que es produí a Espanya al llarg dels segles XVI i XVII va ser, sens dubte, determinant en la penetració a la Península Ibèrica d'allò que hom ha vingut catalogant sota el concepte de model arquitectònic contrareformístic, tot i que, en opinió de Rodríguez de Ceballos, la repercussió que el Concili de Trento tingué en els països catòlics és difícilment classificable dintre del terme "estil". Per a l'autor no hi ha dubte que aquesta influència es produí en el camp de l'arquitectura, moltes vegades no explícitament en qüestions artístiques o estètiques, sinó de culte, de litúrgia, que, posteriorment, determinaren la forma, la concepció i la manera de utilitzar els edificis, una pràctica que acabaria afectant sobretot l'espai¹. És una asseveració amb la qual

¹ A. Rodríguez de Ceballos, "La arquitectura religiosa de Juan de Herrera y la Contrarreforma", *Juan de Herrera y su influencia*, p. 197.

nosaltres, després d'haver estudiat la gènesi i evolució de l'arquitectura carmelitana, ens mostrem completament d'acord.

Aquesta tendència arquitectònica, difosa a la Península durant la segona meitat del segle XVI, i caracteritzada per l'austeritat i la simplicitat tectònica, s'adeia a la perfecció amb l'esperit propugnat pels ordes religiosos, especialment els mendicants, que havien de fer de la pobresa la seva bandera. Tal com afirmava Joaquim Garriga, la recerca d'aquesta simplicitat comportava sobretot el distanciament per part de les congregacions dels repertoris del gòtic florit i del grutesc, distanciament que portava quasi per força a la utilització del repertori arquitectònic clàssic, encara que, pràcticament com a norma general, d'ell només es prenien alguns elements². Justament aquesta referència al repertori clàssic és un dels primers aspectes generalment acceptats pels estudiosos a l'hora d'identificar les variants que assenyalen l'existència d'un determinat corrent arquitectònic a l'Espanya del XVI, comú tant a temples parroquials com conventuals. Donada la voluntat simplificadora i de despullament ornamental que representà el nou estil, el terme *classicisme* acostuma a ser el concepte més repetit en l'intent de definició de la mencionada tendència arquitectònica, quan, en realitat, la pròpia utilització del terme *classicisme* representa ja de per si un problema.

Que la utilització del terme resulta problemàtica és un fet que Aramburu-Zabala constata en un interessantíssim estudi en el qual l'autor feia una reflexió sobre els orígens del concepte "clàssic" i sobre les diferents accepcions que ha adoptat, tant en el camp de l'art com en el de la literatura, així com un repàs a les darreres aportacions crítiques que el terme ha motivat. La conclusió que extreia, i a la qual ja han arribat altres

² J. Garriga, "El Renaixement, orígens i influències (segles XVI-XVII)", *L'Arquitectura en la història de Catalunya*, p. 168.

historiadors, és que la utilització del terme “classicisme” en referència a grans períodes de l’art és qüestionable, donat que exclou -per exemple en el cas del Renaixement espanyol- aspectes importants de la cultura que no estan necessàriament lligats a ell³. Habitualment, quan hom parla de classicisme en referència al tipus d’arquitectura desplegada a la Península Ibèrica a partir de mitjans del segle XVI, la intenció és posar de manifest l’existència d’un corrent constructiu basat en la pura essència de les masses tectòniques i en l’alt sentit plàstic de les superfícies manifestat simplement a partir de la utilització monumental de l’ordre. Però, ¿és això per si mateix constitutiu d’un estil classicista?⁴.

La dificultat de classificació i catalogació de l’arquitectura d’aquest període es dona, probablement, per la confluència a la Península de diversos corrents emanats de procedències diverses; hom fa servir com a sinònims els termes manierisme, classicisme, purisme, estil desornamentat, estil contrareformístic, estil trentí i estil herreria (fins i tot estil escurialenc). El nostre treball no servirà per destriar quins d’aquests termes és el que retrata d’una manera més correcta l’arrel del fenomen, ni tampoc per proposar noves catalogacions –no té sentit afegir més noms a la llista de les etiquetes; el que cal, justament, és el contrari-; el nostre propòsit ha estat estudiar les propietats i el caràcter de l’arquitectura practicada en el si d’un dels ordes religiosos que estenen les seves fundacions arreu de la Península a partir de l’últim quart del segle XVI, i que, per tant,

³ M.A. Aramburu-Zabala Higuera, “El problema del clasicismo en la arquitectura española de la segunda mitad del siglo XVI”, *Actas de las Jornadas Nacionales sobre el Renacimiento español*, p. 126.

⁴ Muñoz Jiménez, per exemple, negava l’existència d’un classicisme artístic apreciable a Espanya: “Formalmente se pasó de un tardogótico contaminado de motivos italianizantes (el Plateresco prerrenacentista), a la asunción de elementos propios del Manierismo en sus sucesivas fases”. Aquesta circumstància s’explica, segons l’autor, pel retard d’un segle respecte al Renaixement italià i per la pervivència a la nostra península de models gòtics. D’aquesta manera, propugna una divisió d’aquest període en tres fases estilístiques: Plateresc (1500-1550), Purisme o Manierisme Serlià (1540-1580), i Classicisme o Manierisme Classicista (1565-1630). L’autor rebutja la identificació de classicisme amb estil herreria; lliga aquest últim amb les aportacions de Vignola, Vasari i Palladio, i engloba totes aquestes manifestacions arquitectòniques en un corrent anomenat per ell de Manierisme classicista; J.M. Muñoz

contribueixen d'una manera important a fixar els trets d'un nou esperit en matèria constructiva, sigui com sigui que vulguem denominar aquesta tendència.

Congregacions com la dels carmelitans descalços, la dels jesuïtes, caputxins o franciscans ajudaren decisivament a configurar a partir dels seus establiments un tipus d'arquitectura que serà també imposada en altres construccions religioses no conventuals, sobretot en esglésies parroquials: naus úniques, capelles allotjades entre els contraforts, cors elevats als peus dels temples, capçaleres planes, transeptes inclosos a les plantes, utilització d'un ordre arquitectònic simple i despulrat. Son trets que tradicionalment hom considera derivats de l'èxit del Gesú, trasplantats a la Península, difosos per les nombroses fundacions que els jesuïtes endegaren a partir de Castella, i assimilats per altres ordes religiosos preexistents o nascuts en aquesta època, procés que explicaria el perquè de la catalogació d'estil contrareformístic. Hom tendeix a oblidar, però, que algunes d'aquestes "constants" ja eren visibles a l'arquitectura peninsular abans de l'arribada dels jesuïtes; Rodríguez G. de Ceballos i Fernando Marías ja establiren en el seu moment que aquest tipus d'església de predicació va néixer als convents de dominics i franciscans del sud de França, Itàlia i el Llevant espanyol entre els segles XIII i XIV, i que el model va ser traspassat després a Castella, caracteritzat per la seva funcionalitat, aconseguida a partir d'una sola nau, allotjant les capelles entre els contraforts i, sobretot, situant el cor als peus de l'església, sobre una tribuna, creant així una visibilitat perfecta⁵.

Jiménez, "La evolución estilística de la arquitectura española del siglo XVI: El parangón italiano", *Actas de las Jornadas Nacionales sobre el Renacimiento español, Príncipe de Viana*, LII, 1991, pp. 233-240.

⁵ A. Rodríguez G. de Ceballos, "Arte religioso de los siglos XV y XVI en España", *Historia de la Iglesia en España. La Iglesia en la España de los siglos XV y XVI*, vol. III-2º, p. 644; F. Marías, *El largo siglo XVI*, p. 119. Probablement un dels primers en assenyalar les arrels gòtiques llevantines de les primeres esglésies jesuítiques fou Emile Mâle a "L'architecture gothique du Midi de la France", *Revue des deux mondes*, febrer 1926, pp. 826-857. En aquest article Mâle analitzava el fet diferenciador del gòtic meridional francès dins el panorama del gòtic europeu, arribant a la conclusió que la regió del Midi, juntament amb Catalunya es caracteritzen per les seves esglésies de grans espais i en les quals predominen

Caldria ara per la nostra part justificar l'elecció de l'orde carmelità descalç com a objecte d'estudi, en detriment de l'arquitectura portada a terme per altres ordes religiosos que, se'ns podria replicar, també presenten elements d'interès com a inspiradors d'una determinada tendència edificadora. La resposta és doble; en primer lloc, els carmelitans descalços probablement foren –a banda dels jesuïtes- els que aconseguiren imposar una empremta més forta a l'arquitectura del seu temps, sobretot gràcies a la creació d'un tipus de façana molt personal, imitada en moltíssimes construccions religioses no estrictament conventuals. I, en segon lloc i més important, la presència dins l'orde descalç del tracista fra Josep de la Concepció, figura que ens va ser suggerida pel nostre director de tesi, i que havia estat inexplicablement privada per part dels estudiosos d'un estudi en profunditat, feia gairebé irresistible la dedicació del nostre treball d'investigació a aquest tema. No voldríem deixar de remarcar que fra Josep ha centrat gran part dels nostres interessos –aspecte visible en el títol d'aquest treball i en el paper destacat que hi té el capítol dedicat a la seva figura-, i que al mateix temps, i justament per aquesta raó, ha estat la causa de les nostres més grans decepcions, en haver desaparegut moltes de les traces confeccionades per ell (algunes d'elles perfectament localitzades fa uns anys, ara misteriosament perdudes) i en faltar informació relativa a la seva formació com arquitecte.

I ja que parlem de les dificultats trobades pel camí, ha arribat el moment de mostrar el meu agraïment a aquells que, d'una manera o d'una altra, m'han ajudat a salvar-les. He d'encapçalar aquest llistat amb el meu director, en Marià Carbonell,

les línies horitzontals. Aquest tipus de temple, de nau única amb capelles obertes entre els contraforts, s'oposaria al gòtic nòrdic, més donat a la verticalitat, i tindria les seves arrels a l'arquitectura clàssica. Mâle, fins i tot, posava en relació les esglésies gòtiques del Llenguadoc amb les esglésies italianes del segle XVII, ja que, segons ell, "la conception est identique: une large nef voûtée sans collatéraux, et, des deux côtés, des

pacient (i jo diria que de vegades desesperançat) espectador d'un procés de redacció que ha durat anys i que semblava no tenir fi; el seu model de treballador infatigable m'ha esperonat en molts dies de negres pensaments i absència total d'inspiració, a banda d'haver estat un ajut inestimable en l'aportació de dades i suggeriments diversos. Vull també agrair a en Ventura Bassegoda l'oportunitat que m'ha donat d'aprofitar-me de la seva erudició (i en alguna ocasió de la seva biblioteca) en determinades consultes. I estic també obligada amb aquells que han estat objecte de les meves demandes i preguntes: amb en Quim Garriga, que m'ha encoratjat a tirar endavant amb aquest treball d'investigació tantes vegades com he parlat amb ell, amb en Joan-Ramon Triadó, que amb l'interès que sempre ha mostrat pel meu tema de recerca m'ha confortat en el pensament que allò que estava estudiant tindria alguna utilitat. Gràcies també a en Fernando Marías, en Pere Beseran, en Carles Dorico, na Dolores García Hinarejos, a mossèn Salvador Ramon, a mossèn Joan Rourell, rector de la parròquia de Torelló (poques vegades he estat subjecte d'una hospitalitat tan despresa i generosa), a n'Anna Mir, conservadora de l'Arxiu Comarcal de Reus, per les hores de la seva feina que em va dedicar, i al pare Pere, membre de la comunitat de carmelitans de Lleida, per la seva extrema amabilitat. Vull finalment dedicar un afectuós record a la memòria del pare Gabriel Beltrán, historiador de l'orde carmelità descalç, que tan generós es mostrà amb mi totes les vegades que vaig sol·licitar el seu ajut i la consulta de les seves pròpies notes, tot i que en aquells moments el seu estat de salut ja no era bo. M'hauria agradat molt que hagués pogut llegir aquest treball d'investigació.

chappelles ouvertes entre les contreforts (...). Il serait aisé de métamorphoser une de nos églises du Languedoc en une église romaine" (p. 852).

I si l'ajut material i intel·lectual que he rebut ha estat important, no ho ha estat menys l'ajut sentimental i anímic, en el qual la meua família té un paper protagonista. És obligat que citi en primer lloc els meus pares, per la seva infinita generositat i per la comprensió que han mostrat envers el meu treball, una comprensió manifestada especialment pel meu pare (tot i que els repetits “¿Quan acabaràs?” de la meua mare també han estat per mi un incentiu). Gràcies infinites dec al meu germà Xavier, que m'ha aportat els dos tipus de suport, el logístic i el moral; la seva col·laboració en matèria informàtica ha estat tan important (sobretot en l'escanejat de les il·lustracions), i la meua ineptitud en aquesta matèria tan gran, que estic convençuda que aquesta tesi no seria el que és si no hagués estat per ell. Mai li agrairé prou. I per últim gràcies a en Miquel, a qui vaig conèixer a l'antiga seu de l'Arxiu de la Corona d'Aragó en els inicis d'aquest treball d'investigació, i ara és el meu marit; no només m'ha acompanyat i auxiliat en bona part dels meus viatges de recerca arreu del territori català (i peninsular, en general), sinó que, més important, m'ha acompanyat anímicament en aquests darrers anys de patiment i esforços per veure aconseguit aquest projecte.

III. L'ARQUITECTURA A L'ORDE CARMELITÀ DESCALÇ

1. Breu història fundacional; la reforma dels carmelitans descalços

La primitiva Regla del Carmel esdevingué una de les més rigoroses de la història de l'Església catòlica. Va ser formulada per sant Albert el 1209, a petició d'alguns pelegrins que havien arribat a Palestina amb les Creuades i que havien iniciat pel seu compte una vida eremítica al Mont Carmel, imitant l'exemple del profeta Elies. La Regla, que entre d'altres punts establia l'obediència a un prior, la vida de solitud dels ermitans –que havien de tenir la seva pròpia cel·la separada-, la meditació i la pregària continuades, el treball manual, el silenci i la pobresa, va ser aprovada pel papa Honori III el 1226. Vint anys més tard, el General dels carmelites, sant Simó Stock, demanava al papa Innocenci IV que aclarís alguns punts de la Regla per tal de relaxar els seus rigors i acomodar-la a les noves comunitats arribades des de Palestina a Europa, relaxació a la qual accedí el pontífex el 1248. Posteriorment, diversos papes concediren successives dispenses que anaren disminuint progressivament aquests rigors, l'última de les quals fou la del Papa Eugeni IV el 1432. El resultat, ja en època moderna, van ser convents instal·lats en nuclis urbans que acollien comunitats amb un excessiu nombre d'integrants, i on es feia molt difícil poder fer una vida d'oració i meditació, característiques que havien definit en el seu origen l'Orde.

Aquest fenomen de relaxació de la primitiva regla no va ser exclusiu de l'orde carmelità, sinó que afectà altres congregacions, de manera que s'imposà a la llarga la necessitat de diferenciar a partir de la terminologia els religiosos que decidien acollir-se a

un estil de vida o un altre. A partir del segle XIV van començar a ser denominades *observants* o *reformats* aquelles congregacions masculines que volgueren mantenir-se fidels a la regla primitiva preceptiva en cada cas, tornant als rigors imposats pels fundadors, mentre que els *claustrals*, *mitigats* o *conventuals* passaren a ser aquells religiosos que havien suavitzat la rigorositat de llurs primeres constitucions per tal d'aconseguir comunitats més nombroses i estables¹.

En les congregacions femenines, dependents de les masculines, aquesta distinció entre observants i claustrals no es produiria fins a mitjans del segle XVI. Pionera en aquest acolliment a l'observança en les comunitats religioses femenines va ser santa Teresa de Jesús. Santa Teresa, membre d'una nombrosíssima comunitat de religioses a Ávila –tan nombrosa que en èpoques de penúria econòmica es permetia que les monges passessin llargues temporades amb llurs famílies o coneguts-, en la qual la vida de meditació i recolliment esdevingué de tot punt impossible, va sentir, a partir de la nostàlgia, la necessitat de tornar a la primitiva Regla de sant Albert i als rigors establerts pel fundador: el silenci mantingut la major part del dia, la reclusió dels religiosos a les cel·les i el treball manual, a banda dels vots de pobresa, castedat i obediència comuns a altres congregacions². El model en què s'inspirà la Santa en la gènesi d'un nou orde religiós acollit a l'observació va ser la congregació de les descalces franciscanes, per la seva vida d'extrema austeritat, portada a terme en convents molt pobres, que comptaven amb petites ermites on les religioses podien passar temps dedicades a l'oració en

¹ J. García Oro, "Conventualismo y observancia. La Reforma de las órdenes religiosas en los siglos XV y XVI", *Historia de la Iglesia en España. La Iglesia en la España de los siglos XV y XVI*, p. 216.

² L. Gutiérrez Rueda, "Ensayo de iconografía teresiana", *Revista de espiritualidad*, 90, p. 38.

solitari³. Portada pel desig d'imitar la vida retirada dels antics ermitans de la Regla del Carmel, santa Teresa propicià la primera fundació del nou orde carmelità descalç a Ávila; el 24 d'agost de l'any 1562 prenen l'hàbit les quatre primeres novícies al convent de sant Josep, l'únic que tenia previst fundar la Santa⁴. Però a aquest primer seguiren altres (Medina del Campo, Malagón, Valladolid, Toledo, Salamanca, Alba de Tormes), fins a un total de quinze en el moment en què es produí la seva mort. A la reforma de la branca femenina seguí la de la masculina, portada a terme per sant Joan de la Creu, que havia professat com a carmelità el 1563 al convent de Santa Ana de Medina del Campo, localitat on conegué santa Teresa, arribada aquí per fundar el segon convent de descalces. Sant Joan, acompanyat de fray Antonio de Jesús, durà a terme la primera fundació de religiosos descalços a Duruelo (Ávila) l'any 1568, en el camí d'Ávila a Salamanca, en una casa que li va ser donada a santa Teresa per Rafael de Ávila Moxica⁵.

El 22 de juny del 1580 el Papa Gregori XIII atorgava als pares carmelites reformats la possibilitat de constituir províncies pròpies, autònomes de l'orde calçat, jurisdicció a la qual havien estat sotmesos fins aleshores els descalços. Durant aquest temps, des de la primera fundació portada a terme per santa Teresa fins a la mort de la Santa i de sant Joan de la Creu, la nova congregació havia patit tota mena de dificultats, impediments i persecucions, aquestes últimes sobretot per part dels calçats, que veien perillar llur legitimitat⁶. La reforma empresa per santa Teresa no només va desagradar els

³ J. García Oro, "La vida monástica femenina en la España de Santa Teresa", *Actas del Congreso Internacional Teresiano*, vol. I, p. 344.

⁴ L. Gutiérrez Rueda, *op. cit.*, p. 40.

⁵ *Ibidem*, p. 46.

⁶ Bona prova d'aquesta malvolença per part dels claustrals envers els observants és el fet que sant Joan de la Creu va ser empresonat durant nou mesos en un calabós del convent de calçats de Toledo.

calçats, sinó que en general va ser mal vista per l'estament eclesiàstic peninsular donat el context polític i religiós -no gaire favorables-, en què apareixia el nou orde. Recordem que en aquells moments es vivia a la Península una certa inestabilitat religiosa arran de la commoció causada per la Reforma i pels afanys contrareformístics que la seguiren, i que la revolta dels Comuneros a Castella l'any 1520 havia inculcat en les autoritats tota mena de prevencions i recels envers qualsevol indici de voluntat renovadora o dissident. Tanmateix, i malgrat els factors que jugaven en la seva contra, en aquesta empresa de fundadora santa Teresa es veié animada i en alguns casos auxiliada per l'autoritat de Felip II. La Santa va sol·licitar en diverses ocasions l'ajut del monarca, sobretot durant els primers difícils anys d'existència de l'Orde, en ser els seus integrants objecte de persecucions i acusacions de tota espècie. Ja l'any 1575, quan es plantejà l'escissió dels carmelites calçats i la creació d'un nou orde, la fundadora dels carmelitans descalços havia demanat la intercessió del rei⁷. Per la seva banda, Felip II era molt afecte a la causa de santa Teresa, a la qual intentà protegir i afavorir en diverses ocasions, un interès que queda demostrat pel fet que el monarca va fer recollir els manuscrits de la Santa per conservar-los a El Escorial⁸.

⁷ Vegeu M. Fernández Álvarez, *Poder y sociedad en la España del Quinientos*, p. 305.

⁸ R. Schneider, *Felipe II o religión y poder*, p. 191. El moviment contrareformístic a Espanya es defineix per la decidida actuació de Felip II en matèria religiosa; mentre des de Roma es proposava una aplicació progressiva de les decisions preses al Concili de Trento, el monarca espanyol pretenia una reforma radical i ràpida de l'Església a la nostra península. En aquest cas podem fer bona la dita que Felip II era més papista que el Papa. Amb aquesta postura, el monarca no feia més que seguir les tendències de reforma començada amb els Reis Catòlics. La reforma dels instituts religiosos va tenir des d'un primer moment, doncs, les simpaties de Felip II, que recolzà la renovació de les velles institucions i la seva adaptació a una observança més rigorosa. Aquest desig de renovació en les congregacions espanyoles esdevingué pel monarca una prioritat en els assumptes d'estat, fins al punt que es convertí en una qüestió de caire gairebé polític, dirigida i orquestrada en gran part pel bisbe franciscà Fray Bernardo de Fresneda. Del fet que la reforma es convertís en un assumpte d'estat prové probablement la radicalització de la postura de Felip II en aquest tema, que l'enfrontà amb les autoritats romanes per les diferències que mantenien uns i altres en el ritme d'aplicació de les resolucions tridentines. No hi ha dubte que l'orde dels carmelitans descalços es va veure afavorit en la seva fundació per aquest ambient de profunda reforma; vegeu també J. García Oro, "Reformas y Observancias: crisis y renovación de la vida religiosa española durante el Renacimiento", *Revista de Espiritualidad*, 40, 1981, pp. 191-213.

Amb l'atorgament papal d'independència, el nou orde carmelità descalç començà a posar-se en marxa; el 3 de març del 1581 se celebrava el primer Capítol dels descalços a Alcalá de Henares, on quedà instituïda una única Província, encara vinculada en certs aspectes a l'orde calçat. Aquest va ser el pas previ a l'assoliment per part dels descalços de la categoria de Congregació, concessió que arribava el 10 de juliol de l'any 1587; en aquesta data el Papa Sixte V donava a la comunitat –que fins al moment havia tingut categoria de Província- la mencionada dignitat de Congregació, i amb aquest privilegi quedava desvinculada de manera gairebé completa de l'orde calçat, tot i que l'autonomia completa no arribà fins l'any 1593⁹.

El 1588 es formaven les diverses Províncies que havien de constituir l'Orde, entre elles la Província de Sant Josep, creada el 18 de juny del 1588 al primer Capítol general de Madrid, que abastava els límits de la Corona d'Aragó, incorporant els convents de Gènova (fundat pel desembre del 1584), Barcelona (1586), Mataró i Tàrrrega (aquests darrers fundats el mateix 1588). El primer religiós Provincial de la Província de Sant Josep va ser fra Joan de Jesús Roca, un dels primers integrants de l'Orde amb un paper destacadíssim en la fundació dels primers convents de carmelitans descalços a Catalunya. El primer Capítol provincial de la Província de Sant Josep fou celebrat a Tàrrrega el 6 de juny del 1590, amb la incorporació de dos nous convents, el de Perpinyà i el de Lleida (fundats els dos l'any 1589). La Província s'enriquí en els anys posteriors amb les fundacions de Girona i Tamarit de Llitera (les dues de 1591), Saragossa (1594), Tarragona (1597) i Calatayud (1599).

La Província de Sant Josep patiria al llarg dels anys diverses reestructuracions que

⁹ G. Beltrán (Gabriel de la Cruz), “Elecciones hechas en los primeros capítulos de la reforma teresiana (1581-1622 y 1634)”, *Monte Carmelo*, pp. 244-245.

afectaren els seus límits, sotmesos a l'existència de noves fundacions i en ocasions a les circumstàncies polítiques. Per exemple, en el Capítol general celebrat a Toledo el 7 de setembre del 1600, la Província de Sant Josep era reformada i limitada a Catalunya, mentre que les noves comunitats sorgides a Aragó passaren a dependre de Castella. Al mateix temps, el Papa deslligava els convents italians dels espanyols (que també comprenien les fundacions de Nueva España), formant l'any 1601 una nova congregació italiana. Aquesta remodelació de les Províncies, però, no va ser gaire duradora; en el Capítol general celebrat a Pastrana el 30 d'abril del 1610 es tornaren a configurar noves divisions, fent que la Província de Sant Josep tornés a comprendre les comunitats de Catalunya i Aragó, amb la suma de les fundades a València. Aquesta divisió romandria inalterada durant bastants anys, fins que al Capítol general convocat novament a Pastrana el 12 de maig del 1685 es configurà definitivament la Província de Sant Josep, integrada exclusivament per les comunitats de Catalunya, que a la branca masculina quedà composta pels convents de Barcelona (1586), Mataró (1588), Tàrrrega (1588), Lleida (1589), Tortosa (1590), Girona (1591), Tarragona (1597), Reus (1606), Gràcia (Barcelona, 1625), La Selva del Camp (1636), Vic (1642) i Balaguer (1678), a les quals cal afegir el desert de Cardó (1606). Havia quedat exclosa la comunitat de Perpinyà (que passà a dependre de les congregacions franceses), i se sumaria després l'última de les fundacions de frares descalços a Catalunya, la de Vilanova i la Geltrú (1735).

Paral·lelament fou creada la nova Província de Santa Teresa, integrada per Aragó i València¹⁰. Aquesta seria la configuració definitiva de les Províncies de l'orde descalç, que

¹⁰ G. Beltran, *Fuentes históricas de la Provincia O.C.D. de San José (Cataluña y Baleares)*, pp. 16-18.

l'any 1736 apareixia repartida en sis territoris: les Províncies de San Elias, de l'Esperit Sant, de Sant' Angelo, la de Sant Josep, la de San Felipe i la de San Alberto¹¹.

2. El model conventual de santa Teresa de Jesús

L'objectiu que ens proposem en els propers apartats és la demostració de com l'elecció d'un determinat estil de vida religiosa acaba determinant no només el tipus de comunitats creades en el si de l'orde en qüestió, sinó que a la llarga dicta també el món de les formes artístiques que envolten aquestes comunitats. L'àmbit de l'esperit termina per configurar aparences ben palpables, que són justament les que ajuden l'home a remuntar-se en el seu afany d'eternitat, i les que identifiquen la manera com aquesta espiritualitat és viscuda.

La creació de l'orde del Carme Descalç per part de santa Teresa venia a engrossir el conjunt d'ordes mendicants existents a la Península des del segle XIII, conjunt format pels dominicans, franciscans, trinitaris, mercedaris, servites i mínims¹². Aquestes comunitats de mendicants constituïren un nou fenomen de congregació religiosa urbana, basada en la idea de la implantació al mig de nuclis densament habitats amb la finalitat de buscar suport econòmic en les aristocràcies urbanes, intentant que aquests ciutadans es comprometessin d'alguna manera en llurs col·laboracions, ja fossin puntuals o periòdiques, permetent als membres de les comunitats assegurar-se un mitjà de subsistència segur sense

¹¹ *Regla primitiva y Constituciones de los religiosos descalzos de el Orden de la Bienaventurada Virgen Maria de el Monte Carmelo, de la Primitiva Observancia, de la Congregacion de España*, p. 127.

¹² És el 20 d'agost del 1603 quan el Papa Climent VIII expedeix una butlla declarant l'entitat de l'orde de Carmelites Descalços com a orde mendicant, juntament amb les altres tres restants; ACA, *Monacals-Hisenda*, lligalls grans, 480 (a).

haver de comptar amb un protector determinat i, el que és més important, no havent de dur a terme activitats professionals per autofinançar-se, de manera que es dedicava tot el temps disponible a l'oració. Els mendicants, assumint que aquesta manera d'entendre la vida monàstica havia de quedar plasmada no només en llurs actituds, sinó també –i sobretot- en llurs convents, reduïren al mínim els elements que els formaven, fent-los servir com a mostra de la pobresa viscuda en el si de l'orde: disminuïren a l'extrem l'espai físic dels seus monestirs, començant per l'església i seguint per la resta de dependències conventuals (claustre, refector, sala capitular i dormitoris)¹³.

Un cop vistes les possibilitats d'extensió del model de San José d'Ávila a altres comunitats, en el moment d'establir les directrius que havien de regir els nous convents fundats per ella, santa Teresa va haver-se de decidir en l'apartat econòmic entre dues maneres ben oposades de mantenir les primeres cases de religioses: amb rendes suficients que garantissin la manutenció dels membres de cada monestir sense necessitat de preocupar-se de res més que de la vida d'oració, o bé sense cap tipus de renda, perseguint d'una manera més efectiva l'estat de pobresa absoluta que havia de presidir aquests convents. Aquest dubte inicial ve donat per la pròpia experiència de santa Teresa en el seus anys de monja al monestir de la Encarnación d'Ávila, durant els quals va veure com la falta de diners per alimentar una comunitat massa nombrosa afavoria una relaxació gens aconsellable en la vida de clausura¹⁴. D'altra banda, era lògic que la fundadora d'un orde que naixia amb enormes desitjos de vida contemplativa i de pobresa pensés en defugir les preocupacions mundanes que suposava l'administració de béns materials, i es decantés per les fundacions portades a terme sense cap renda,

¹³ Vegeu J. García Oro, "Conventualismo y observancia...", p. 217.

¹⁴ N. González y González, *El Monasterio de la Encarnación de Ávila*, vol. I, p. 173.

simplement amb les donacions de particulars. D'una manera o d'una altra, els diners es convertien en un problema, bé per no tenir-los, o bé perquè tenir-los suposava trencar amb l'esperit de la Regla.

La qüestió no era banal; aquesta era una decisió enormement important, donat que havia d'afectar tots els aspectes de la vida en els convents de descalços: el tipus d'edificacions, la subsistència, l'existència de comunitats més o menys nombroses¹⁵. Sant Pere d'Alcántara, fundador de l'orde dels alcantarins, conseller, confessor i assessor espiritual de la Santa, es mantingué rigorós en aquesta qüestió en ser consultat en diverses ocasions per ella. San Pere, que es féu ermità i que adoptà la més estricta observança en les seves fundacions, recordà a santa Teresa que quan sant Albert instituí la Regla primitiva, estipulà la necessitat de desvincular-se de qualsevulla possessió, fins i tot la relativa al terreny on havia d'estar situat el convent, que havia de ser propietat del benefactor de la comunitat, no d'aquesta ni de l'orde religiós al qual pertanyia¹⁶. Aquest sant convencé santa Teresa que la renúncia a viure de rendes afavoria un major apropament a la Regla primitiva, i una major vida de perfecció. I també tingué algun pes en la decisió final de la Santa el parer del religiós fray Ambrosio Mariano de san Benito, en el segle Ambrogio Mariano d'Azzaro, nascut a Bitonto (Itàlia), frare napolità de l'orde dels Basilis i un dels assistents al Concili de Trento, que havia estat ermità al monestir de Tardón, situat a Sierra Morena (Córdoba). Aquest religiós, tracista i enginyer al servei de Felip II, que potser hauria intervingut decisivament en la traça dels primers convents de l'orde descalç, era doctor en Dret i Teologia i expert en

¹⁵ J.A. Álvarez Vázquez, "Financiación de las fundaciones teresianas", *Actas del Congreso Internacional Teresiano*, pp. 253-254.

¹⁶ Efrén de la Madre de Dios, "El ideal de Santa Teresa en la fundación de San José", *Carmelus*, 10, 1963, pp. 214 i 219.

Matemàtiques. Santa Teresa havia conegut d'Azzaro a Madrid¹⁷, quan la fundadora anava de pas cap a Andalusia, i es deixà imbuir de la seva filosofia de la pobresa extrema i del treball de la comunitat com a única font de finançament¹⁸.

Santa Teresa es decantà finalment en fundar l'Orde per l'opció de vida de pobresa absoluta, i així ho establí a les *Constituciones de San José*. En elles la fundadora assentava l'obligació per part de les religioses de viure exclusivament de les almoines, sense cap altre tipus de renda, però no del fruit de la postulació feta casa per casa, que suposaria un incompliment de la clausura, sinó de les almoines dipositades al torn de cada convent. Només en el cas que els ingressos procedents de les almoines fossin insuficients admetia la Santa la dedicació per part de les religioses a un treball manual que els permetés una font d'ingressos més segura, sempre que aquest treball fos realitzat en el temps que els quedava lliure després de dedicar-se a l'oració i als oficis del cor. Per a les religioses havia de ser prioritària la continua dedicació a Déu; el treball no feia més que distreure d'aquesta vida eminentment contemplativa¹⁹.

3. Les vies de finançament: l'apropament a la classe dirigent i els patronatges

Santa Teresa seguí ja aquest model de vida monàstica exemplar a la seva primera fundació de monges carmelites descalces, Sant Josep d'Ávila, un convent que

¹⁷ És la mateixa Santa la que dóna notícia en les Fundaciones i en alguns de les seves cartes de l'existència d'aquest personatge; vegeu D. García Hinarejos, "La arquitectura de los carmelitas descalzos del siglo XVII en Valencia", *Actas del Primer Congreso de Historia del Arte Valenciano*, p. 250.

¹⁸ Felipe de la Virgen del Carmen, *La Soledad Fecunda. Santos Desiertos de carmelitas descalzos*, p. 19; V. Vázquez de Prada, "La reforma teresiana y la España de su tiempo", *Santa Teresa en el IV Centenario de la reforma carmelitana*, p. 92.

¹⁹ J.A. Álvarez Vázquez, *op. cit.*, p. 273.

seria model pels futurs establiments de descalços. La santa plantejà en aquest primer convent de l'orde descalç la seva idea del que ha de ser sempre un monestir, un lloc on la presència de Déu, possible gràcies al sagrament de l'Eucaristia, és continuada i primordial en la vida dels religiosos. És aquesta presència divina la que motiva l'enclaustrament, el replegament i la separació del món exterior, el retorn al primitiu esperit del Carmel. El desig de Santa Teresa, expressat en molts dels seus escrits, era que Sant Josep, i després els altres convents fundats per ella, s'apropessin a l'antiga Regla carmelitana en el sentit de ser com baluards de l'afany de perfecció propi de la vida cristiana, refugis per llurs habitants, models de comportament per a la resta de cristians²⁰. Aquesta idea de perfecte aïllament, però, topava frontalment amb la necessitat inqüestionable d'estar en contacte continu amb el món, del qual els religiosos s'havien d'abastir materialment i sense el qual, sense les seves almoines, no podrien subsistir. D'aquesta manera, tal com assenyala Ruiz Soler, el tipus de vida propugnada pels ordes mendicants es converteix en una continua i irresoluble contradicció: per arribar a una vida de perfecció cal apartar-se del món, però per poder assolir aquest estat cal subsistir diàriament, i això s'ha de fer estant en contacte directe amb el món, amb els fidels que a partir de llurs donacions són els que fan possible la vida de clausura²¹. Es dóna així la curiosa contradicció assenyalada per Egido: "Teresa es muy consciente de que la posibilidad de vivir en pobreza se basa en la aparente paradoja de localizarse en centros bien dotados"²².

²⁰ J.F. Chorpenning, "The Monastery, Paradise, and the Castle: Literary Images and Spiritual Development in Santa Teresa of Ávila", *Bulletin of Hispanic Studies*, LXII, 1985, p. 249.

²¹ L. Ruiz Soler, *La personalidad económico administrativa de la Santa Madre Teresa de Jesús*, p. 65.

²² T. Egido, "Ambiente histórico", *Introducción a la lectura de Santa Teresa*, p. 47.

Un cop portada a terme la fundació del primer convent de descalces a Ávila, santa Teresa es plantejà la possibilitat d'estendre l'empresa de l'establiment de comunitats de descalços a altres punts de Castella, pensant en la reforma de l'Orde com una operació de gran magnitud. Conscient de la necessitat de les almoines perquè qualsevol convent de la congregació pogués posar-se en marxa i subsistir, santa Teresa buscà donacions voluntàries, generoses, i aquestes generalment procedien de la burgesia comerciant, assentada, evidentment, a les ciutats²³. Decidida a seguir endavant, la Santa proposà la ubicació del segon convent de monges a Medina del Campo, probablement pensant - com a descendent d'una família de mercaders que era- que aquest nucli, amb una gran concentració de conversos rics, seria més propici a trobar els ajuts necessaris per a la nova fundació entre la burgesia enriquida pel comerç²⁴. De fet, algunes de les primeres fundacions propiciades per santa Teresa (Toledo, Segòvia, Burgos) van ser possibles gràcies a la protecció econòmica d'aquestes famílies de conversos -no hem de perdre de vista que la pròpia santa Teresa era descendent d'una d'aqueixes famílies-, que veien en el paper de protectors d'un convent una estupenda oportunitat de fer-se un lloc en la societat del seu temps. Molts nobles entenien que aquesta pràctica de fundació i protecció de convents era una manera d'ennobrir i donar renom a les viles que ells habitaven, així com, evidentment, una manera d'ennobrir-se i donar-se renom a si mateixos²⁵. En paraules de Márquez Villanueva, “un patronazgo llevaba aparejado el prestigio de asociar los apellidos, para la posteridad, con un edificio de prestancia, ofrecía enterramiento digno a la familia y daba influencia y poder en el mundillo local

²³ J.A. Álvarez Vázquez, *op. cit.*, p. 284.

²⁴ Vegeu B. Bennassar: “Medina del Campo: Un exemple des structures urbaines de l'Espagne au XVIe siècle”, *Revue d'Histoire Economique et Sociale*, 4, 1961, pp. 474-495.

²⁵ A. Domínguez Ortiz, *op. cit.*, p. 50.

al conferir a los patronos el derecho de nombrar capellanes o de repartir dotes gratuitos”²⁶. L'ascens social, però, no era l'únic que buscaven els conversos en aquests tipus de patronatge. Aquest segment de la societat va ser conscient que el patrocini, a més, els oferia la possibilitat d'entrar a formar part dels cercles cristians de llur ciutat, entrada que, d'altra manera, els hauria estat molt àrdua pel rebuig que en aquells anys patia qualsevol que no pogués acreditar la puresa de la seva sang. I a banda de la possibilitat d'ascens ràpid, la dignitat s'estenia als futurs descendents.

També els mercaders, els comerciants i els banquers, a banda dels conversos, eren els patrons més adients en les noves fundacions, per les seves possibilitats econòmiques i el seu desig d'ascensió social, al qual podien optar mercès al seu paper de protectors d'un convent. El protagonisme d'aquesta classe mitjana en el patrocini de nous convents és un fenomen curiós de la societat castellana de mitjans del segle XVI, fenomen propiciat per l'expansió urbana i pel bon moment que travessava l'economia en aquells anys, que va afavorir una important presència a les ciutats d'un segment de població enriquit pel comerç i la banca. Era una classe social que disposava de riquesa però no de noblesa, i que va veure en el mecenatge o en el patronatge una manera d'ascendir en la consideració de llurs conciutadans. Hem d'entendre, doncs, molts d'aquests patrocinis com un intent d'elevació social, d'equiparació amb la noblesa, antiga fundadora i protectora de monestirs. D'aquesta manera, els moviments de reforma produïts en el si d'alguns ordes religiosos durant el XVI, amb la consegüent escissió en nous ordes mendicants i l'aparició, per tant, de nous convents sorgits en condicions de pobresa gairebé absoluta, no van fer més que afavorir les aspiracions de poder d'un grup que trobarà així la manera de parangonar-se amb la més rànica

²⁶ F. Márquez Villanueva, *Espiritualidad y literatura en el siglo XVI*, p. 169.

noblesa²⁷. Aquesta última restà com a representant de la més tradicional i aristocràtica expressió d'una religiositat elitista, mentre que la nova oligarquia urbana semblà adherir-se -això sí, per simple conveniència- als nous corrents trentins de reforma, que havien de portar nous aires en la manera d'entendre la religió, més “democràtics”, sobretot pel que fa a la vida en els convents.

Tal com assenyala Márquez Villanueva, en l'apropament de santa Teresa a aquests grups de riquesa urbans no hem de veure un afany materialista, sinó una necessitat de recolzament més comprensiu en una classe social que no era ni molt menys tan exigent i excèntrica com la noblesa: “Sabía Santa Teresa que la idea de una religiosidad fuertemente contemplativa no despertaba entre aquellos hombres el recelo habitual en la época, y que por ello habían de salirle fiadores y prestarle sus nombres en forma tan generosa”²⁸. Santa Teresa procurà, sempre que això li fou possible, evitar el contacte amb la noblesa del seu temps, conscient com era del seus capricis i de les seves absurdes imposicions: “Dios me libre de estos señores que todo lo pueden y tienen extraños reveses”²⁹. Malgrat les prevencions de la Santa, a mesura que els convents fundats per ella van anar progressant i adquiriren popularitat, l'aristocràcia castellana va anar acceptant la reforma teresiana i intervenint en algunes fundacions, moltes vegades a desgrat de la fundadora³⁰.

Coneguda és la dita que la mort, per la seva inevitabilitat, no distingeix entre classes socials, una dita que xoca frontalment amb l'evidència; la mort -igual que el

²⁷ J.E. Bilinkoff, *The Avila of St. Teresa; Religious Reform and Urban Development, 1480-1620*, p. II.

²⁸ F. Márquez Villanueva, *op. cit.*, p. 154. L'autor posa l'exemple de França, on la noblesa fou la principal protectora de l'orde descalç (62 fundacions en 68 anys), i com a conseqüència els convents acabaren afectats d'un gran esperit mundà; p. 161.

²⁹ T. Egido, “La crítica social en la reformadora carmelitana”, *El País*, 15 d'octubre del 1981, p. 27.

³⁰ J. Bilinkoff, *Ávila de Santa Teresa. La reforma religiosa en una ciudad del siglo XVI*, p. 147.

naixement- sí distingia entre les diferents classes socials, tant per la ubicació de les sepultures com per la dignificació del difunt en el cas que aquest fos membre de l'èlit ciutadana. La mort en aquests segles enalteix el noble i el converteix en un model de virtuts i perfeccions, que sovint queden reflectides en el seu lloc d'enterrament. Aquest, per tant, ha de ser dignificat, cosa que moltes vegades no permetien els espais de les esglésies o catedrals preexistents. La solució es trobava en les noves esglésies erigides pels ordes religiosos que s'establien arreu del territori peninsular; aquests ordes, que patien de manera generalitzada el problema de la manca de diners per portar endavant les seves construccions, van veure en l'aristocràcia urbana un aliat a les seves aspiracions. Es produí d'aquesta manera una situació ventatjosa per ambdós grups: mentre que les comunitats religioses podien dur a terme la construcció dels seus convents i les seves esglésies gràcies a l'ajut econòmic d'un determinat patrocinador o patrocinadors, aquests obtenien a canvi perpetuar-se com a fundadors, poder ostentar el seu escut d'armes a la façana d'aquests edificis i tenir assegurada dintre d'ells una sepultura, a part de totes les misses que els religiosos es comprometien a dedicar a la salvació de la seva ànima. D'aquí que poguem dir, utilitzant paraules de Gómez-Moreno, que, "aunque los frailes y monjas son los creadores en primera instancia de sus conventos, serán los fieles y patronos los verdaderos impulsores y costeadores de estas obras, arrastrados por una concepción religiosa que les obligaba a la participación como vía forzosa de salvación"³¹. No hem de perdre mai de vista el factor de prestigi que suposava davant els seus conciutadans el fet que un particular perpetués la seva memòria i la de la seva família intervenint activament en la construcció, fundació o dotació d'un nou convent. Seria aquest un fenomen que depassaria el simple desig de voler ser enterrat en un lloc preminent de la capella o l'església (fet, d'altra banda,

³¹ J.M. Gómez-Moreno Calera, *La arquitectura religiosa granadina en la crisis del Renacimiento (1560-*

ja habitual en èpoques anteriors), convenientment senyalitzat per una làpida o un sepulcre; els comitents voldran convertir les capelles senceres, i després les esglésies, en monuments erigits en la seva memòria, construint, tal com diu Cámara Muñoz, temples “cuyo fin último era el de servirles de mausoleo”³². D'aquí que l'atenció i la generositat dels protectors quant a termes constructius es centri en l'església, i no pròpiament en les dependències conventuals, que eren reductes exclusius dels religiosos o religioses, no oberts a la devoció popular.

Quant al finançament dels monestirs de descalços, no en tots es donaven les mateixes circumstàncies; això depenia de la localitat on eren instal·lats, de les possibilitats econòmiques que aquesta localitat presentava, de la situació dintre de la mateixa, i de les fonts d'ingressos amb què es comptés (rendes, llegats, donacions, almoines) i de la periodicitat d'aquestes darreres. Eren factors que determinaven des del seu origen el tipus de fundació. Una de les vies d'aportació de capital del qual santa Teresa no va ser mai partidària eren els censals, pels inconvenients que a la llarga presentaven els pagaments, donada la necessitat que les comunitats haguessin d'estar pendents contínuament d'ells. D'aquí que la fundadora recomanés a les seves religioses desfer-se'n el més aviat possible i no comprar-los per assegurar-se una renda³³. Tanmateix, sabem que aquesta va ser una pràctica molt habitual, i no només de l'orde descalç, sinó en general de moltes altres congregacions religioses que no trobaven altra via de finançament per a les construccions de llurs convents que l'aconseguida a partir de la compra de censals.

1650). *Diócesis de Granada y Guadix-Baza*, p. 93.

³² A. Cámara Muñoz, “Pasadizos del Siglo de Oro: la arquitectura del símbolo”, *Revista de Occidente*, 73, 1987, p. 103.

³³ J.A. Álvarez Vázquez, *op. cit.*, p. 281.

En termes econòmics, les fundacions es plantejaven des d'un primer moment en dues variants que definien en endavant la vida del nou convent. En primer lloc estaven les fundacions portades a terme amb renda, és a dir, amb el suport directe d'un o més patrons que proposaven l'establiment d'una comunitat religiosa en un edifici cedit per ells mateixos, i que a més es comprometien a finançar les despeses generades pel condicionament -o en ocasions per la construcció- i per la posterior subsistència dels religiosos. Habitualment, els edificis conventuals de nova planta són fruit del patrocini d'algun protector, donada l'enorme despesa que suposa abordar empreses com aquestes per part d'una congregació mancada de recursos³⁴. En aquests casos de patrocini particular, sobretot encara en vida de santa Teresa, el que es plantejava no era tant el problema del finançament, evidentment, sinó més aviat la conveniència o no de fundar en aquella localitat o ubicació marcada pel patró. En diverses ocasions santa Teresa, tot i no ser massa partidària, va haver d'admetre les rendes en els convents fundats per ella; eren sobretot els casos de comunitats establertes en ciutats molt petites, on el veïnat no disposava de grans mitjans econòmics i, per tant, les donacions serien més migrades³⁵.

De l'altra banda tenim les fundacions portades a terme sense l'existència al darrere d'un protector, la conveniència de les quals és, doncs, igual que la ubicació, proposada pel mateix Orde, que és a més qui ha de fer front a les despeses generades per l'establiment i la posterior mantenció de la comunitat. Generalment, en aquests casos l'establiment es feia en edificis preexistents -incomparablement més econòmics que

³⁴ Vegeu A. Cámara Muñoz, *Arquitectura y sociedad en el Siglo de Oro*, p. 123. De fet, en vida de santa Teresa l'únic monestir de descalços construït de nova planta va ser el de Malagón, seguint les traces d'un mestre d'obres anomenat Vergara; vegeu també T. Egidio, "Libro de las Fundaciones", Introducció a la lectura de Santa Teresa, p. 259.

³⁵ V. Vázquez de Prada, *op. cit.*, p. 95.

aixecar un edifici de nova planta-, cases que eren convenientment reformades i adaptades a les necessitats de la vida de clausura, i en unes condicions de pobresa que - no cal dir-ho- feien que aquests monestirs fossin construïts amb una qualitat molt inferior a la d'aquells costejats per un particular. A partir d'aquest primer establiment, i un cop haver-se integrat en l'entorn dels fidels de la localitat, els religiosos esperaven començar a rebre almoines i donacions de particulars que els permetessin anar emprenent a poc a poc, per etapes, la construcció d'un nou monestir –primer les dependències conventuals i després de l'església-, normalment a base de l'adquisició progressiva de cases o terrenys veïns, o bé en una altra ubicació, més favorable als seus interessos estratègics i/o econòmics. Veiem, doncs, que l'existència o no de renda a l'hora de plantejar una nova fundació incidia d'una manera directa no només en la font de finançament de la construcció o reforma de l'edifici, sinó també en el caràcter i l'aspecte que adoptaven els convents, almenys en els primers anys de la seva existència³⁶.

Així doncs, en la creació de monestirs hi havia dues opcions clares: o bé fundar en localitats pobres, apartades de nuclis de població importants, però amb una renda assegurada que permetés l'establiment, la construcció de l'edifici i la manutenció de les monges; o bé fundar en localitats riques, situades en rutes comercials importants (era un altre avantatge de fundar en ciutats: les comunicacions, a les quals Santa Teresa donava molta importància³⁷), amb una considerable concentració de capital en mans de famílies recentment enriquides i disposades a prosperar socialment a partir del patronatge religiós. La primera fundació masculina de l'orde descalç a Pastrana constitueix una

³⁶ L. Ruiz Soler, *op. cit.*, p. 49.

³⁷ T. Egidio, "Ambiente histórico", *op. cit.*, p. 48.

excepció a aquesta norma, donat que aquesta era una població pobre, i l'establiment dels religiosos es produí sense que existís una renda assegurada. L'explicació -no només en aquest cas, sinó també en la resta de convents de la branca masculina de l'Orde- radica en la diferent naturalesa respecte a les fundacions femenines; els frares havien d'estar en contacte permanent amb els fidels per raó de les seves tasques educadores, evangelitzadores i (sobretot) sacramentals, i per tant no tenia gaire sentit plantejar fundacions amb renda amb la única finalitat de garantir la clausura completa dels religiosos, donat que aquesta seria sempre impossible d'acomplir en la seva totalitat³⁸.

Posada en aquesta alternativa, santa Teresa preferia fundar en ciutats riques, cosa en la qual no es diferenciava d'altres ordes religiosos de la mateixa època, que buscaven assegurar la seva subsistència situant-se en nuclis de població amb cert poder econòmic, on les almoines eren més elevades. A més, des de les primeres fundacions, i gràcies al seu afany d'extrema pobresa, les descalces tingueren la sort de gaudir de les simpaties de la majoria d'habitants de les ciutats on s'instal·laren, la qual cosa redundà en un major nombre de donacions espontànies. Tenint en compte que la vida del carmelita descalç és principalment contemplativa i dedicada a l'oració, i activa en un segon lloc, adreçada a la tasca apostòlica, els emplaçaments més adients eren els que es trobaven allunyats dels seglars, però no fins al punt que aquest allunyament dificultés als religiosos l'assistència espiritual al poble -i per tant l'arribada d'almoines-. És a dir, els llocs més indicats eren els suburbis de les ciutats, on es donaven les dues condicions d'allunyament i proximitat alhora³⁹. Aquest, almenys, era l'esperit de les primeres fundacions; no trigarem gaire a presenciar com poc a poc els establiments donen

³⁸ L. Ruiz Soler, *op. cit.*, p. 86.

prioritat als aspectes més pràctics, intentant implantar-se ben a prop –si no al mig- dels centres urbans per assegurar-se una font d'ingressos infal·lible, i oblidant –o deixant en un segon lloc- els aspectes espirituals. Teófanos Egido, gran estudiós de la figura de santa Teresa, posa de relleu el canvi sofert en l'esperit de l'Orde a mesura que es produïen noves fundacions; segons l'autor, analitzant el mapa de les fundacions portades a terme per la Santa, és apreciable en el cas de Castella una concentració en els nuclis més actius i més productius, és a dir, on es produeix una més gran concentració de riquesa, i, per tant, una presència important de burgesia, indispensable com a protectora i finançadora de noves fundacions. Per tant prevalen en la Santa en les seves posteriors fundacions motivacions econòmiques per sobre de les espirituals⁴⁰. D'aquí ve la tria de ciutats com Toledo, Medina del Campo o Sevilla, gran nuclis comercials del seu temps⁴¹.

La preferència pels nuclis urbans per part dels carmelites descalços i d'altres congregacions religioses del XVI és plena de lògica si pensem que parlem de comunitats de mendicants, que tenien com a mitjà de subsistència prioritari les donacions i les almoines dels fidels, i aquestes es produïen en centres on es generava algun tipus de riquesa, no en zones despoblades. A més, una de les principals tasques d'aquestes congregacions era el manteniment de l'estat espiritual dels fidels, de manera que encara que els convents havien d'ubicar-se als afores de les poblacions, allunyats d'alguna manera de sorolls i de distraccions donat el tipus de vida espiritual que determinaven els estatuts dels ordes mendicants, havien d'estar al mateix temps

³⁹ Víctor de Jesús María, “La exposición canónico-moral de la Regla carmelitana según los comentadores descalzos”, *Ephemerides Carmeliticae*, II, 1948, p. 163.

⁴⁰ T. Egido, “El tratamiento historiográfico de Santa Teresa”, *Revista de Espiritualidad*, 40, 1981, p. 188.

⁴¹ J.E. Bilinkoff, *The Avila...*, op. cit., p. 225.

disponibles per a les necessitats espirituals del poble. Era el preu que aquests ordes religiosos havien de pagar si volien mantenir, com en el cas de les descalces durant els primers anys, l'esperit de pobresa: renunciar al total apartament del món, a la vida de solitud, a canvi d'assegurar-se un *modus vivendi*⁴². És per aquest motiu que la implantació dels ordes mendicants a partir del segle XVI constitueix un fenomen típicament urbà, escassament –o nul·la- constatable en petites poblacions, sobretot en les que predominaven les activitats agràries, que difícilment produïen grans concentracions de capital.

La realitat és que, a la llarga, les formes de finançament d'una nova fundació i, posteriorment, d'una comunitat, van ser múltiples. El cas més freqüent era el de les fortunes particulars, però els diners podien també procedir “del trato de Indias, de la exportación de lanas y hasta de los *asientos* o contratos de financieros con el rey, como el convento de carmelitas de San José, en la madrileña calle de Alcalá”⁴³. Tenim coneixement d'una via de finançament de nous establiments religiosos per part de la corona prou curiosa, que nosaltres hem pogut documentar a Catalunya, però que probablement també s'estenia a altres territoris peninsulars: els diners procedents d'apostes sobre les extraccions triennals de diputats i oïdors de la Generalitat, apostes organitzades per diversos ministres de l'entorn virregnal i de la governació del Principat. Aquesta sembla una pràctica habitual a l'època, aplicada a diversos ordes religiosos, i ja estudiada per Armand de Fluvià⁴⁴. Podem documentar que aquest tipus de finançament s'aplicà a les

⁴² J.A. Álvarez Vázquez, *op. cit.*, pp. 253-254.

⁴³ A. Domínguez Ortiz, *op. cit.*, p. 50.

⁴⁴ “El ‘Pacte de Joia’, un curiós precedent de les apostes d'avui en la Barcelona del segle XVI”, *Cuadernos de Historia Económica de Cataluña*, XII, 1974, pp. 49-76.

construccions dels convents de carmelitans descalços de Barcelona, Tàrrrega i Lleida⁴⁵. Per finançar la construcció del convent de Tortosa, el rei donava llicència als religiosos per organitzar una rifa i quedar-se amb els beneficis obtinguts: “Nos Don Phelippe y por quanto por parte del Prior y convento de los frayles carmelitas descalços de la nuestra ciudad de Tortosa me ha sido supplicado que para ayuda a remediar la mucha necesidad que padecen por ser aquella tierra corta y pobre y la que tienen de labrar dicha casa fuessemos servido hazerles merced de mandarles dar licencia para que puedan hechar algunas joyas, o, suertes y convertir lo que dellas se sacare en los efectos susodichos (...). Damos licencia permissio y facultad a los dichos Prior y convento de los frayles Carmelitas descalços de la dicha ciudad de Tortosa para que ellos por la persona, o, personas que deputaren, o su poder tuvieren puedan poner y parar en todas las ciudades villas y lugares del nuestro Principado de Cathaluña y condados de Rossellon y Cerdaña joyas, o, suertes en dinero oro plata, o otras cosas en tanta cantidad que pagados los gastos que por razon desto se offrescieren y tambien la espedicion y derecho del sello (...) les queden francas para el dicho convento mil libras barcelonesas”⁴⁶.

I encara una altra modalitat: els beneficis produïts per la venda del blat. Posem un exemple pràctic; pel juliol de l'any 1591 el Pare Roca, fundador dels primers convents de descalços a Catalunya, s'adreçava al rei Felip II demanant-li ajut econòmic per poder

⁴⁵ ACA, *Cancelleria*, 4319, fol. 120: “Nuestro futuro lugarteniente capitan General, el Prior y convento de los frayles Carmelitas descalços de la nuestra ciudad de Lerida me han hecho referir que ha poco que ellos han fundado su casa, y que el cabildo de la Yglesia Mayor y algunos particulares les han ayudado con mil ducados y como no tienen renta alguna no pueden acabar de labrar la yglesia, y a esta causa assi ellos como los vezinos de la misma ciudad que acuden alla a oyr los divinos officios y recibir otros beneficios spirituales estan con mucha descomodidad, suplicandonos les mandemos hazer alguna limosna de lo que procediere de las listas de los diputados desse Principado, e nos lo avemos tenido a bien”. Del mateix document vegeu també fol. 133 pel finançament del convent de Sant Josep de Barcelona (“...supplicandonos humildemente que en consideracion de lo susodicho fuessemos servido hazerles alguna merced y limosna de lo que procediere de las listas de los diputados desse principado este presente año”). Vegeu també pel convent de Tàrrrega ACA, *Cancelleria*, 4318, fols. 172-173.

⁴⁶ ACA, *Cancelleria*, 4321, fols. 20-21.

acabar la construcció dels diversos convents posats en marxa a la Província⁴⁷. Un mes després, el 7 d'agost, el rei contestava la petició atorgant a l'orde de carmelitans descalços, per mediació del Pare Roca, la llicència per poder extreure del Principat 5.000 quarteres de blat. Els beneficis produïts d'aquesta venda havien de ser repartits entre els cinc convents fundats fins al moment a Catalunya: Barcelona, Tortosa, Girona, Lleida i Perpinyà⁴⁸ [vegeu apèndix documental, n. 1].

4. L'impacte urbanístic dels nous establiments. El cas de Barcelona

Tal com ha quedat assentat anteriorment, va ser durant l'època moderna quan els ordes religiosos gaudiren a la Península d'un creixement més ràpid i espectacular, sobretot pel que feia a convents masculins, en una proporció de 2 a 1 respecte als convents femenins. Aquest fenomen d'expansió es caracteritzarà al llarg dels segles XVI i XVII bàsicament pel seu tarannà urbà amb un clar predomini de les congregacions masculines. Diu Domínguez Ortiz que “los cenobios masculinos hallaron siempre más apoyo para su fundación y tenían más garantías de supervivencia; tenían mayor proyección social, sus miembros se dedicaban al estudio, la predicación, la enseñanza, las misiones y otras muchas tareas, gracias a las cuales particulares y municipios juzgaban útil su presencia”⁴⁹. Els frares, a canvi de les almoïnes, podien

⁴⁷ G. Beltrán, *Fuentes históricas de la Provincia O.C.D. de San José (Cataluña y Baleares)*, p. 679.

⁴⁸ ACA, *Cancelleria*, 4319, fols. 190v-192v. És molt possible que l'Orde vengués la llicència a algun mercader a canvi dels diners al comptat; d'altra manera, no s'entén com els religiosos haurien pogut fer la inversió en la compra del blat tenint en compte la manca de diners que patien, i les necessàries transaccions comercials que hauria requerit la venda del blat fora del Principat. Sobre aquesta pràctica vegeu també M. Pérez Latre, “*Llevar la corona del cap a sa Magestat*”. *Juntes de Braços i Divuitenes a la Diputació del General de Catalunya (1587-1593)*, tesi de llicenciatura inèdita, pp. 67-71.

⁴⁹ A. Domínguez Ortiz, *op. cit.*, p. 41.

oferir en els nuclis urbans els seus serveis com a predicadors o confessors, cosa que no passava amb les monges⁵⁰.

Els principals valedors d'aquestes congregacions foren els membres de l'alt clergat i les classes urbanes dirigents, interessats en els establiments religiosos per diferents motius: els primers perquè la presència dels cenobis al mig de les ciutats facilitava l'adoctrinament del poble i el seu acostament als sagraments; els segons, tal com hem aclarit a l'apartat anterior, per qüestions de prestigi personal. En moltes ocasions eren els propis municipis els que, buscant assistència religiosa i certa reputació alhora, propiciaven la instal·lació entre els seus murs d'una comunitat de religiosos, facilitant-los terrenys, edificis abandonats o ermites als afores de les poblacions. Aquest és un fet que Gutiérrez-Cortines llegeix no només en clau devocional com a fruit de l'esperit propi de la Contrareforma, sinó sobretot en clau política, com a mostra de l'enfortiment de l'Estat a començaments de l'Edat Moderna: "En este sentido, es conocido el papel desempeñado por la Iglesia en la tarea de ensamblar con instrumentos morales y espirituales a la sociedad diversificada e invertebrada que constituía la población española a comienzos del siglo XVI"⁵¹. És així com l'autora s'explica l'èxit en la implantació urbana de congregacions com la franciscana o la carmelitana descalça, les preferides de la burgesia mitjana representada en els consistoris d'aquesta època. En les seves tasques evangelitzadores, aquestes comunitats actuaven en certa manera com a mitjanceres entre les classes més baixes i l'èlit governant.

Les mateixes causes que afavorien aquest espectacular increment de convents masculins, però, van fer que la proliferació d'aquests últims comencés a ser considerada

⁵⁰ W.A. Jr. Christian, *Religiosidad local en la España de Felipe II*, p. 32.

⁵¹ C. Gutiérrez-Cortines Corral, *Arquitectura, economía e Iglesia en el siglo XVI*, p. 71.

perillosa per alguns municipis, de manera que, amb el temps, el procés s'invertí i en moltes ocasions van ser més ben vistes les congregacions femenines que les masculines. És més; avançat el segle XVII, les fundacions masculines sovint començaren a provocar l'oposició dels municipis, entre d'altres coses per la tendència d'aquests establiments monacals a acumular béns. No només va augmentar en aquests anys la presència a les ciutats de convents i esglésies, sinó també la de col·legis i seminaris que, en moltes ocasions, anaven lligats a la fundació dels convents. Aquests col·legis lligats a comunitats religioses presentaven una disposició molt similar a aquells, feta a partir d'un claustre que distribuïa els diferents apartats. El model, d'arrel escurialense, també es pot fer extensible a hospitals, hospicis, i altres edificis de funcions similars, que requerien la divisió en cel·les o habitacions.

Ja des de mitjans del XVI aquesta expansió era vista amb certa preocupació per diverses institucions; segons Gabriela Cunninghame, en època de Carles V i Felip II les Corts intentaren que els monarques possessin límits a la contínua i desenfrenada adquisició de terrenys per part del clergat i dels ordes religiosos, advertència a la qual els sobirans no van fer cas⁵². Deforneaux posa de relleu que l'any 1625 les Corts presentaren una reclamació al rei segons la qual existien a Castella ni més ni menys que 9.000 convents masculins. Això, sumat al clergat secular, feia un total de 200.000 religiosos sobre una població de vuit milions en aquell moment a la Península⁵³. Aquesta proliferació no es donava només a Castella; a Girona, per exemple, a mitjans del segle XVII hi havia deu convents masculins i quatre femenins, que sumaven aproximadament uns 500 religiosos a

⁵² G. Cunninghame Graham, *Santa Teresa. Su vida y su época*, p. 46. L'autora no especifica a quines Corts en concret es produïren aquestes crides.

⁵³ M. Deforneaux, *La vida cotidiana en España en el siglo de Oro*, p. 128.

la ciutat, entre frares i clergat secular. Això suposava un 10% del total de la població⁵⁴. No és d'estranyar, doncs, que en el si de la pròpia Església aquest fenomen fos vist amb certa preocupació.

Tanmateix, Domínguez Ortiz apreciava que a partir de 1640 es produí una clara tendència de disminució d'aquesta pràctica fundacional, primer per un refredament de l'esperit religiós, però, sobretot, per un esgotament en els recursos econòmics i un agreujament general de les condicions de vida a la Península Ibèrica, que van fer exhaurir en molts casos la font dels ingressos de les comunitats religioses i, més clarament, frenar la formació d'aquestes. La conseqüència més clara d'aquesta crisi econòmica i el seu efecte sobre la instal·lació de convents als municipis peninsulars és la petició a les Corts per part de les congregacions ja establertes en nuclis urbans que les noves fundacions fossin prohibides.

Habitualment, l'oposició més forta a l'establiment de comunitats religioses en un nucli de població partia d'altres ordes religiosos, parròquies o bisbes, que veien en aquests nous establiments una dura competència a l'hora de repartir-se les donacions i els favors dels fidels⁵⁵. Les lluites entre congregacions de signes diversos podien arribar a ser ferotges, arribant inclús a fer ús de la violència per part de qualsevol de les parts, tant per part dels que intentaven establir-se per la força, desallotjant altres inquilins si era necessari, o bé pels que ja hi eren, aixecant contínues súpliques al municipi o al capítol, o desfent el que els nous fundadors havien aixecat. Dels dos casos tenim exemples prou gràfics en el cas de fundacions carmelitanes catalanes. El primer d'ells; quan els descalços s'establiren a Barcelona el 1586, compraren una casa a la Rambla que havia de ser el nucli del futur

⁵⁴ J. Busquets- A. Simon, *Girona al segle XVII*, p. 44.

⁵⁵ A. Domínguez Ortiz, *op. cit.*, p. 50.

convent de Sant Josep. Però com que l'edifici resultava massa petit per establir convent i església, fixaren els seus ulls a la casa veïna, el propietari de la qual (un pesador de palla anomenat Papiol) es negà a vendre-la. Això no fou obstacle pels religiosos, que considerant que la pia finalitat justificava les seves accions, esperaren que Papiol s'absentés per entrar a la casa i apropiar-se d'ella, consagrant-la ràpidament com a església per a que quan tornés el seu legítim propietari no s'atrevís a fer-los fora, tal com finalment s'esdevingué⁵⁶. De l'altre extrem és emblemàtica l'accidentada construcció del convent de Sant Joan Baptista de Reus; els franciscans s'oposaren amb totes les seves forces i tots els mitjans disponibles a l'establiment dels descalços a la vila: presentaren recurs al municipi, al bisbe, al nunci apostòlic, amenaçaren d'excomunicació a tots els oficials i manobres que treballaven en la construcció del nou convent, i, com que cap d'aquestes mesures va donar resultat, contractaren un grup d'homes que amenacessin i agredissin, si calia, a qualsevol que hi participés en l'erecció de l'edifici⁵⁷.

Els exemples d'aquest tipus d'actuacions són nombrosos i força freqüents; quan els jesuïtes s'instal·laren a la Rambla hi hagué un fort moviment d'oposició que fregà la revolta per part d'algunes institucions religioses. Un altre cas il·lustratiu pot ser el de la fundació del convent dels descalços a Perpinyà, que comportà importants disputes amb altres ordes religiosos instal·lats a la vila, concretament agustins i cistercencs. El grau de tensió dels enfrontaments provocats a rel d'aquest establiment queda evidenciat en la crònica que redactà el canonge de la Seu d'Elna, Josep Coma, el 1707: “No falta lo reverent pare fra Jaume Gilet prior de l'Eula procurador del reverent pare fra Miquel Massot prior de St. Guillem del ordre cisterciense en presentar supplica demanant no

⁵⁶ Vegeu C. Narváez Cases, “Josep Dalmau, promotor dels convents de carmelites descalços de Barcelona”, *I Congrés d'Història de l'Església Catalana des dels orígens fins ara*, vol. I, p. 590.

⁵⁷ Vegeu J. Alsina i Gebellí, *El convent de Sant Francesc de Reus (1488-1835)*, pp. 97-105.

permetes lo capitol que dits pares abitassen a dita capella de St. Guillem pero se supplica no fonc admesa encara que lo capitol estava persuadit que dit pare Joan de Sant Angel [fundador dels carmelites] no tenia poder ni de son provincial ni de algun superior de son ordre de fer fundacio alguna; antes al contrari per los papers que feu ostentacio als quatre advocats que lo capitol crida en consulta en la aula capitular als 16 abril de 1589 per verificar son poder no se trobase hy fos feta commició alguna, y que no era sino un religios presbitero sens tenir titol algu en sa religio (...). No passa molt temps, pus fonc als 19 abril 1589 que lo prebost canonge convoca son capitol exposant com don Alonso Cruilles commendatari de la abadia de Ballbona ab asistencia del senyor governador y dels consols anaven a la capella de St. Guillem y com ab violencia tragueren de dita casa lo pare Massot (...) posant en processio lo pare Joan de Sant Angel ab alguns religiosos descalsos. Aqueixa novedat dona molta pena a tots los canonges, y no pogueren se contenir de fer ambaixada al senyor governador, com (...) als consols per explicarlos son sentiment que tenian que se fossen establits los dits pares sens que fos jurada la concordia com abian promes. Los consols respongueren als canonges deputats que si ells abian posat lo pare Joan de St. Angel en la casa de St. Guillem era per evitar los escandols que temian no se originassen a la vila, y que serian medianers, porque fos jurada y observada la concordia que ab dits pares estava feta. Lo senyor governador los respongue que estava persuadit que lo pare Joan de St. Angel no tenia poder de erigir monestir ni de jurar transactio alguna y fent dit governador reflectio que discorreria molts mesos antes que lo provincial dels descalsos vingues a Perpinya y que aqueixa dilacio seria molt danyosa al pare Joan de St. Angel fonc un motiu que ho obliga per fer que dit pare entras en St. Guillem; y que tambe constaba al dit governador com don Alonso de Cruilles volia despedir de dita casa de St. Guillem lo reverent pare Massot y posar per fer la servitut de aqueixa iglesia com era predicar,

confessar, y dir missa al pare Joan de Sant Angel no ab titol de que erigis monestir, sino per via de conductio, y solament com a frare llogat; y ab eixes raons ell abia cregut ser convenient donar entrada als dits pares descalços, lo que no encontraba en cosa alguna al capitol, y perque no succeís alborot fonc necessaria sa presentia en la entrada del dit pare”⁵⁸.

En la major part dels casos, les comunitats religioses que s’oposaven a la instal·lació d’alguna altra congregació en el recinte del nucli urbà deixaven ben clares les raons d’aquest boicot: no hi havia prou “clientela” per a tots; les almoines dels fidels eren migrades, i l’aparició d’una nova comunitat a la població suposa una disminució en els beneficis (misses, enterraments, donatius, delmes) donat que són els mateixos diners a repartir entre més gent. Com a nou exemple podem citar el cas del convent de carmelitans descalços de Tortosa. El convent, que es trobava dins el recinte emmurallat, va quedar en estat ruïnós després de l’entrada de les tropes reials el 1708. Després de passar bastants anys allotjats de manera provisional en dues cases que es trobaven extramurs, els carmelitans sol·licitaven permís el 1743 per refer el seu convent dintre les muralles, al costat de la porta sud de la ciutat. Consultat per part del governador militar de la plaça el parer de totes les altres comunitats sobre aquest particular, els trinitaris van manifestar-se contraris a aquesta nova instal·lació, expressant llur sorpresa davant el fet que els carmelitans volguessin construir en un lloc nou, tenint molt més espai per a construir en la seva ubicació anterior, “sin que se siga la ruina de tantas casas, como precissamente se ha de seguir en el paraje que la piden, ni la inconveniencia, ni gravamen de estar tantas Comunidades intramuros de esta Ciudad; pues siendo la gente pobre y los Conventos mas

⁵⁸ ADPO, Joseph Coma, *Noticies de la Iglesia Collegiada de Sant Joan de Perpinya dividides en quatre parts*, fols. 389-90.

pobres, es precisso el que ayan de hazerse mal terzio las unas Comunidades a las otras”. Afegien sorneguerament els trinitaris que “assi no se puede presumir que la fervorosa caridad de dichos Padres deje sin consuelo a tantas almas que segun su pretencion estan expuestas a perderlo”⁵⁹. Cal dir, però, que en aquesta ocasió la resta d’ordes establerts a Tortosa (jesuïtes, mercedaris, caputxins i dominics) no s’oposaren a la nova ubicació.

Tanmateix, la prohibició de noves fundacions per part dels municipis, i les continuades peticions fetes amb motiu de la celebració de Corts no van tenir efecte degut a les continuades excepcions que tant municipis com autoritats eclesiàstiques van portar a terme⁶⁰. Malgrat les prescripcions municipals referents a la prohibició de nous establiments religiosos dintre del recinte emmurallat, i de les contínues queixes d’alguns elements de la població, els nous establiments es continuaren produint al llarg del segle XVII. ¿Perquè? Hem d’acabar pensant que l’explicació a l’expansió incontrolada d’aquests ordes en nuclis on ja existia una nodrida representació de convents d’altres congregacions era que les oligarquies urbanes, que tenien a les seves mans el govern de les ciutats, es mostraven ben predisposades. I ho feien perquè, evidentment, treien algun profit a canvi, que en aquest cas -i excepcionalment- seria ben poc material -o, almenys, poc visible-: l’exercici d’una pietat que, als ulls de la societat del XVI i el XVII era imprescindible de cara a la salvació de l’ànima⁶¹, i, al mateix temps, tal com hem dit anteriorment, una campanya de prestigi personal i familiar que pretén perpetuar-se gràcies al patrocini en la construcció de nous

⁵⁹ AGS, *Guerra Moderna*, lligall 3320.

⁶⁰ A. Domínguez Ortiz, *op. cit.*, p. 51.

⁶¹ S’ha d’entendre el tipus de pietat practicada en la societat d’aquesta època, en la qual és imprescindible la presència de pobres i captaires per a que els més rics puguin portar a terme la necessària virtut de la caritat; vegeu M. Fernández Álvarez, *La sociedad española en el Siglo de Oro*, p. 178.

convents⁶². Existien, evidentment, excepcions, i casos de patrocini gens egoïstes en aquest sentit, encara que eren els menys. No ens podem estar de citar un cas que coneixem prou bé, el del fundador dels dos convents de carmelitans descalços de Barcelona, Josep Dalmau, al costat del qual és de justícia nomenar la seva esposa, Lucrecia, que també tingué un paper destacat en aquests patrocinis. El del matrimoni Dalmau és un exemple de patronatge generós i convençut⁶³.

La proliferació de convents en algunes ciutats espanyoles en aquesta època és tal que, en moltes ocasions, aquesta pràctica condicionà inclús la fisonomia urbana, fins al punt que hom pot parlar en alguns casos concrets de “ciutats-convent”. És el cas de Toledo. Toledo és l'exemple de ciutat en la qual els ordes religiosos gaudiren de tota classe de facilitats per establir els seus convents. I això malgrat l'existència de restriccions a la instal·lació de monestirs dintre les muralles de la ciutat des d'època d'Alfons X, restriccions que, evidentment, van ser desobeïdes o burlades per la intel·ligent política dels ordes: un primer establiment fora les muralles de la ciutat i una posterior petició de trasllat -que no de fundació- al cap d'uns anys argüint problemes de seguretat i de salubritat; o bé transformació de comunitats de beates en comunitats sotmeses a una regla⁶⁴.

La prova que la presència dels nous establiments afectava l'aparença i la disposició de la resta de construccions del nucli urbà és l'alçada dels edificis que es troben al voltant

⁶² És suficientment aclaridora la cita que fa Alicia Cámara d'una obra de González Dávila escrita en temps de Felip III, en la qual diu que “los señores y caballeros han introducido por vanidad, y por calificar sus lugares, y por emulacion de sus semejantes, el tener un monasterio o mas, y asi lo procuran, alegando por excelencia de sus Estados el tener tantos monasterios”; “Pasadizos...”, *op. cit.*, p. 103.

⁶³ Hem estudiat prou a fons la figura de Dalmau com a benefactor de l'orde descalç a la comunicació ja citada, “Josep Dalmau,...”, pp. 589-598.

⁶⁴ D. Suárez Quevedo, “Toledo, siglos XVI-XVII: de ciudad imperial a ciudad-convento. Los espacios abiertos como claves histórico-urbanísticas”, *Tiempo y espacio en el arte. Homenaje al profesor Antonio Bonet Correa*, vol. I, p. 197.

dels convents, condicionada a la prohibició que els seglars tinguessin accés a la visió de l'interior del convent, espai dedicat a la clausura i, per tant, inexpugnable fins i tot amb la vista. Les comunitats van expropiar, van esborrar carrerons i vies per eixamplar els seus convents, va tancar els seus horts amb murs; tot els era permès⁶⁵. Aquesta tolerància es feu més patent durant el segle XVIII, tal com posa de manifest Curet: “Després de la guerra de Successió, no hi hagué cap obstacle per a la construcció de nous edificis religiosos i alguns s'erigiren amb protecció reial (...), malgrat del memorial que l'any 1714 va presentar Melcior de Macanaz al Rei Felip V, (...), en el qual s'aconsellava la reducció dels convents existents i la prohibició de fundar-ne de nous”⁶⁶.

Els impediments per establir noves comunitats religioses a Barcelona es remunten ja a l'època de Pere el Cerimoniós, que el 1370, estant encara oberta la muralla a la banda del Raval, va prohibir la instal·lació de nous convents en el recinte de la ciutat. Aquesta prohibició, però, aviat mostrà la seva ineficàcia, perquè al llarg dels segles els nous establiments es continuaren produint sense que les autoritats municipals mostressin excessiu propòsit d'impedir-ho. Va ser entre la segona meitat del XVI i la primera del XVII que l'assentament de comunitats religioses a Barcelona fou especialment intens i quan el nombre de fundacions patí un increment més notable, fins al punt que Barcelona ja no podia absorbir nous assentaments pel constrenyiment que suposaven les seves muralles; al segle XVII hi havia a Barcelona vint-i-sis convents masculins i divuit convents femenins⁶⁷. Aquesta saturació obligà les comunitats religioses que arribaven a la ciutat a establir-se a la franja de terreny lliure que flanquejava el pany de muralla a la part oest de

⁶⁵ Vegeu J. Bilinkoff, *The Avila of St. Teresa...*, *op. cit.* L'autora estudia el cas d'Ávila com un dels més paradigmàtics quant als canvis urbanístics produïts gràcies a l'expansió dels nous ordes religiosos.

⁶⁶ F. Curet, “La Rambla, passeigs i jardins”, *Visions barcelonines 1760-1860*, vol. II, p. 37.

la ciutat, és a dir, a la Rambla⁶⁸. El Raval i la Rambla seran a partir d'aquest segle l'àmbit preferit per les noves institucions religioses (sobretot conventuals) i docents per instal·lar-se, fins al punt que aquesta zona acabà tenint una configuració de barri conventual. La Rambla serà l'eix d'articulació d'aquest espai; la major part de les façanes dels convents i els col·legis instal·lats aquí donaran a la Rambla i configuraran la seva imatge. Això suposarà la reducció de zones habitables i de focs en aquest emplaçament⁶⁹.

L'any 1633 fou presentada a les autoritats municipals una instància elaborada per les parròquies de la ciutat i pels priors dels convents ja existents, en la qual mostraven la seva oposició a la instal·lació de nous convents, i justificaven aquesta en el fet que les necessitats devocionals de la població estaven ja cobertes, no existint per tant motius per permetre nous assentaments religiosos. Sobrequés apunta que l'excessiu nombre de comunitats religioses assentades a la ciutat “pesava com una càrrega feixuga de suportar en el difícil equilibri econòmic i demogràfic de la ciutat. Restaven superfície a l'habitatge, amb repercussions negatives sobre la demografia de la ciutat, no aportaven sinó que detreien capitals a l'economia urbana i provocaven un augment de la població improductiva que, a més, no col·laborava en la defensa”⁷⁰.

Una bona mostra de la situació creada en moltes ciutats espanyoles en aquest sentit és el litigi obert a Barcelona per la parròquia del Pi. Aquesta parròquia barcelonina va ser la que més va patir l'establiment d'altres institucions religioses en la seva jurisdicció, que, d'altra banda, era la més extensa de la ciutat -comprenia inclús la falda de la muntanya de

⁶⁷ J. Sobrequés i Callicó (dir.), “Introducció: la Barcelona post-medieval o moderna”, *Història de Barcelona. Barcelona dins la Catalunya moderna (segles XVI i XVII)*, vol. 4, p. 24.

⁶⁸ P.J. Figuerola Rotger- J.M. Martí Bonet, *La Rambla. Els seu convents. La seva història. Catàleg Monumental de l'Arquebisbat de Barcelona*. Barcelona, vol. VI/2, p. 25.

⁶⁹ J. Sobrequés i Callicó, *op. cit.*, p. 72.

⁷⁰ *Ibidem*, p. 69.

Montjuïc i el poble de Sants-. És fàcil entendre, per tant, els motius que mogueren els parroquians del Pi a aixecar un plet davant el rei queixant-se que en tan sols quaranta anys s'havien enderrocats en els seus límits ni més ni menys que 800 cases -dada prou significativa-. Tal com manifestava el rector del Pi, aquest fet no afectava només la pèrdua de feligresos per part de la seva església, sinó que -molt més preocupant- estava produint un despoblament en aquesta zona, amb el consegüent perill que això suposava de cara a la defensa de la ciutat⁷¹. Aquest aspecte del despoblament en les zones on s'assentaven els convents va ser ja comentada per Carreras Candi, que assenyalava que l'establiment dels convents a la Rambla provocà tot un seguit de demolicions de cases que no es tornaren a refer⁷².

En una altra súplica adreçada al Consell de Cent l'any 1671 es queixaven els obrers del Pi que a conseqüència de l'existència en els termes de la parròquia de set oratoris, sis col·legis i vint-i-nou esglésies de reserva del Santíssim “los Parrochians no acuden a dita Parrochia com deurian y las charitats vajan molt exhaustas, que es imposible de aquellas poder sustentar lo gasto ordinari se offereix en dita Iglesia”⁷³. Les queixes dels obrers del Pi eren motivades en gran mesura justament per l'actitud dels carmelitans descalços, als quals acusaven d'haver ocupat “todas las casas quey havia en dita Rambla que eran muchas y molt bonas casas”. Els parroquians del Pi no exageraven; els descalços havien fet pràcticament seva tota una illa de cases a base d'una intel·ligent política de compres de les cases del voltant del convent, i una posterior apropiació del carreró que “s'interposava”

⁷¹ P.J. Figuerola Rotger; J.M. Martí Bonet, *op. cit.*, p. 88.

⁷² F. Carreras i Candi, *Geografia General de Catalunya. Barcelona*, vol. IV, p. 894.

⁷³ *Ibidem*, p. 895.

entre unes i altre⁷⁴. Aquest cas no és una excepció; tal com afirma Suárez Quevedo, en moltes altres ciutats espanyoles la ubicació de convents a les mateixes suposava canvis en el traçat urbanístic, principalment quant al tancament o supressió de carrers⁷⁵.

L'acumulació de convents a les ciutats espanyoles en aquesta època, la manca de recursos amb els quals eren portats a terme, i les presses per veure'ls acabats, van ser factors que a la llarga redundaren en la mala qualitat d'aquestes construccions: materials pobres, poca solidesa -que feia necessàries intervencions posteriors per reforçar el ja construït-, repetició contínua de models (dins d'un mateix orde i entre tots ells) i sensació general de mancança d'idees i de veritable talent artístic en la majoria dels edificis. Aquest és el panorama que presenta gran part de l'arquitectura conventual urbana d'aquest temps.

5. La definició d'un estil de vida i el seu impacte en la tipologia dels convents de carmelitans descalços

5.1. El convent vist com a *Hortus Conclusus*

La vida de clausura propugnada a les seves primeres fundacions per santa Teresa, i posteriorment per sant Joan de la Creu en els establiments masculins, marcaren gradualment la tendència a l'austeritat i la simplicitat pròpies dels convents de l'Orde. En la seva primera fundació, el convent de Sant Josep d'Ávila, santa Teresa havia ja propugnat un estil de vida religiosa basada en l'eremitisme i l'oració en solitari

⁷⁴ Vegeu dins aquest mateix treball el capítol dedicat a la construcció del convent de Sant Josep de Barcelona.

⁷⁵ D. Suárez Quevedo, *op. cit.*, p. 199.

(“grandísimo encerramiento, así de nunca salir como de no ver”), intentant seguir estrictament els preceptes estipulats per sant Albert a la Regla primitiva. Els nous convents, doncs, havien de partir d'una premissa clara: una clausura estricta i un aïllament del món exterior a partir d'un mur alt que circumdés el monestir, i cel·les independents, amb la menor quantitat d'utensilis possible, de manera que els religiosos poguessin viure una autèntica vida de contemplació i recolliment en solitari; la Regla indica l'obligació del religiós de romandre en solitud a la seva cel·la, dedicat a l'oració totes les hores que li deixen lliures les seves activitats diàries⁷⁶. Santa Teresa, però, parla de la Regla primitiva més com un símbol que com un model de vida a imitar al cent per cent. Li interessa l'esperit primitiu que se'n desprèn d'aquesta Regla, però és conscient que cal adaptar-la al moment en què viu⁷⁷.

Aquesta idea recuperada per santa Teresa d'aïllament, de reclusió, d'apartament per portar una vida més dedicada a la glorificació de Déu, és present també en alguns escrits de sant Joan de la Creu, que utilitza la imatge clàssica de l'*hortus conclusus*, extreta del Càntic dels Càntics per configurar la idea de la vida monàstica com una mena de retorn al paradís, un jardí separat de la resta del món on el religiós se santifica i pot sentir-se més a prop de Déu⁷⁸. Diversos autors han coincidit en la simbologia que el jardí presenta en la cultura cristiana, una imatge present ja a la Bíblia, en primer lloc al Gènesi, amb el jardí de l'Edèn, i posteriorment al Càntic dels Càntics, on es configura el ja anomenat model de l'*hortus conclusus*, molt popular en la tradició medieval. Aquesta

⁷⁶ Sobre les primeres constitucions de l'Orde i els preceptes de la Regla vegeu Víctor de Jesús María, “La exposición canónico-moral de la Regla carmelitana según los comentadores descalzos”, *Ephemerides Carmeliticae*, II, 1948, pp. 123-203; Efrén de la Madre de Dios, *op. cit.*, p. 214; i també J. Smet, *Los Carmelitas. Historia de la Orden del Carmen*, vol. II, p. 48.

⁷⁷ Efrén de la Madre de Dios, *op. cit.*, p. 215.

⁷⁸ Vegeu E.T. Howe, *Mystical Imagery. Santa Teresa de Jesús and San Juan de la Cruz*, p. 95.

és una idea ja present a la literatura monàstica medieval; el monestir, com a àmbit propi del monjo, és el lloc on aquest desenvolupa la seva recerca pròpia de perfecció dins el món material, és per a ell com el retorn al paradís. I, com a tal paradís, pren la forma d'un jardí tancat, preservat del món exterior –l'*hortus conclusus*–, que ve a ser una imatge del cel. Alguns estudiosos han vist fins i tot un important contingut doctrinal en la presència del jardí, com a alabança de l'amor a Déu, la *caritas*, en oposició a l'amor malentès a un mateix o a altres éssers humans (la *cupiditas*)⁷⁹. Aquest despreniment del món material, doncs, ha de ser vist tal com diu Rossi no com a mortificació, com a acte penitencial, sinó com a pas previ a una més perfecta unió amb Déu. És el sentit de pobresa promogut per sant Joan de la Creu, que té un sentit ascètic, i que suposa molt més que un estil distintiu de l'Orde; és en realitat la raó de ser de la congregació, el que justifica el seu tarannà⁸⁰.

Santa Teresa utilitza en diverses ocasions la imatge del monestir com un reflex d'un paradís terrenal, que alhora és un avançament o imatge del que serà l'autèntic paradís, el cel. És aquest un ideal que té present quan pensa en la seva primera fundació, la del convent de Sant Josep d'Ávila, i que dóna autèntic sentit a la seva reforma. És més; quan santa Teresa parla d'aquesta primera fundació ho fa utilitzant termes com “paraiso”, “castillito” i “cielo”⁸¹.

Estem parlant d'una època en què l'arquitectura és utilitzada moltes vegades com a símbol en si mateixa, reforçant conceptes de tipus religiós, construint a partir dels seus

⁷⁹ J. Checa, *Gracián y la imaginación arquitectónica: espacio y alegoría de la Edad Media al Barroco*, p. 33; vegeu també sobre el tema J.F. Chorpenning, *op. cit.*, p. 245: “The monastery is likewise a *hortus conclusus* separated from the world and closed again on God (...). The cloister is a paradise of delights, where the monk is nourished on the bread of angels, the Eucharist, and on the fruit of the tree of life, the Scriptures”.

⁸⁰ R. Rossi, *Juan de la Cruz. Silencio y creatividad*, p. 20.

espais imatges materials de certs dogmes o, fins i tot, de certes visions místiques (seria el cas de moltes de les capelles o cambrils propis de les esglésies espanyoles del barroc més avançat). L'arquitectura també és vàlida en el camp literari utilitzada com a símil de construcció, de definició d'un text i d'enumeració de les seves parts fent servir els mateixos esquemes i la mateixa descripció que en l'anàlisi d'un edifici. I en aquest sentit, però traslladant-nos al camp més específic de la literatura religiosa, és fàcil trobar referències a Déu com el gran arquitecte-tracista de l'univers. L'arquitectura, per tant, és una imatge sovint utilitzada en el Segle d'Or espanyol com a referent d'altres temes en els quals determinats pensaments abstractes són expressats de manera plàstica a través d'un conjunt d'elements que combinats formen una mena de *mise en scène*, concepte, d'altra banda, molt propi del Barroc⁸².

5.2. Les idees arquitectòniques de santa Teresa

Ja tenim, doncs, dos elements d'identificació dels monestirs fundats dins l'orde carmelità descalç; d'una banda la necessitat de la clausura com a pas previ a la santificació que suposa l'estatus religiós, clausura basada en l'apartament material del món i en la creació d'un univers propi portes endins. I d'altra banda, la vida de pobresa necessària perquè aquest apartament del món sigui complet. Ambdós aspectes es materialitzen de manera molt concreta a partir de l'arquitectura; el convent amb les seves diverses dependències és l'illa de solitud enmig de la mundanitat de les ciutats, i l'austeritat i el despullament amb què estan plantejats els seus paraments interiors i

⁸¹ Santa Teresa, *Vida*, 32.12, i *Camino*, 3.2 i 13.7.

⁸² A. Cámara Muñoz, "Pasadizos del Siglo de Oro...", *op. cit.*, p. 108.

exterior són els millors exponents de la vida d'ascetisme viscuda darrere els seus murs. L'arquitectura és el vehicle a partir del qual els ordes religiosos mendicants manifesten dins els nuclis urbans la seva opció de vida de santificació, però no a través de trets estilístics específics, sinó a partir del despullament. L'arquitectura carmelitana descalça, igual que la d'altres ordes religiosos de l'època, és *antiestilística*, és a dir, opera a partir de l'absència d'un estil.

Aquesta característica va ser ja apuntada per Camón Aznar, que afirmava que santa Teresa contradeia el procés normal de creació dels estils artístics, perquè va crear un nou tipus d'arquitectura basant-se en pressupòsits de pobresa, uns pressupòsits compartits no només per altres congregacions religioses similars, sinó en general per les tendències constructives del moment. Camón assenyalava la coincidència de l'aparició de l'arquitectura *teresiana* amb un període arquitectònicament auster, en el qual es buscava la simplicitat dels paraments i la bellesa que derivava de l'harmonia i la proporció. És aquest un tipus d'arquitectura ascètica que concorda a la perfecció amb la literatura dels grans místics espanyols⁸³. És més; alguns estudiosos de la literatura d'aquesta època, com María Carrión, han assenyalat la tendència de la Santa a utilitzar metafòricament models arquitectònics en les seves descripcions literàries i en el seu discurs: parla a *Camino de perfección* de l'ànima com un "castillo" (28.6) i del cel com un "palacio de grandísima riqueza (28.9)⁸⁴. Aquesta idea és igualment apuntada per Howe, qui la fa extensiva a sant Joan de la Creu, per quant aquest també fa referències en els seus escrits a edificis, habitacions i mobiliari, que li ajuden a expressar d'una

⁸³ J. Camón Aznar, "Artes y letras en santa Teresa de Jesús", *Boletín del Museo e Instituto "Camón Aznar"*, vol. X, 1982, p. 106.

⁸⁴ M. Carrión, *Arquitectura y cuerpo en la figura autorial de Teresa de Jesús*, p. 21.

manera gràfica el recorregut que segueix l'ànima en la seva recerca de la perfecció divina⁸⁵.

Quan parlem d'una arquitectura teresiana ho fem pensant en el conjunt de directrius marcades per santa Teresa en els convents fundats per ella, que després acabaran per perfilar el que coneixem com a arquitectura carmelitana. La santa s'ocupà personalment de totes les fundacions portades a terme per ella: el lloc, l'edifici, les fonts d'ingressos, les religioses que havien d'habitar als convents. Una de les qüestions més curioses d'aquests establiments és que en ells la Santa presenta un doble aspecte de fundadora i constructora, en el que aquests dos aspectes representen també d'ideadora i directora del projecte. La claredat dels seus pensaments i la seva capacitat de direcció d'empreses és recalçada per diversos autors, i queda molt ben reflectida i demostrada en el fet que després de tenir alguna de les seves visions, santa Teresa va fer-la representar en pintura, dirigint ella mateixa l'execució del quadre. En el camp de l'arquitectura dels seus convents també –i especialment- apreciem aquest doble paper de la Santa com a arquitecte (o el que és el mateix, ideador o creador intel·lectual de l'edifici) i com a mestre d'obres, dirigint personalment les tasques de construcció. En cap cas s'acompleix tan bé aquesta doble activitat com en el cas de la construcció del convent de Malagón: ella va triar el terreny on s'havia d'emplaçar el convent, va fer prevaldre el seu criteri per sobre del de l'arquitecte encarregat del projecte, i va decidir quins materials havien de ser utilitzats (calç, maó, biguestosques de fusta)⁸⁶. No va ser aquest l'únic cas en què la Santa marcà tan de prop les normes constructives de les seves

⁸⁵ Sobre la qüestió de la utilització per part dels dos místics espanyols del llenguatge arquitectònic aplicat a imatges literàries vegeu els següents autors; J.F. Chorpenning, *op. cit.*, 251-255; E.T. Howe, *op. cit.*, p. 121; i M. Carrión, *op. cit.*, p. 21.

⁸⁶ M. Florisoone, "Estética de Santa Teresa", *Revista de Espiritualidad*, 87-89, 1963, p. 482. Vegeu també A. Jiménez-Landi, "Santa Teresa de Jesús en su momento histórico", *Santa Teresa y su tiempo*, p. 60.

fundacions; també va intervenir directament en la construcció del convent de Villanueva de la Jara, i en el de Palencia va ser ella qui donà les instruccions de com havia de ser condicionat⁸⁷. En un moment determinat, durant la fundació del convent de Salamanca el 1570, santa Teresa declarà ser entesa en qüestions d'obres, referint-se probablement a l'experiència que, després de les fundacions portades a terme, havia acumulat en el seu tracte amb mestres d'obres i amb problemes derivats de la construcció⁸⁸.

L'interès de la fundadora no es mostrava només en els edificis construïts de nova planta –ja hem comentat que van ser una minoria-, sinó també en el cas d'aprofitar cases preexistents. Santa Teresa coneixia perfectament els criteris de selecció que havien de ser utilitzats en aquests edificis, fet que queda reflectit en el seu epistolari; per exemple, en una carta adreçada al ciutadà de Toledo Alonso Ramírez, protector de l'Orde en aquesta ciutat castellana, al qual suplica “que en comprar casa no se entienda hasta que yo vaya, porque querria fuese a nuestro proposito”⁸⁹. No volia que es comprés cap casa fins que ella no la veiés, pensant que tot establiment havia de complir uns requisits mínims que ningú millor que ella podia conèixer (“que la experiencia hacía que entendiese yo bien de estas cosas”). El procés seguit en vida de la fundadora era gairebé sempre el mateix: abans d'arribar la Santa a la localitat on es portava a terme la fundació, hom procedia al lloguer d'una casa per instal·lar la nova comunitat de manera provisional, fins que el convent que havien d'habitar fos condicionat, o bé fossin comprats els terrenys on havia de ser construït⁹⁰.

⁸⁷ J.A. Álvarez Vázquez, *op. cit.*, p. 276.

⁸⁸ D. García Hinarejos, “Las ideas arquitectónicas de Santa Teresa de Jesús”, *I Congreso Internacional del monacato femenino en España, Portugal y América, 1492-1992*, tomo II, p. 250.

⁸⁹ Santa Teresa, *Epistolario*, vol. X, p. 21.

⁹⁰ T. Egido, “Libro de las fundaciones”, *op. cit.*, p. 260.

En els casos de fundacions portades a terme en edificis preexistents, santa Teresa preferia instal·lar-se en cases que tinguessin bones vistes al camp, un tros d'hort, i aigua, paratges gairebé idíl·lics, encara que els convents fossin pobres; per a ella aquests requisits anaven estretament lligats a la vida espiritual de la comunitat, puix que santa Teresa pretén recuperar l'estil de vida dels antics cenobis carmelitans. La fundadora dóna molta importància a l'existència de jardí perquè això permet la instal·lació d'ermites on els religiosos puguin retirar-se per resar en solitud, imitant l'estil de vida dels ermitans, i d'aquesta manera apropar-se encara més al concepte del paradisiac *hortus conclusus*. A mesura que va anar avançant el temps i l'orde carmelità descalç es guanyà les simpaties dels benefactors, les noves fundacions, gràcies a les dotacions econòmiques, acompliren cada vegada més aquestes exigències, sobretot les d'aïllament i prou espai exterior per recrear al màxim possible el tipus de vida contemplativa⁹¹.

Justament, bona part de la pobresa mostrada en els monestirs fundats per santa Teresa, i, després de la seva mort, en molts altres establiments, s'explica en gran mesura pel fet que les fundacions es portaven a terme en cases preexistents, que eren comprades per ella o que eren fruit d'alguna donació⁹². Aquesta circumstància porta que gairebé totes les fundacions materialitzades per la Santa tinguin el signe de la provisionalitat, de l'inacabament perpetu. L'única de les seves fundacions que comportà la construcció d'un edifici de nova planta va ser la de Malagón, establerta el 1568 gràcies a l'ajut econòmic dispensat per la seva amiga la vídua del Mariscal de Castella, Arias Pardo. Hauríem de pensar, doncs, que en ser un edifici de nova planta creat expressament com a convent de monges carmelites descalces és el que reflecteix més clarament els gustos

⁹¹ L. Ruiz Soler, *op. cit.*, p. 223.

⁹² J. Camón Aznar, *op. cit.*, p. 106.

de santa Teresa quant a tipus de vida monàstica. Però precisament aquesta excepcionalitat el fa poc fiable quant a la possibilitat de treure conclusions aplicables a altres fundacions; aquesta va ser la primera fundació que, dotada de renda, plantejà a Santa Teresa la necessitat de contradir les seves constitucions relatives a la pobresa dels monestirs de descalços⁹³.

5.3. La pobresa com a element identificador dels convents de carmelitans descalços

Ja hem vingut comentant repetidament que aquest és un tret distintiu de les fundacions portades a terme pels ordes mendicants en general, i concretant en el que ens interessa a nosaltres, l'orde carmelità descalç. És un fet distintiu perfilat per la pròpia fundadora des del primer establiment de monges descalces fet per ella a San José d'Ávila; santa Teresa vol que els edificis on siguin instal·lats els convents siguin senzills i petits, de sostres baixos, construïts a partir del maó i la fusta - encara que a les esglésies santa Teresa permetia més excessos, amb la incorporació de pedra i ferro⁹⁴-, acomplint estrictament les necessitats de la comunitat. La Santa advertia de la fortalesa d'esperit i de la riquesa de vida interior que aquestes cases humils creaven en qui les habitava, al contrari de l'efecte que causaven els edificis excessivament sumptuosos: “¡Oh, válame Dios, qué poco hacen estos edificios y regalos exteriores para lo interior! Por su amor os lo pido, hermanas y padres míos, que nunca dejéis de ir muy moderados

⁹³ Silverio de Santa Teresa, *Historia del Carmen Descalzo en España, Portugal y América*, vol. III, p. 153.

⁹⁴ Aquest punt queda prou aclarit en la carta amb data del 7 d'octubre del 1580, tramesa per la Santa a les monges del convent de Sant Josep d'Ávila, en la qual parla del projecte del seu germà Lorenzo, expressat en el seu testament, de construir una gran capella coberta de volta; vegeu M. Florisoone, *op. cit.*, p. 483.

en esto de casas grandes y suntuosas. (...) Verdaderamente he visto haber más espíritu y alegría interior cuando parece que no tienen los cuerpos cómo estar acomodados que después que ya tienen mucha casa y lo están”⁹⁵. Santa Teresa va instar sempre les seves monges a fugir de la sumptuositat: “De esto se guarden, por amor de Dios, y por su sangre se lo pido yo; y si con conciencia puedo decir, que el día que tal hicieren se torne a caer”. Santa Teresa pensa que els edificis on s’instal·lin els convents han de ser “de manera que se pueda vivir, todo tosco y sin labrar, no mas de como no fuese dañoso a la salud, y así se ha de hacer siempre”. En la *Visita de las descalzas*, l’any 1576, advertia que l’afany per condicionar els edificis pot portar a excessos: “No consentir demasía en ser grandes las casas, y que por labrar u añadir en ellas -si no fuere a gran necesidad- no se adeuden. Es mejor que se pase por trabajo de no muy buena casa, que no de andar desasosegadas y dar mala edificación con deudas u faltarles de comer”⁹⁶. Aquest despullament i austeritat posades en els edificis els feia també extensius la fundadora al mobiliari; santa Teresa prohibia l’existència a les cel·les de les monges d’”arca, ni arquilla, ni alacena, ni nada donde pudiera ocultarse algo no consentido por la Ley”, insistint en la necessitat que en els convents no existís la propietat privada, i que tots els objectes fossin d’ús comú⁹⁷.

⁹⁵ Santa Teresa de Jesús, *Libro de las fundaciones*, capítol XIV.

⁹⁶ J.A. Álvarez Vázquez, *op. cit.*, pp. 275-276. El sentit de pobresa constructiva dels monestirs habitats per les comunitats de descalços s’estén a altres ordes mendicants, però probablement eren els caputxins els qui més s’apropaven en aquesta filosofia als religiosos carmelitans. La pobresa que presentaven els convents de caputxins era potser la més aguditzada dintre dels ordes religiosos: simplíssimes construccions sense claustre, esglésies sense pòrtic, paraments molt pobres, eren les característiques generals d’aquests monestirs. Habitualment les cases habitades pels caputxins eren reformades o construïdes pels mateixos religiosos. Les seves constitucions manaven “que els convents i els eremitoris fossin petits, simples i senzills (...); que les capelles fossin petitones i que les cel·les fossin tan reduïdes i baixes de sostre que més que habitacle de persones semblin la sepultura de frares”. En les constitucions de 1552 es marcava per les cel·les una amplada màxima de 9 pams i 10 pams d’alçada. Aquestes mides van ser ampliades pel que fa a l’amplària en un pam en les constitucions de 1575; vegeu Basili de Rubí, *Un segle de vida caputxina a Catalunya, 1564-1664*, pp. 93-94.

⁹⁷ N. González y González, *op. cit.*, p. 173.

La idea de la Santa era que cada vegada que es produïa un nou establiment, els començaments s'havien de portar a terme d'una manera modesta -en una casa de lloguer si això era necessari-, i a partir d'aquí anar prosperant a poc a poc⁹⁸. Tanmateix, es va adonar que moltes vegades resultava a la llarga més econòmic comprar una bona casa, encara que aquesta resultés d'entrada més cara, que comprar una casa vella barata que després havia de ser reformada i condicionada. Apunta Álvarez Vázquez que per a ella primava la qualitat de les fundacions per sobre de la preocupació de la quantitat que semblava moure molts ordes religiosos⁹⁹. En una carta adreçada a Rodrigo de Moya, un dels seus col·laboradors en algunes fundacions, l'any 1576 li diu: “De el precio de la casa no estoy descontenta, ni vuestra merced lo esté; porque, a trueco de tomar buen puesto, jamas miro en dar la tercia parte mas de lo que vale, y aun la mitad me ha acaecido dar; porque importa tanto tenerle un monesterio, que seria yerro mirar en ello”¹⁰⁰. En ocasions -a Medina del Campo, per exemple-, en comptes de comprar la casa abans de fundar, llogava alguna altra on feia la fundació amb poques monges i sense traslladar el Santíssim, i on esperava que les condicions de compra fossin més favorables; va entendre que no era necessària la possessió perquè la fundació fos possible. D'alguna manera, això suposava un retorn als orígens, als primers establiments on tot eren estretors.

Haurem de comprovar, però, que si la pobresa era una de les raons d'ésser dels primers convents de monges descalces, a la llarga esdevindria més aviat un ideal, un estat espiritual a assolir, i no tant una evidència material de l'àmbit on s'havia de desenvolupar l'existència diària del religiós. Lligat amb aquesta qüestió, Egido

⁹⁸ L. Ruiz Soler, *op. cit.*, p. 66.

⁹⁹ J.A. Álvarez Vázquez, *op. cit.*, p. 253.

descobria a partir de l'estudi de les fundacions portades a terme per santa Teresa tres categories de monestirs: en primer lloc estan els que va fundar complaguda, en segon lloc els que va fundar a desgrat, i en tercer els monestirs a la fundació dels quals va haver de renunciar. El grau de complaença amb el qual la Santa portava a terme una fundació venia marcat, segons l'autor citat, per les possibilitats i els recursos econòmics que aquesta presentava. L'esperit pràctic de la fundadora és determinant en aquest sentit, arribant a l'extrem de renunciar a establir comunitats que espiritualment haurien estat molt profitoses per la falta de bones comunicacions o la inexistència en aquests indrets de religiosos que asseguressin una dedicació a les ànimes dels fidels: "Su ideal de pobreza, de convivencia incondicionalmente igualitaria, de vida de oración libre de sobresaltos, se realizaba sólo con suficientes garantías en núcleos urbanos (...), ricos en hombres y en recursos materiales o al menos en generosidad (...), y bien -o menos malcomunicados"¹⁰¹. Teresa estava disposada a renunciar a l'esperit de pobresa absoluta que havia marcat el naixement de l'orde descalç a canvi de poder disposar d'unes rendes que li permetessin la construcció i el manteniment dels seus convents. D'una altra manera, moltes de les seves fundacions haurien estat inviables. Entre la fidelitat total a la Regla primitiva i la possibilitat d'estendre les cases dels descalços i d'assegurar la seva subsistència, la Santa tria aquesta darrera opció.

Aquest sentit pràctic, que acabarà imposant-se al primer romanticisme de la fundadora, no es manifestà des d'un primer moment, sinó que s'aguditzà a mesura que les noves fundacions eren portades a terme. Quan funda el convent de Malagón amb renda és conscient que està entrant en contradicció amb les constitucions de l'Orde. I

¹⁰⁰ Santa Teresa, *Epistolario*, p. 74.

¹⁰¹ T. Egido, "Santa Teresa y su circunstancia histórica", *Revista de Espiritualidad*, 41, 1982, p. 25.

aquesta contradicció no deixà de crear en la Santa certa lògica preocupació, alleugerida, però, per diverses persones amb les quals consultà el problema, que la tranquil·litzaren recordant-li l'autorització trentina de moderar la pobresa dels ordes amb la dotació de rendes. Una altra solució adoptada enfront els problemes de liquiditat va ser la d'exigir dots més elevades a les candidates que ingressaven al convent, punt que també contravenia els desitjos de la Santa i les primeres constitucions de l'Orde, que ordenaven no discriminar cap candidata pel fet de no disposar de dot. En qualsevol cas, en èpoques de crisi hom va veure en els dots una font d'ingressos que possibilitava les fundacions. I d'aquesta manera en alguns convents hom entrà en una dinàmica perillosa, de sobrevaloració de les candidates amb recursos econòmics per sobre de les que presentaven més qualitats per la vida de clausura però no comptaven amb dot. En les primeres fundacions, i tenint en compte la negativa experiència viscuda per ella al monestir de la Encarnación –“casa grande y deleitosa”, segons les seves pròpies paraules-, santa Teresa va marcar com a ideal un número de tretze monges per formar les comunitats –algunes d'elles ingressades sense dot en provenir de famílies pobres-. Però a poc a poc, la fundadora va començar a admetre l'augment d'aquest número fins a quinze o vint monges, quan això afavoria l'existència de nous establiments dotats amb renda, perquè els diners que aportaven les candidates en ingressar servien per cobrir moltes despeses. A més, aquesta manera de procedir era un cercle viciós; alguns convents acceptaven més religioses de les que les constitucions aconsellaven. Però un cop aquests diners eren esgotats, la comunitat es trobava amb un número d'integrants més elevat del que podia mantenir, i apareixien encara més deutes¹⁰². En les

¹⁰² J.A. Álvarez Vázquez, *op. cit.*, pp. 269 i 277.

congregacions masculines, a partir del 1587 (cinc anys després de la mort de santa Teresa), hom va començar a exigir un dot mínim als novicis que ingressaven¹⁰³.

Amb la lucidesa que la caracteritzava, Santa Teresa arribà a la conclusió que l'excessiva pobresa i la inseguretats que comportava creaven a la llarga un estat de desassossec en les religioses que les allunyava de la vida contemplativa. Posats en aquest dilema, era preferible renunciar a la pobresa a canvi d'assegurar en els convents una vida d'autèntic recolliment i pau espiritual. A més, santa Teresa va ser cada cop més conscient que per la seva edat i per l'extensió creixent de les fundacions, era molt difícil controlar-ho tot, i que molts convents començaren a incomplir les constitucions de l'Orde relatives a pobresa en diversos aspectes¹⁰⁴. És cap al 1581 quan un descens de les almoines provocat per una situació econòmica adversa a la majoria de ciutats castellanes -invasió de comerç estranger, pèrdua de beneficis, ruïna de molts comerciants-, motivaran que santa Teresa comenci a acceptar el fet de viure de rendes, no només en les noves fundacions, sinó també en les que havien estat creades en els principis de pobresa¹⁰⁵.

La mítica figura de la Santa fundadora, lluitadora per sobre de tots els obstacles i impediments, moguda per l'esperit de pobresa que pretén recuperar de la Regla primitiva, mancada en moltes ocasions de diners i mitjans, contrasta al final de la seva vida amb la dona decidida, madura i experimentada, plena de sentit pràctic “que, desde la tercera fundación, escucha a los letrados que le aseguran la conveniencia de fundaciones respaldadas por las rentas del fondo económico de patronos y

¹⁰³ J.E. Bilinkoff, *The Avila of Saint Teresa...*, *op. cit.*, p. 165.

¹⁰⁴ J.A. Álvarez Vázquez, *op.cit*, pp. 267 i 276.

¹⁰⁵ G. Cunninghame Graham, *op. cit.*, p. 292; J.A. Álvarez Vázquez, *op. cit.*, pp. 254 i 284.

patrocinadores”¹⁰⁶. No ens hem de formar, però, la imatge d'una Teresa totalment interessada i moguda només per beneficis econòmics; així com va renunciar a algunes fundacions per la manca de recursos materials que asseguressin el seu funcionament, també renuncià a altres en les quals la presència de fundadors o protectors amb un excessiu afany de protagonisme, volent imposar els seus criteris en qüestions constructives o de patronatge, haurien fet perillar el funcionament d'estricta observança de la comunitat: “Mas tambien he considerado cuan trabajosa cosa es para casa de pobreza, tener fundador, que no sea muy para ayudar, en especial si ha de haber padronazgo, que me parece sera mejor entrar de otra suerte comprando casa”¹⁰⁷.

La qüestió de les rendes tornarà a preocupar la Santa al final de la seva vida, quan sigui conscient que les excessives dotacions en les noves fundacions poden pervertir a la llarga l'esperit de pobresa: “En nuestras constituciones dice, sean de pobreza, y no pueden tener renta. Como ya veo que todas llevan camino de tenerla, mire si será bien se quite esto, y todo lo que hablare en las contituciones de esto, porque a quien las viere, no parezca se han relajado tan presto”¹⁰⁸. Tanmateix, era molt difícil lluitar contra una dinàmica que ja s'havia iniciat en vida de la fundadora. L'orde carmelità descalç continuarà al llarg de la seva existència immers en la contradicció que suposa voler ser fidel a les constitucions de l'Orde relatives a pobresa, al mateix temps que hom intenta tenir la major presència possible en nuclis urbans de prou riquesa com per permetre noves fundacions. La continua lluita que les autoritats de l'Orde mantingueren al llarg dels anys per reconduir els convents a aquest esperit de pobresa

¹⁰⁶ T. Egido, “El tratamiento historiográfico...”, *op. cit.*, p. 188.

¹⁰⁷ Carta adreçada a Don Tentonio de Braganza, arquebisbe d'Ébora, gener del 1575; Santa Teresa, *Epistolario*, p. 56.

¹⁰⁸ Carta adreçada al Pare fray Jerónimo Gracián de la Madre de Dios, febrer del 1581; *ibidem*, p. 300.

original, queda reflectida en alguns aspectes del següent apartat, en les disposicions sorgides del mateix Orde relatives a l'austeritat necessària en la construcció i el condicionament dels establiments de descalços.

6. La reglamentació carmelitana relativa a la construcció de nous convents: normativa i models

6.1. L'evolució de la normativa al llarg dels segles: mides, proporcions i uniformitat

La voluntat per part de l'Orde de fixar una normativa en la construcció dels seus convents és tan antiga que la podem documentar ja en vida de la fundadora; un any abans de morir santa Teresa se celebrà al col·legi de San Cirilo d'Alcalá de Henares el primer Capítol general de l'orde carmelità descalç, un cop concedida a la Congregació per part del Papa Gregori XIII la carta de llibertat i la possibilitat de constituir Capítol propi. Va ser el dia 5 de març del 1581 quan el Capítol redactà les constitucions de la Província dels descalços (instituída només dos dies abans), que serien publicades un any més tard a Salamanca. En aquesta primera reglamentació fixada per l'Orde, s'establien entre altres algunes normes a seguir en la fundació de nous convents:

1. En primer lloc, l'Orde fixava l'obligació que la clausura estigués formada abans de començar l'obra de construcció del nou convent, el que és el mateix que dir que el requisit bàsic era l'existència prèvia d'una comunitat establerta sota els criteris de reforma observats per santa Teresa en les seves primeres fundacions. L'única excepció admesa era la d'aquells convents fundats a partir d'una dotació econòmica concreta (capítol II, nº 3).

2. Cap obra, ja fos de nova execució com de rehabilitació d'algun edifici preexistent, podia ser començada sense la llicència del prior provincial (capítol II, nº 4).

3. Calia tenir present en l'erecció de nous edificis l'esperit de pobresa propi de l'Orde, evitant les comoditats excessives. Relacionat amb aquest punt, trobem la primera normativa relativa a mides, en aquest primer cas aplicada a les cel·les dels religiosos: "Mandamos que nuestras casas no se labren con edificios sumptuosos, sino humildes, y las celdas no sean mayores que de doce pies en quadro" (capítol II, nº 5).

4. Els priors tenien prohibit endeutar-se amb la finalitat de construir un nou convent, a no ser que es comptés amb la llicència expressa del General o del Provincial. De la mateixa manera, es prohibia vendre o intercanviar possessions o censals de l'Orde sense permís previ (capítol II, nº 6).

5. A cada convent havia d'existir una infermeria amb la seva capella corresponent (sempre que això fos possible) per tal que els religiosos malalts poguessin seguir els oficis diàriament (capítol XVIII, nº 6)¹⁰⁹.

La voluntat d'unificació a nivell constructiu, tot i no quedar especificada per l'Orde en aquests termes concrets, sí existeix i es manifesta des dels primers anys¹¹⁰. La primera notícia en aquest sentit la coneixem a partir de la crònica de fra Joan de sant Josep, historiador de l'orde descalç a Catalunya en el segle XVIII, que assenyalava que

¹⁰⁹ BUB, ms. 412, *Regla primitiva y Constituciones de la Provincia de los frayles Descalzos de la Orden de Nuestra Señora la Virgen del Monte Carmelo*, fols. 83 i 102.

¹¹⁰ Algunes d'aquestes notícies les avançàvem ja a la nostra publicació "La gestació de l'estil arquitectònic carmelità; les primeres disposicions dels descalços respecte a la construcció dels seus convents", *Locus Amoenus*, 1, 1995, pp. 139-144.

entre les resolucions aprovades durant la celebració al convent de Tàrrrega del primer Capítol Provincial dels descalços l'any 1590, es trobava la relativa a la confecció de “una planta para las Fabricas de los conventos que se fueren fundando”¹¹¹. Aquesta voluntat quedarà més clarament manifestada a partir del 1594, quan el Pare fray Elías de san Martín accedeixi al Generalat. Amb ell s'inicià el procés d'homogeneïtzació de l'arquitectura dels convents carmelitans, posat en marxa a partir de dues vies: en primer lloc, mitjançant un Precepte adreçat als priors en el qual se'ls feia l'advertència severa de seguir les directrius emanades del Capítol, i en segon lloc enviant, a més, el tracista fray Francisco de Jesús a visurar els convents en construcció per tal d'assegurar-se el compliment d'aquesta normativa.

Aquest va ser només un primer pas; l'any 1600 el Pare fray Francisco de la Madre de Dios, que substituïa fray Elías com a General, reuní a Madrid tots els membres de l'Orde entesos en arquitectura amb la finalitat que establissin una traça de convent única que passaria a partir d'aquell moment a ser obligatòria en la construcció de tots els nous convents. La primera vegada que hom aplicà aquesta traça fou en la construcció de l'església del convent de San Hermenegildo a Madrid, que passaria a ser a partir de 1605 el model per a la resta de convents de l'orde carmelità descalç: nau única, ordre toscà en pilastres i entaulaments, cúpula cegada al creuer i capçalera plana¹¹². Aquest model quedà plasmat a les *Constituciones* redactades a Pastrana l'any 1602, i publicades el 1604, en les quals els convents quedaren classificats en dues categories, convents grans i convents petits, i en conseqüència van ser confeccionats dos models de plànol per a ser aplicats en un o altre cas. A partir d'aquest moment, es féu

¹¹¹ BUB, ms. 991, Fray Juan de San José, *Annales de los Carmelitas Descalços de la Provincia de San Iosef en el Principado de Cataluña*, llibre II, capítol XVIII, fol. 124.

visible una certa unificació en les construccions de l'Orde: planta baixa i un pis superior, pati o claustre (doblat en el cas que el convent fos gran), cel·les de tamany reduït i finestres exteriors petites. A més, s'establiren també les mides màximes de les esglésies conventuals: entre vint-i-quatre i vint-i-set peus d'amplària, amb la corresponent proporció en llargària i alçada. En casos excepcionals es podia arribar a trenta peus, però de cap manera podia ser excedida aquesta quantitat. Les cel·les havien de tenir entre deu i dotze peus quadrats, i una alçada de nou, mentre que les cambres del pis baix podien tenir onze o dotze peus d'alçada. En total, es pretenia que l'alçada total de les parets del convent no fos més gran de vint-i-un peus. Un altre dels intents de fray Francisco de la Madre de Dios va ser traslladar als afores alguns convents establerts massa prop del centre dels nuclis urbans, o impedir l'establiment de fundacions noves. Tanmateix, aquesta voluntat durà el mateix que el seu generalat; un cop rellevat en el seu càrrec, la dinàmica d'assentaments centrals continuà¹¹³.

A la Congregació italiana aquesta voluntat unificadora es mostrà d'una manera molt més efectiva i concreta, a partir de l'establiment l'any 1608 d'unes Constitucions específiques tendents a regularitzar la construcció de nous convents, sota el nom de *Ordinatio circa fabricas*, que foren aprovades pel Capítol general celebrat a Roma l'abril del 1614. Aquestes ordenacions, que establien les mesures ideals dels convents de descalços a la península itàlica, estaven basades en la unitat de mesura del pam - equivalent aproximadament a vint-i-cinc centímetres-, i crida especialment l'atenció el rigorisme estipulat a partir d'elles, donat que fixaven fins a l'extrem les mides màximes

¹¹² J.M. Muñoz Jiménez, *La Arquitectura Carmelitana (1562-1800)*, pp. 29-30.

¹¹³ Silverio de santa Teresa, *Historia del Carmen Descalzo en España, Portugal y América*, vol. VIII, pp. 163 i 702-704.

aplicades absolutament en tots els àmbits del convent, des de l'església fins a les latrines:

- El cor havia de tenir entre trenta i quaranta pams de profunditat i una llargària proporcionada a aquesta primera.
- La sagristia, formulada en un primer moment (1599-1605) a partir de la planta quadrada de trenta pams de costat, va quedar fixada en una llargària de fins a cinquanta pams per costat i trenta pams d'amplària (tot i que aquestes dimensions foren modificades amb posterioritat en diverses ocasions).
- El refetor, que va anar reduint les seves dimensions al llarg dels anys previs a les constitucions del 1614, s'establí en seixanta pams de llarg per vint-i-quatre d'amplària.
- L'oratori reduïa les seves mides a quaranta per vint-i-cinc pams.
- Una sala capitular de quaranta per vint-i-quatre pams, expressament similar en proporcions al refetor.
- Les constitucions italianes de l'Orde preveïen l'existència en els convents de descalços de dos claustres; un primer claustre intern, de planta quadrada, d'uns cinquanta a seixanta-cinc pams per costat, i un segon claustre "exterior", al costat d'una de les entrades del convent de manera que estigués destinat als fidels, més petit, d'uns trenta-sis pams. És curiós constatar que aquest no era l'únic àmbit contemplat a les constitucions italianes per als feligresos; hi havia a la planta baixa del convent àmbits reservats del tipus dels locutoris, i també cel·les pensades per allotjar a hostes externs.

- Les cel·les dels frares -habitualment dotze, però previstes fins a un nombre de quaranta- havien de ser interiors. La planta de les cel·les havia de ser quadrada, amb els costats entre deu i dotze pams, amb una alçada proporcionada, de manera que la tendència fou la de constituir espais cúbics.
- Els corredors havien de fer entre set i nou pams d'amplada.
- Quant a la infermeria, les cel·les que la composaven, malgrat conservar la forma cúbica, podien excedir fins a quatre pams a les cel·les normals, no només per raons lògiques de funcionalitat i comoditat per als malalts, sinó també pensant que aquests participessin tant com fos possible dels actes litúrgics.
- Per últim, les ordenacions de la branca italiana de l'Orde preveïen no les dimensions, però si les normes constructives que havien d'acomplir recintes com la cuina, la biblioteca, els magatzems, les ermites de l'hort (amb dues o tres cel·les cadascuna), les cisternes (dues, una per rentar-se i l'altra per beure) i fins i tot els galliners i, com hem citat abans, les latrines¹¹⁴.

Era aquest un sistema de normativa arquitectònica que ja havia estat utilitzat amb anterioritat pels jesuïtes a Itàlia, amb resultats bastant positius quant a uniformització dels edificis creats dins la congregació. Cal dir que les constitucions espanyoles no foren tan precises com les italianes ho van ser des del començament en matèria de mides i proporcions, i que l'obligació d'aplicar-les no quedà plasmada mai en unes ordenacions a l'estil de les segones, tot i que al llarg dels anys hom detecta una certa preocupació per establir un cert criteri d'uniformitat en les diverses dependències

¹¹⁴ N. de Mari, "L'architettura dei Carmelitani Scalzi e i complessi genovesi di Santa Anna, Santa Maria della Sanità e San Carlo", *Nicolò Dona. Itinerari economici, culturali, religiosi nei secoli XVI-XVII tra*

conventuals dels establiments de la península ibèrica, preocupació visible sobretot a partir de les circulars adreçades pels successius Generals als priors dels convents de descalços. No sembla que existís a la Congregació espanyola una voluntat d'establir des d'un bon principi la generalitat de les mides que conformaven els convents; hom diria que aquest establiment es va fent a mesura que la necessitat i les crides a la pobresa ho dicten. Una de les primeres ocasions en què trobem una voluntat d'establir unes mides precises a les construccions portades a terme és l'any 1587; amb motiu de la construcció de l'església del convent de l'Esperit Sant de Toledo, s'assenyalà per als temples carmelitans descalços una amplada màxima de 8,40 metres. Aquest convent toledà, a més, va ser posat com a model per a les noves construccions fins l'any 1600¹¹⁵. En qualsevol cas, la mateixa essència, no només de l'orde descalç, sinó també de la resta d'ordes mendicants quant a la implantació en teixits urbans preexistents, es resistia a l'aplicació d'un tipus ideal d'edificació o de planta, que difícilment podia ser aplicada en la seva totalitat tenint en compte les limitacions d'espai que trobem a les ciutats europees durant aquests segles.

A la Península, l'Orde insisteix no tant en la necessitat de limitar les mides de les noves construccions com en l'aparença que aquestes noves construccions presenten. El sentit de la pobresa sembla mesurar-se en els convents espanyols a partir de la simplicitat i el despullament que ajuden a mantenir una vida d'ascetisme, més que a través de l'aplicació d'unes mides estàndards. Lligada a aquest tema, per exemple, va la insistència en la presència d'ermites en tots els jardins dels convents de descalços; una de les resolucions preses durant el Capítol Provincial celebrat a Mataró l'any 1598 feia

Spagna, Genova e l'Europa, pp. 361-363. L'autor assenyala l'existència a l'arxiu del convent de Santa Anna de Gènova de diversos models de planta d'església, idèntics als de les esglésies espanyoles.

referència a aquesta qüestió, en imposar com a obligatòria l'existència en tots els convents d'una ermita. Segons aquest acord, les ermites havien d'estar sempre habitades per un ermità, i en aquells convents que no en poguessin disposar per manca d'espai, les funcions de l'ermita les hauria de fer una cel·la del convent, destinada únicament a aquesta finalitat de recés espiritual¹¹⁶. Justament, la cel·la com a àmbit principal en què el religiós desenvolupa la seva vida d'apartament del món, és una de les peces que més austeritat han de mostrar. La Regla indicava que les cel·les dels convents havien de ser independents i apartades les unes de les altres, “y que cada uno tenga la suia”, mantenint en elles l'austeritat: “...las celdas de los frayles descalzos no han de ser curiosas, grandes, y anchorosas, como en otras Religiones santamente se permiten, sino chicas, pobres, y hangostas, y tales finalmente, que no se pueda llamar celdas, sino cellula, que es menos”¹¹⁷. El 20 d'agost del 1605, durant la visita realitzada al convent de Tortosa, el provincial Miquel de sant Fermí, tot recordant la uniformitat i l'austeritat requerides en tots els convents de descalços, cominava la comunitat tortosina a suprimir els cancells existents a les portes de totes les cel·les dels religiosos -que “no los hay en toda la Religion”- en un màxim de quinze dies¹¹⁸.

A les cel·les els frares havien de prescindir de qualsevulla ornamentació, essent només permeses “imagenes de papel, o pintadas en la pared de negro, sin otra variedad de colores”¹¹⁹. No ens ha d'estranyar aquesta concessió a les imatges, perquè santa

¹¹⁵ J.M. Muñoz Jiménez, *op. cit.*, pp. 51 i 119.

¹¹⁶ G. Beltran, *Fuentes históricas...*, p. 46.

¹¹⁷ BUB, ms. 1113, Fray Francisco del Santísimo Sacramento, *Breve exposicion de nuestra Regla Primitiva*, fol. 31v. En aquesta exposició s'assenyala igualment la necessitat que la cel·la del prior estigui ubicada a l'entrada del convent per poder controlar les entrades i sortides dels qui habiten en ell, així com per facilitar el rebre les visites de seglars, que només a ell li són permeses; fol. 33r.

¹¹⁸ G. Beltran, *Fuentes históricas...*, p. 534.

¹¹⁹ BN, Regla primitiva de los religiosos descalzos de nuestra Señora del Carmen, fol. 25r.

Teresa va ser sempre partidària d'elles per la devoció que provocaven. És per això que les considerava complement indispensable de les seves fundacions, juntament, és clar, amb el Santíssim. En alguna ocasió, com a la fundació del convent de monges de Toledo, la fundadora va ser capaç de pagar sumes molt altes per quadres d'un valor artístic discutible per tal de comptar amb una imatge per a l'església del convent. I a les cel·les dels religiosos les imatges eren permeses perquè bona part de l'oració la duien a terme en solitari¹²⁰.

Les crides a la pobresa semblen més freqüents en les primeres dècades d'existència de l'Orde, els anys més delicats per quant s'estava procedint a la implantació massiva de fundacions al llarg del territori peninsular, i els Capítols preferiren esmerçar els diners en nous establiments més que en assentar i perfeccionar els ja fets. L'any 1603 les autoritats demanaven en una circular adreçada als provincials i als priors que no emprenguessin obres degut a la manca de diners que patia en aquell moment l'Orde: "Aserca del gastar en edificios se les encarga muy apretadamente a los Padres Provinciales y Prioros que vayan con muchissimo cuydado de no emprender obras, y de no empeñar los conventos para ellas, obrando solo de lo que sobrare despues de haver acudido enteramente a sus Religiosos en lo necesario"¹²¹. Les estretors econòmiques dels convents en aquest moment expliquen el fet que l'any 1604, en compliment dels decrets del Concili de Trento, les constitucions establissin el nombre límit de religiosos que podien viure a les cases de descalços, amb la finalitat que les comunitats no estiguessin formades per més membres dels que podien ser mantinguts. S'establia així un mínim de quinze i un màxim de trenta frares a cada convent,

¹²⁰ T. Egido, "Presencia de la religiosidad popular en Santa Teresa", *Actas del Congreso Internacional Teresiano*, vol. I, p. 199.

exceptuant d'aquesta obligatorietat els noviciats i els col·legis¹²². La fallera fundadora portava en ocasions a establir comunitats instal·lades en pèssimes condicions per falta de dotació econòmica, i no només en les primeres dècades d'existència de l'Orde. Bona prova és la presència encara en les constitucions de l'any 1736 de la prohibició de posar en marxa fundacions en llocs o en circumstàncies que no presentessin les condicions necessàries per a portar a terme la vida monacal. Aquesta pragmàtica, sens dubte, obeïa als repetits casos de comunitats que s'instal·laven de manera provisional en unes condicions molt precàries a qualsevol casa particular o edifici cedit per un municipi, i que havien d'esperar durant anys en moltes ocasions per poder traslladar-se a un altre edifici de nova planta. Les ordenacions del mencionat any exigien un nombre determinat de religiosos per fundar nova comunitat i, per tant, per poder prendre'n possessió, i insistien en la necessitat que estigués assegurada la clausura i que haguessin estat construïdes un mínim de quinze cel·les per fer possible el trasllat d'una comunitat a un nou convent¹²³.

Un dels moments més controvertits dins l'Orde quant al manteniment de l'esperit d'austeritat es produí amb la construcció del nou convent de Sant Josep d'Ávila, que seguia les traces confeccionades per Francisco de Mora l'any 1608¹²⁴. Sembla que les primeres queixes internes es manifestaren en el Capítol general de l'any 1637, durant el qual molts capitulars mostraren el seu desacord amb la nova

¹²¹ ACA, *Monacals-Hisenda*, lligalls grans, 171.

¹²² Silverio de Santa Teresa, *op. cit.*, vol. VIII, p. 163.

¹²³ *Regla primitiva y Constituciones de los religiosos descalzos de el Orden de la Bienaventurada Virgen Maria de el Monte Carmelo, de la Primitiva Observancia, de la Congregacion de España*, p. 129. Quedaven exceptuats d'aquesta normativa els dos o tres religiosos que necessàriament havien d'habitar el convent mentre aquest era construït, amb la finalitat de supervisar les obres.

¹²⁴ Sobre la construcció d'aquest convent i les traces confeccionades per Mora vegeu L. Cervera Vera, *Complejo arquitectónico del Monasterio de San José en Ávila*; i del mateix autor "Las obras y los trabajos de Francisco de Mora en Ávila", *Archivo Español de Arte*, 240, 1987, pp. 401-417.

construcció, argumentant l'allunyament de l'esperit de pobresa i, per tant, l'incompliment de les constitucions de l'Orde que suposava l'excessiva magnificència amb què s'estaven duent a terme les obres. Les mateixes queixes es repetiren durant els Capítols dels anys 1640 i 1649. El setembre del 1650, fent-se ressò finalment d'aquesta general oposició, fray Jerónimo de la Concepción, General en aquell moment, visità el convent.

Les crítiques a la construcció se centraven en el fet de no acomplir l'austeritat i l'esperit de modèstia requerits en altres construccions portades a terme pel mateix Orde, i en el fet que les mides tant en el convent com en l'església excedien de les permeses, característiques explicables a partir del fet que darrere el patronat del monestir es trobava ni més ni menys que el Comte-Duc d'Olivares, que pretenia imposar una empremta aristocràtica a la construcció. La qüestió evidencià l'existència entre els mateixos integrants de l'Orde de dos sectors d'opinió que discrepaven respecte a com havien de ser plantejades les noves construccions. En el primer grup trobem la pròpia comunitat de Sant Josep d'Ávila i el religiós descalç fray Pedro de Santo Tomás, acompanyats pel parer d'Alonso Carbonel, que entenien que, com a casa mare i primer dels establiments de la fundadora, la construcció estava revestida de certa excepcionalitat, i, per tant, defensaven el projecte del tracista fray Alonso de san José. Entre el segon sector destacaren per la seva rigorositat el Pare General fray Gerónimo de la Concepción i el religiós fray José de la Encarnación, que presentaven una total resistència a les novetats que volien introduir els primers en considerar que l'austeritat de les construccions carmelitanes havia estat alterada justament en l'edificació que havia de servir de model a futures construccions, i que, per tant, era inadequat que fos concebuda com una excepció. Recolzats pel tracista de l'Orde fray Nicolás de la Purificación, defensaven la continuïtat de l'estil simplificat que fins al moment havia

estat utilitzat en les construccions de la congregació descalça, l'anomenat *estilo ordinario*. És simptomàtic que les objeccions que feia aquest sector a la nova obra d'Ávila estiguessin basades no en un excés de proporcions, sinó en un excés de “sumptuosidad”, derivat de la utilització d'elements com “lazos en las bóvedas de la iglesia”, “bóvedas labradas con labores y fajas” o “fachada de piedra que lleva almohadillado”. Clarament, doncs, les faccions enfrontades eren la dels *conservadors* i la dels *progressistes*, faccions que Muñoz Jiménez identificava amb una dicotomia entre manierisme i barroc¹²⁵.

El protector i finançador del nou convent, Luis Méndez de Haro, nebot i hereu d'Olivares, encomanà una visura a l'arquitecte reial Alonso Carbonel, mentre que el General de l'Orde encarregava la inspecció al tracista carmelità descalç fray Nicolás de la Purificación. Arribats el 14 d'octubre del 1651, i posats d'acord en alguns punts, les reformes van ser portades a terme per ordre de Méndez de Haro¹²⁶. Aquestes, pel que sembla, van ser mínimes, donat que la construcció estava pràcticament acabada, i se centraren, sobretot, en l'eliminació de l'escala principal, que havia semblat excessivament sumptuosa -encara que Carbonel considerava “que era lástima, por ser la traza tan extraordinaria y curiosa, que debia perserverar para que como de modelo copiasen los trazadores del Rey otra de su curiosidad”. No mancat de curiositat resulta el fet que durant el conflicte la ciutat d'Ávila mantingué una postura de defensa de les

¹²⁵ J.M. Muñoz Jiménez, “El convento de ‘la Santa’ en Ávila. Nueva documentación sobre la polémica del convento de Santa Teresa de Ávila (1652-1655): la arquitectura carmelitana en la disyuntiva manierismo *versus* barroco”, *Monte Carmelo*, 93, 1985, pp. 17 i 20.

¹²⁶ J.J. Martín González, “El convento de Santa Teresa de Ávila y la arquitectura carmelitana”, *Boletín del Seminario de Estudios de Arte y Arqueología*, XLII, 1976, p. 307.

obres portades a terme i que els ciutadans es negaven a qualsevol canvi en l'arquitectura del convent¹²⁷.

Com veiem, doncs, ni tan sols el convent mare de la Congregació i primer establiment de la Santa fundadora quedà lliure de controvèrsia en aquest aspecte. En aquest cas no interessa tant el resultat final de les polèmiques i les disputes –poques coses van poder ser modificades, perquè el debat intern s'arrossegà al llarg dels anys i el 1650 el convent estava pràcticament acabat-, sinó més aviat la pròpia circumstància de produir-se recels i dubtes de legitimitat d'actuació en el si del propi Orde.

La decidida voluntat de mantenir la simplicitat i l'austeritat establertes des dels inicis de l'existència de l'orde descalç per part de la fundadora, i al mateix temps la necessitat d'una normativa general de construcció, queda demostrada amb les pastorals i els acords successius dels Capítols generals, i en alguns Capítols provincials. En alguns podem valorar el decidit esperit d'uniformitat i els criteris d'estricta observança d'una pràctica constructiva pròpia. Fem relació d'alguns d'ells.

Una de les primeres crides a la necessitat d'ajustar-se a una traça prèvia de les quals tenim constància es produí el 1626. El 28 de març d'aquest any el General fray Juan del Espíritu Santo recordava en una carta pastoral les normes de pobresa i austeritat que regien a l'Orde, i que motivaven una normativa específica a l'hora de traçar un edifici, així com la necessitat que existissin dins la Congregació una sèrie de tracistes que coneguessin aquesta normativa i que, seguint les seves disposicions, adaptessin a ella les seves traces. El General insistia en aquesta pastoral sobre el fet que les traces no podien ser alterades en cap aspecte, i que tots els religiosos que tinguessin

¹²⁷ Silverio de Santa Teresa, *op. cit.*, vol. VIII, pp. 233-234.

alguna responsabilitat tocant a aspectes artístics les havien de seguir estrictament, a excepció dels casos en què existís una llicència del Pare General o dels mateixos tracistes, ja fos per escrit o en forma de traça, mai de paraula, encara que es tractés simplement d'obrir una finestra o una porta. En cas que algun defecte fos detectat, l'artífex encarregat de l'obra havia d'aturar-la i notificar la contravenció de la normativa a qui correspongués (normalment el General). Finalment, fray Juan del Espíritu Santo encaria els Pares Provincials per a que, si detectaven qualsevol anomalia en una de les seves visites, l'informessin a ell directament [vegeu apèndix documental, n. 3]¹²⁸.

L'existència de circulars i cartes pastorals posteriors que continuen insistint sobre la mateixa necessitat de seguir les traces establertes per a la construcció de convents, ens permeten evidenciar que els avisos dels Generals sobre la matèria eren sistemàticament ignorats. Efectivament, al llarg de la segona meitat del segle XVII hom aprecia en l'arquitectura dels convents carmelitans una certa complicació en els interiors, acompanyada d'una major riquesa en peces escultòriques i pictòriques, aspectes que denoten en general un esperit de relaxació en el si de l'Orde¹²⁹. El 2 de juny del 1657, a partir d'una circular impresa, el Pare General fray Diego de la Presentación mostrava des de Granada la seva preocupació després de la visita a diversos convents, preocupació motivada per la manca d'uniformitat en l'estil i en els aspectes constructius de molts d'ells. El General mostrava les seves queixes en els següents aspectes:

1. Esglésies massa grans que excedien tant en austeritat com en les seves mides les mides establertes a la planta assenyalada per l'Orde. Fray Diego no exigia

¹²⁸ ACA, *Monacals-Hisenda*, lligalls grans, 171.

¹²⁹ J.M. Muñoz Jiménez, *La Arquitectura Carmelitana...*, p. 254.

enderrocar els edificis ja construïts, però sí demanava que en endavant les obres s'ajustessin als models comuns.

2. Trànsits més amples dels sis peus assenyalats per les constitucions. En cas que les mides obligatòries excedissin en un peu la normativa, calia aixecar envans per estrènyer el pas tant com fos necessari. L'espai aparellat podia fer-se servir com a "archivo de papeles".

3. Finestres obertes al carrer i al camp, fora de clausura, i amb el consegüent destorb a la vida de meditació del frare descalç. El General recordava que totes les finestres que rebien llum del carrer havien de ser tancades i, en cas que no quedés més remei que obrir-les, es farien a la major alçada possible, amb reixa i en forma de claraboia, de manera que els religiosos no tinguessin vista a l'exterior.

4. Utilització de rajoles a les parets de les esglésies i de lloses pel paviment; eren aquests excessos que no estaven permesos.

5. Retaules amb talla excessiva. En endavant, els retaules havien de ser fets a partir d'una traça donada per l'Orde, "que daran los Artifices que tuvieren patente de tales".

6. Orfebreria i ornaments massa costosos; havien de ser suprimits, així com l'ornamentació supèrflua de moltes esglésies, com per exemple els quadres, que havien de ser eliminats sempre que passessin de sis.

7. Les creus de les processons no havien de ser de bronze, sinó de fusta.

8. Els claustres no havien de tenir columnes i si “antepechos”. Les baranes de ferro d'alguns corredors havien de ser suprimides [vegeu apèndix documental, **n. 7**]¹³⁰.

La preocupació pels excessos, com veiem, no es limitava a aspectes constructius, sinó que s'estenia també als ornaments de capelles i església; el 31 de gener del 1632, durant la celebració al col·legi de San Cirilo d'Alcalá de Henares del Definitori general, els assistents determinaren la prohibició de construir retaules a les esglésies dels convents si aquests no seguien la traça donada pel Pare General o per alguna autoritat delegada per ell. Al mateix temps es prohibia col·locar als altars imatges que no fossin les de la Mare de Déu del Carme o de santa Teresa, sota amenaça de suspensió d'ofici per dos mesos. El 24 de gener del 1690, en la junta ordinària celebrada al convent dels Remeis de Lisboa les autoritats determinaven la obligatorietat d'enviar al Pare General per a la seva aprovació la traça de les trones emplaçades al cor per col·locar imatges. Aquesta resolució es va prendre arran dels excessos detectats en algunes d'aquestes trones. Ensenms, la mateixa circular feia referència a la preocupació que provocava en el Definitori l'augment de l'aplicació de les columnes salomòniques en els retaules, i per tant hom pregava al Pare General que no admetés cap traça que li fos remesa contenint aquest tipus de columnes. I, finalment, hom també alertava contra l'excessiva ornamentació que presentaven els objectes de culte, i en conseqüència s'encarregava als Provincials de vigilar el compliment de la norma d'austeritat també en aquest tipus de mobiliari¹³¹ [vegeu apèndix documental, **n. 13**].

¹³⁰ *Ibidem.*

¹³¹ *Ibidem.*

En el Capítol general celebrat a Pastrana pel maig del 1772 es prengueren també algunes importants resolucions relacionades amb la necessitat de limitació dels ornaments i complements dels temples:

1. Les imatges no podien ser vestides, i, en tot cas, havia de ser el Definitori qui establís les dispenses necessàries si es produïa alguna excepció en aquest sentit. També quedaven prohibits els ornaments fets en tela, com vels, dossers, cortines, etc., “todo lo que indique profanidad”.
2. Els calzes i vasos no podien ser d'or ni adornats amb pedres precioses. Només es permetien alguns daurats o jaspiats en el sagrari, el retaule o els reliquiariis.
3. Un aspecte interessant: s'establia un nombre màxim de vuit o deu llocs artífexs a cada província, entre novicis i exceptuant els casos de “ser el pretendiente de nobleza, y prendas relevantes”. Aquests artífexs només podien ser admesos després d'ésser examinats i aprovats “por un Maestro en el Arte, como de Escultor, Tallador, Ensamblador, Dorador, Pintor, Cirujano, etc., y que conste por su testimonio, é informe del Padre Provincial, y Prior de la casa estar suficientes”.
4. Les traces dels nous convents havien de ser indefectiblement signades pel Pare General, no només les relatives a arquitectura, sinó també les dels retaules majors o els de les capelles, així com les de les trones fabricades per a les imatges del cor.
5. Quedava prohibida la utilització de columnes salomòniques en els retaules; només podien ser incloses les columnes acanalades (“listriadas”). Els retaules

havien de ser senzills, evitant la talla excessiva¹³² [vegeu apèndix documental, n. 21].

Un altre problema relacionat amb l'incompliment de la pobresa requerida a les constitucions de l'Orde vingué a partir de l'adjudicació de capelles a particulars, a canvi que aquests particulars es fessin càrrec del seu bastiment i la seva ornamentació. Aquesta pràctica, aprovada en el si de l'Orde el 21 de setembre del 1614 durant la celebració del Capítol General a Pastrana, suposava la constitució de la venda de patronats de les capelles als temples carmelitans, un acte de venda que només podia ésser realitzat mitjançant la llicència del Definitori General¹³³. La dinàmica de venda de capelles propicià que els "propietaris" de les capelles, portats pel seu afany de destacar i excel·lir sobre els altres patronatges, cometessin tota mena d'abundàncies constructives i decoratives. El 10 de juliol de l'any 1693, durant el Definitori celebrat al convent de San Hermenegildo de Madrid els assistents abordaren el problema de les capelles comprades per particulars que, considerant que la capella era de la seva propietat, introduïen tot tipus d'excessos tant a nivell arquitectònic com escultòric, així com en la decoració en general, extrems aquests absolutament contraris a l'esperit de l'Orde. Per tal d'intentar solucionar el problema el Definitori determinà la obligatorietat també per aquest tipus de capelles de sotmetre's a la traça dictada pel tracista de l'Orde, tant en qüestions arquitectòniques com escultòriques (en referència als retaules), i que aquesta traça fos

¹³² *Declaraciones autenticas de las leyes de los carmelitas descalzos de la Congregación de España y actas decretadas en sus capitulos generales, aprobadas, confirmadas y añadidas en el último, que se celebren en San Pedro de Pastrana en 9 de Mayo de 1772*, pp. 6-23 i 51.

¹³³ ACA, *Monacals-Hisenda*, lligalls grans, 171.

aprovada pel General, de manera que estigués assegurada la uniformitat en tots els convents¹³⁴ [vegeu apèndix documental, **n. 14**].

Podem citar encara més crides dels Generals contra els excessos, que s'estendran –unes i altres- al segle XVIII: la Carta Pastoral que el General fray Juan de la Anunciación adreçava als priors l'any 1698, la del General fray Manuel de Jesús el 1754, i un nou recordatori de les mides màximes establertes en els diversos elements dels convents construïts de nova planta fet arran del Capítol General celebrat l'any 1784¹³⁵. Ja el 1736 les constitucions publicades aquest any havien recordat novament la necessitat que els convents es mantinguessin dins la senzillesa requerida a partir de l'aplicació de les proporcions ajustades per les successives normatives. I per reafirmar aquesta obligatorietat, a més de per afavorir una certa uniformitat, el Capítol tornava a assenyalar les mides ideals per mantenir les proporcions en les construccions de l'Orde:

1. L'ample dels temples conventuals: vint-i-quatre peus (vint-i-set com a molt), “y segun esto se guardara la proporcion de el arte para lo largo, y alto”.
2. Claustres: entre cinquanta-cinc i seixanta peus d'una paret a l'altra, amplada de nou a deu peus, “y no avrà otros claustros altos”.
3. Cel·les: entre deu i onze peus de superfície, i entre vuit i nou d'alçada.
4. Infermeria: en els convents grans no existiran més de vuit cel·les dedicades als malalts, i en els petits el nombre d'aquestes serà proporcional al nombre de

¹³⁴ *Ibidem*. Aquesta és una problemàtica que es detecta també en el si d'altres congregacions mendicants; la necessitat de comptar amb un patronatge per bastir les capelles va ser assumida per la major part d'aquestes congregacions, tot i que el resultat final topés frontalment amb l'esperit de pobresa de les comunitats. Sobre el tema vegeu C. Gutiérrez- Cortines, *op. cit.*, pp. 77-81.

¹³⁵ J.M. Muñoz Jiménez, *La Arquitectura Carmelitana...*, pp. 287-288.

membres de la comunitat. En tot cas, aquestes cel·les no excediran els catorze o quinze peus de superfície.

5. Oficines: les de la planta baixa tindran onze o dotze peus d'alt, de manera que l'alçada total del convent, des del terra fins al sostre, no sobrepassi els vint-i-dos peus, a no ser que els edificis que envolten el convent (en cas que aquest estigui situat amb estretors) siguin més alts i que, per tant, calgui preservar el convent de la vista dels seglars, construint parets més altes.

6. Les autoritats tornaven a recordar la prohibició de construir cap convent sense que la traça hagués estat aprovada prèviament per un artífex de l'Orde. Igualment, es mantenia la prohibició de començar cap obra que hagués de superar els cent escuts d'or de cost sense llicència del Provincial¹³⁶ [vegeu apèndix documental, **n. 16**].

Sembla que l'establiment definitiu de les proporcions que havien de seguir els nous convents es produí el 1786 a partir de les Constitucions redactades aquest any. En elles quedaren especificades les mesures que havien de tenir els edificis de l'Orde: l'amplada de les esglésies quedava fixada entre set i vuit metres, amb llargària i alçada en proporció. Els claustres podien fer entre setze i divuit metres per costat, amb una amplada de dos o tres metres, mentre que les cel·les quedaven limitades a tres metres quadrats¹³⁷.

Hem de tornar a insistir que malgrat aquestes continuades crides a l'ordre, al llarg del XVIII els priors incompliren sistemàticament les directrius marcades pels

¹³⁶ *Regla primitiva y Constituciones de los religiosos descalzos de el Orden de la Bienaventurada Virgen Maria de el Monte Carmelo, de la Primitiva Observancia, de la Congregacion de España*, pp. 130-132.

Generals en les seves pastorals i els acords presos en els diversos Capítols celebrats. Més exemples: el 1756, durant el Capítol Provincial celebrat a Reus pel maig d'aquest any, els assistents prengueren la determinació de prohibir als convents la col·locació de rajoles en altres dependències que no fossin l'església, els oratoris o els frontals dels altars dels claustres. Fora d'aquestes ubicacions, les rajoles eren considerades un ornament excessiu, igual que les pintures, només acceptades a l'església¹³⁸. També feien el desentès els priors amb la obligatorietat de seguir en qualsevol construcció la traça establerta per l'Orde: l'any 1772, al Capítol general celebrat a Pastrana pel mes de maig, els capitulars recordaven un cop més el precepte d'aplicar en tota nova obra les plantes executades pels traçadors oficials de l'Orde, sense possibilitat de canviar ni alterar res a no ser que existís la llicència pertinent, fos per escrit o en forma de traça, mai de paraula, “aunque sea para abrir una puerta, ó ventana en lo ya hecho” –les mateixes paraules que trobàvem ja a la pastoral de l'any 1626 sobre el mateix tema, indicatives que un segle després hom continuava contravenint aquesta ordre-. S'establien, a més, per part del Capítol, sancions (consistents en la privació d'ofici durant quatre mesos) pels prelats que no seguissin aquestes normes. De la mateixa manera que la construcció estava fortament reglada, també ho estava l'acció de desfer les obres anteriors; en el mateix Capítol hom prohibí als prelats que desfessin una obra sense llicència del Provincial o de la comunitat. I encara un darrer avís als tracistes: havien de cenyir-se al que determinaven les lleis carmelitanes en qüestió de construcció, i en cas que detectessin algun inconvenient en aquest sentit havien de retenir el projecte i notificar els

¹³⁷ D. García Hinarejos, “Las ideas arquitectónicas...”, p. 255.

¹³⁸ G. Beltran, *Fuentes históricas...*, p. 236.

inconvenients que presentava al Pare General [vegeu apèndix documental, n. 22]¹³⁹. La prova que l'avís de l'obligació de remetre qualsevol traça al General no era un simple caprici de les autoritats descalces, i que realment aquestes detectaven errors en els projectes plantejats la tenim en una carta que el General fray Silvestre de la Asunción adreçava el 18 d'octubre del 1681 al prior del convent de sant Josep de Barcelona; en aquesta missiva el General criticava la planta que el prior li havia enviat relativa a la construcció en el temple barceloní d'una nova capella. La missiva és ben il·lustrativa del grau de meticulositat posat en l'anàlisi dels projectes remesos a la Congregació: “Mi Padre Prior recebi la planta de la capilla y a la verdad tiene cosas de reparo, no porque aya en ella cosas contra la ley, sino por tener disposiciones muy ocasionadas a inconvenientes: pues ademas de estar el cuerpo de la Capilla tan remoto del cuerpo de la Iglesia, tiene por detrás del altar, que esta separado de la pared, comunicación, y entrada al Lavatorio de la Sacristia, pues se abre una puerta al Lavatorio, que sale tras el altar de la capilla (...). Ademas de esto, en las mismas espaldas del altar tiene dos caracoles, uno a cada lado para subir a las tribunas; a los cuales caracoles se a de entrar por el espacio, que ay entre el altar, y la pared de la testera, de suerte, que por detrás del altar se puede dar buelta en contorno, y entrarse en los caracoles, y subirse a las tribunas que todo parece muy ocasionado en una capilla tan segregada de la Iglesia, y parece son mas de reparar estas cosas en cuenta de que an sucedido las cosas que Vuestra Reverencia sabe. Y assi Vuestra Reverencia mande se suspenda la obra de la Capilla hasta que yo envie la planta reformada del modo que se a de ejecutar, porque no sea forçoso derribar algo de lo hecho”¹⁴⁰.

¹³⁹ ACA, *Monacals-Hisenda*, vol. 3915, fols. 151-154.

¹⁴⁰ ACA, *Monacals-Hisenda*, lligalls grans, 171.

El zel posat per les autoritats de la congregació descalça en matèria constructiva i en la preceptiva en qüestió de senzillesa i austeritat deixava entreveure de vegades, tanmateix, algunes carències; un bon exemple n'és el cas apuntat per l'historiador fra Joan de sant Josep, que es feia ressò dels problemes sorgits arran la construcció de la nova llibreria del convent de Sant Josep a Barcelona, erigida a partir de l'any 1665. No existia a les normatives en matèria de construcció precedents cap instrucció relativa a les mides que havien de tenir aquests tipus de peces, i en conseqüència els frares, auxiliats en aquesta tasca pel tracista fra Josep de la Concepció, decidiren construir un gran espai per poder allotjar l'enorme quantitat de volums de què disposava el convent. Fins a tal punt va semblar desmesurat a les autoritats de l'Orde el tamany de la nova biblioteca, que després de la visita realitzada a la comunitat barcelonina, el Pare General intentà derruir-la per la seva excessiva grandària. L'amenaça no es va portar a terme gràcies justament al buit existent en la normativa, que no especificava que la simplicitat i la senzillesa fossin també necessàries en aquest tipus de construcció. El cas, però, serví en endavant per acomodar la normativa en aquest aspecte¹⁴¹.

Finalment, un altre dels problemes detectats en els edificis carmelitans a partir de les resolucions capitulars i les cartes pastorals és el del mal estat en què es trobaven alguns convents; aquest va ser un dels temes tractats durant el Capítol Provincial celebrat l'any 1675. Entre les advertències fetes pels capitulars, destaca la que feia referència a l'estat de desordre i abandonament que mostraven algunes esglésies de l'Orde, “la poca reverència, peso y veneración con que se assiste a los misterios del culto divino (...), el demasiado desaliño en los altares y poca limpieça en las iglesias, ornamentos y ropa de la sacristia”, redundant en la importància que aquests detalls

¹⁴¹ BUB, ms. 991, llibre V, capítol XXXVIII, fols. 492-493.

tenien per moure la devoció dels seglars¹⁴². Uns anys més tard, en el Definitori general celebrat al convent de San Clemente el 5 de febrer del 1698 es tornava a tractar del mal estat en què es trobaven alguns convents, per abandonament dels seus priors, sobretot en les teulades i tàpies que envoltaven els edificis. Els assistents posaven de relleu que aquest abandonament continuat originava a la llarga més despeses quan es volia després dur a terme alguna obra de restauració, i per tant, hom insistia en la necessitat de revisar periòdicament els edificis, així com de mantenir en bon estat els ornaments i la roba de la sagristia, “por la indecencia que se experimenta en algunas de Nuestras Sacristias”. Lligada amb aquesta qüestió de la conservació i agençament de l’interior dels temples trobem una circular del Provincial de la Província de sant Josep, fray Francisco de santa Teresa, que el 30 de juny de l’any 1699 s’adreçava als convents del Principat, recordant l’acord pres en l’últim Capítol general, respecte a la necessitat que a totes les capelles de les esglésies de l’Orde fossin col·locades reixes “según el estilo de Nuestra Religion (...) viendo que en esta Nuestra Provincia se va ya retardando demasiado el cumplimiento del dicho decreto”. El Provincial comminava els priors a realitzar les obres necessàries en un termini de dos mesos¹⁴³. No sembla, tanmateix, que alguns dels priors catalans portessin a efecte amb molta diligència aquesta ordre, perquè, per exemple, al convent de descalços de Tarragona tenim constància de la col·locació d’una reixa per separar el presbiteri de la nau en època tan tardana com els anys 1757 i 1760¹⁴⁴.

¹⁴² ACA, *Monacals-Hisenda*, lligalls grans, 496.

¹⁴³ ACA, *Monacals-Hisenda*, vol. 3763, *Diferents papers autèntics tocants a la Religio*, fols. 127 i 137.

¹⁴⁴ S. Capdevila, *El convent de Sant Llorenç*, p. 13.

6.2. Tipologia habitual dels convents carmelitans

Dins l'orde descalç els mateixos religiosos distingien a les seves constitucions quatre tipus de fundacions, plantejades amb finalitats diverses:

1. Noviciats o cases de professors. Havia d'existir un a cada Província, tot i que podia ser designat un altre en cas de creixement del nombre de novicis.
2. Col·legis, on eren instruïts els religiosos ja professors, educats “en la ciencia, y doctrina de las Sagradas letras”.
3. Convents pròpiament dits, que allotjaven establiments de frares dins els nuclis urbans, i que tenien com a missió l'assistència espiritual de la comunitat.
4. Deserts, cases de recés exclusivament reservades als religiosos descalços, ubicades en llocs solitaris i apartats de nuclis urbans¹⁴⁵.

Són les dues darreres tipologies les que centren ara la nostra atenció; la tipologia del desert mereixerà, per la seva especificitat, un apartat propi. I la del convent conté, tant al convent pròpiament dit com a l'església que l'acompanya, elements prou definidors –almenys en potència- d'un suposat estil arquitectònic com per ser-ne digne d'un repàs pormenoritzat¹⁴⁶. Quant als dos primers, entenem que noviciats i col·legis no presenten tan nítidament aquests elements definidors i per tant queden, de moment, fora del nostre camp d'interès. Comencem el nostre repàs amb els elements que conformen els temples conventuals.

¹⁴⁵ *Regla primitiva y Constituciones...*, *op. cit.*, p. 128.

¹⁴⁶ Cal tenir en compte que ens basem sobretot en edificis conventuals construïts a la Província de Sant Josep, és a dir, a Catalunya i València, i que aquests que presentem són els elements més habituals en aquestes zones.

Esglésies

Façana

Havíem d'encapçalar aquesta relació amb el que probablement és el tret més distintiu dins l'anomenada arquitectura carmelitana. Muñoz Jiménez distingia fins a tres tipus de façana en els convents de carmelitans descalços:

1. La façana carmelitana pròpiament dita, el model més estès en els convents de l'Orde, que l'autor considera d'origen palladià, constituïda per una estructura molt simple de rectangle obert a la part inferior per un pòrtic, coronat per un frontó triangular i un òcul al mig d'aquest, i delimitada lateralment per pilastres toscanes, amb la inclusió d'un nínxol per allotjar la imatge del sant titular, finestra per il·luminar el cor, i escuts de l'Orde o del patrocinador del convent.
2. La façana vignolesca, derivada del Gesú, composta de dos pisos units a partir de volutes laterals. És el cas d'esglésies amb capelles laterals o de tres naus, poc freqüents a la Província catalana.
3. La façana flanquejada per dues torres laterals, habitualment coronades per dues espadanyes, que correspon a esglésies prou àmplies de tres naus, i que té el seu origen al model de la façana de l'església de Santa Teresa d'Ávila¹⁴⁷. Aquest tipus es dona amb més freqüència a Castella.

Acceptant l'existència dels tres tipus de frontis, hem d'apuntar, tanmateix, que els dos darrers models suposen més aviat excepcions, i que és el primer el que realment

¹⁴⁷ J.M. Muñoz Jiménez, *La Arquitectura Carmelitana...*, pp. 71-72.

se'ns presenta com a prototípic de les construccions carmelitanes, de manera que és el que ha de centrar la nostra atenció. És prou conegut fins i tot pels no experts en la matèria que aquest model que hem anomenat prototípic de la façana de les esglésies carmelitanes prové del creat per Francisco de Mora a l'església del convent de San José d'Ávila. De fet, és una circumstància prou acceptada –ja assenyalada per Bonet Correa¹⁴⁸– perquè aquesta façana, que va tenir la seva culminació a la del monestir de la Encarnación de Madrid¹⁴⁹, va ser inspiradora no només per a altres temples carmelitans, sinó en general per a esglésies construïdes arreu de la Península, sobretot al llarg del XVII.

Bustamante, un dels primers estudiosos en mostrar el seu interès per l'origen de la façana carmelitana, afirmava que aquest tipus de frontis rectangular i allargassat apareixia per primer cop a Espanya a l'església de la Magdalena, a Valladolid, traçada per Gil de Hontañón el 1566, un model que seria definitivament consagrat per Francisco de Mora a San Bernabé de El Escorial. Segons l'autor, seria el mateix de Mora l'introduïdor a la Península del pòrtic de triple arcada, esquema que es presentava com a mostra típica de l'arquitectura palladiana, i que seria aplicat amb posterioritat per fray Alberto de la Madre de Dios en combinació amb la tipologia de façana allargassada¹⁵⁰.

Hom havia assenyalat, doncs, que la façana dissenyada per Mora a Ávila podria haver partit, al seu torn, de models palladians¹⁵¹, suggeriment atractiu, però descartat

¹⁴⁸ A. Bonet Correa, *Iglesias madrileñas del siglo XVII*, p. 28.

¹⁴⁹ Sobre el tema vegeu també A. Cámara Muñoz, *Arquitectura y sociedad en el Siglo de Oro*, pp. 139-140.

¹⁵⁰ A. Bustamante García, "Los artífices del Real Convento de la Encarnación de Madrid", *Boletín del Seminario de Estudios de Arte y Arqueología*, 1975, p. 378.

¹⁵¹ No només Bustamante; també Luís Cervera, que assenyalava que Mora acostumava a coronar les seves façanes d'església a partir del frontó triangular. Aquesta circumstància, juntament amb la utilització del pòrtic, portava l'autor a apuntar que Mora coneixia bé les obres de Palladio pels llibres conservats

posteriorment pel propi Bustamante en companyia de Fernando Marías, dos dels principals estudiosos de l'arquitectura espanyola d'aquesta època, que en alguns dels seus treballs han dedicat especial atenció a analitzar l'abast de penetració dels models palladians a la Península¹⁵². Bustamante i Marías no aprecien influències de l'arquitectura de Palladio en el model de façana carmelitana, i sí en canvi veuen en el seu origen –sobretot pel que fa a la presència del pòrtic sotacor- inspiracions en models herrerians, provinents concretament de El Escorial: “Addirittura, la frequente presenza in questo tipo di nartece sottocoro rientra a nostro parere in un Herrerianesimo (dalla facciata dell'Escorial), piuttosto che in un Palladianesimo”¹⁵³. Aquesta proposta enllaça molt bé amb la idea estesa entre molts estudiosos del període que, en general, l'arquitectura conventual hispànica del XVI parteix del model proposat per Herrera a El Escorial.

Cervera Vera considerava que la presència del pòrtic sotacor, definidora dels temples carmelitans i ja visible a l'obra escorialense, no era un tema nou a l'arquitectura espanyola; l'autor apuntava a la Península fins a tres possibles precedents de la utilització de l'obertura de la façana a partir de tres arcs, anteriors tots ells a Herrera: el de l'església de Santo Domingo a Granada, el del palau Fonseca de Salamanca i el del convent de monges Agustines de Santa Maria la Real a Madrigal de las Altas Torres (a

a la biblioteca de El Escorial i pels gravats que col·leccionava Felip II, i el duia a citar com a possibles models italians per a la façana de Sant Josep d'Ávila el de la Vil·la Godi a Lonado de Palladio i el de l'església del Santo Spirito a Venècia, de Jacopo Sansovino; vegeu L. Cervera Vera, *Complejo arquitectónico del Monasterio de San José en Ávila*, pp. 105-106.

¹⁵² Especialment cal citar dos articles sobre el tema; el primer de Bustamante, “En torno al clasicismo. Palladio en Valladolid”, *Archivo Español de Arte*, 205,1979, pp. 35-54; i el segon en col·laboració, amb títol prou explícit, “Il Palladianesimo in Spagna”, *Bollettino del Centro Internazionale di Studi di Architettura Andrea Palladio*, XXII, 1980, pp. 95-109. Ambdues publicacions analitzen el grau de penetració de models palladians a l'arquitectura espanyola del XVI, i particularment la seva incidència en la gènesi de la façana d'estil carmelità.

¹⁵³ F. Marías; A. Bustamante, *op. cit.*, pp. 103-104.

la província d'Ávila), tots ells exemples de començaments del XVI, que, segons justifica Cervera, podia conèixer perfectament Mora, de pas en un moment o altre per cadascuna d'aquestes localitats. Estariem, doncs, davant un motiu ja present en el repertori arquitectònic anterior, recuperat per Herrera i reaprofitat per Mora com a element distintiu de la façana plantejada per ell a l'església de San José d'Ávila. I no seria l'únic; Cervera també creu que el nínxol típic de les façanes carmelitanes amb la imatge del sant titular era igualment un element recurrent anterior a Mora, utilitzat pel propi Herrera a la façana d'El Escorial, que ell mateix havia fet servir a les esglésies de Lerma¹⁵⁴.

Certament, analitzats per separat, els elements que componen l'arquetípic façana carmelitana (pòrtic amb tres obertures, nínxol sobre la porta, frontó triangular amb òcul) no són nous en el repertori arquitectònic espanyol. Però sí ho són, potser, en combinació, concertats en un esquema de façana rectangular amb forta tendència vertical, i utilitzats amb una idea prioritària de senzillesa estructural al mateix temps que suposen focus d'atracció principal tenint en compte que la façana principal és normalment l'únic element exterior del temple visible des del carrer –les façanes laterals i la capçalera acostumen a quedar amagades per les pròpies dependències conventuals o per altres edificis annexes (parlem de convents assentats en el centre de ciutats)-.

Acceptant que l'origen de la façana carmelitana es troba en models herrerians –i més concretament escurialencs-, cal valorar, tanmateix, l'interès de la seva aplicació en esglésies conventuals, sobretot en les pertanyents a l'orde carmelità descalç, fins a esdevenir un motiu recurrent i identificador. I a partir d'aquí cal reconèixer les variants adoptades segons l'àmbit geogràfic; per exemple, a Castella i Andalusia la tendència en

¹⁵⁴ L. Cervera Vera, *op. cit.*, pp. 95-101.

les façanes carmelitanes serà la de continuar aplicant models més propers als d'El Escorial, rígidament geomètrics, amb més profusió d'obertures i major tendència a la verticalitat en no incloure cossos laterals. Al contrari, a València i Catalunya la verticalitat quedarà contrarestada per l'afegiment de cossos laterals –corresponents a les capelles laterals- units al central per alerons que en certa manera reduiran la rigidesa de les formes, i en alguns casos –església del convent de Sant Josep de Barcelona, església del convent de Mataró- fins i tot traspassaran l'ondulació al remat de la façana, a més de tendir a què les obertures siguin limitades (en nombre i en tamany), de manera que predomini la superfície per sobre dels buits.

Planta

No apreciem, en canvi, en aquest element de les esglésies carmelitanes descalces cap indicatiu d'originalitat. Els temples d'aquesta congregació no fan més que seguir la tendència de l'època, visible tant en esglésies conventuals com parroquials, a plantejar espais únics emmarcats per una successió de capelles laterals a banda i banda situades entre els contraforts; a situar el cor als peus de l'església, sobre el nàrtex; a configurar capçaleres planes que habitualment no sobresurten de la planta, igual que els curtíssims braços del transepte, que queden alineats amb les capelles laterals; i, en fi, la tendència a què la traducció exterior dels elements que conformen l'espai intern sigui mínima. Aquesta aplicació en planta té nombrosos precedents en l'arquitectura espanyola que hem intentat establir ja en el capítol anterior. És novament Cervera Vera qui recorda que la disposició de la planta de l'església del convent de Sant Josep d'Ávila havia estat anteriorment utilitzada per Francisco de Mora a les esglésies de San Blas i Santo Domingo de Lerma, en les quals era visible en planta l'existència del nàrtex porticat.

Quant a la disposició de les capelles entre els contraforts, aquesta, segons l'autor mencionat, és també visible a les traces de Sant Maria de la Alhambra a Granada i a l'església parroquial de San Bernabé a El Escorial¹⁵⁵. La influència de la tipologia d'església carmelitana, segons Bonet Correa, va ser decisiva a Madrid, on no eren gens freqüents les esglésies de nau única amb capelles laterals profundes¹⁵⁶.

Alçat

Els elements que estructuraven l'ordenació en alçat de l'interior dels temples carmelitans acostumen a ser d'una enorme simplicitat. Predomina en els suports la utilització de pilars; pràcticament no apareixen les columnes als temples, i són molt estranyes les mitges columnes. Quant a l'ordre arquitectònic, els més emprats són els de major senzillesa compositiva: toscà majoritàriament, o bé pseudo-dòric, que, evidentment, es prolonguen com a ordenadors del mur en faixes que corren al llarg de tot l'interior, així com en la presència d'entaulaments fets a partir dels mateixos criteris de puresa, amb frisos despullats de qualsevol mena d'ornamentació. Aquest és un aspecte compartit amb altres ordes religiosos mendicants de la Península, que transmetran a partir del despullament en les formes de llurs edificis l'afany de pobresa que els identifica. És aquesta, a més, una pràctica que quedarà fixada en la tractadística espanyola a partir de fray Lorenzo de San Nicolás, que en el seu text presentava l'ordre toscà com el més adequat per a convents de religiosos i religioses descalços, per la seva

¹⁵⁵ *Ibidem*, p. 91.

¹⁵⁶ A. Bonet Correa, *op. cit.*, p. 15.

pobresa¹⁵⁷. Novament parlem d'El Escorial com a precedent quant a l'aplicació d'aquest ordre arquitectònic en base a aconseguir major simplicitat en els paraments.

Cobertes

També en aquest aspecte trobem certa uniformitat; les naus de les esglésies de descalços són cobertes amb volta de canó amb llunetes (que permeten l'obertura de finestres i, per tant, la il·luminació de la nau), mentre que les capelles laterals presenten més varietat en el seu sistema de cobertura, anant des de la més general volta d'aresta fins a les estructures cupulars tan típiques de fra Josep de la Concepció, passant per la menys habitual volta bufada (present, per exemple, a dues capelles laterals del temple del convent de La Selva del Camp). La presència de la cúpula en el creuer és condició gairebé indispensable d'aquests temples carmelitans; acostuma a ser de mitja taronja, sobre petxines, sense tambor (remarcant així l'austeritat dels interiors), traduïda a l'exterior a partir d'una estructura cúbica o d'un cimbori per dissimular el fet de ser encamonada.

Dependències conventuals

Habitualment accessibles des d'una porta situada a un costat de la façana principal del temple, acostumen a distribuir-se al voltant d'aquest, amb una sèrie de peces imprescindibles, comuns a edificacions conventuals d'altres ordes religiosos. En el primer nivell acostumem a trobar la porteria (normalment la peça que serveix de

¹⁵⁷ Fray Lorenzo de San Nicolás, *Arte y uso de Architectura*, p. 39.

trànsit entre el carrer i el claustre), el *de profundis*, el refetor, l'aula capitular, la cuina, l'oratori, i la infermeria, mentre que al segon –i si s'escau tercer- nivell eren situades les cel·les dels frares, i la biblioteca en el cas que el convent hi comptés. Sens dubte, hi ha dues peces protagonistes en aquestes cases:

Claustre

Espai de planta quadrada al voltant del qual es reparteixen les dependències conventuals, i que acostuma a estar enganxat a la banda de l'Evangeli de l'església, amb accés directe a ella. Tot i que la normativa de construcció de l'Orde estipulava la conveniència que comptés amb un únic pis de dos o tres metres d'alçada (casos de Balaguer i Lleida, on aquest únic pis prenia forma de corredor amb finestres al voltant de l'espai central), és més habitual que el trobem articulat a partir de dos pisos. En aquests casos només l'inferior era obert, normalment a partir d'arcs de mig punt sobre pilastres, mentre que el superior era tancat, tan sols foradat per algunes finestres que il·luminaven un passadís al qual habitualment donaven les portes d'accés a les cel·les dels religiosos. Les mides d'aquest passadís superior, que també servia als religiosos com a trànsit fins al cor, no solien excedir el 1,50 d'amplada i els 2,40 d'alçada –recordem que els claustres també estaven sotmesos a unes mides límit, definitivament establertes a les Constitucions del 1786 en divuit metres per costat¹⁵⁸-. Els corredors formats en el dos pisos dels claustres, tant si eren oberts a partir d'arcs de mig punt com si s'articulaven en forma de passadís il·luminat per finestres, acostumaven a estar

¹⁵⁸ Vegeu apartat anterior.

coberts amb volta d'aresta, encara que també trobem la volta de canó amb llunetes i fins i tot la més simple de bigues de fusta.

Cel·les

Repartides al voltant del claustre, normalment en un segon nivell, amb la porta d'accés en el passadís que dona a aquest pati central, però orientades cap a l'altra banda, entenent que aquest espai obert era un element de distracció per al religiós. Ja hem vist que l'únic criteri estipulat en la normativa de construcció pel que fa a aquestes peces era l'establert per la necessitat d'ajustar-se a unes mides; no existeixen elements definidors d'aquests àmbits, justament caracteritzats a partir del despullament i la simplicitat constructiva més absolutes.

6.3. Els deserts

La tendència a la vida eremítica no és exclusiva de l'orde carmelità descalç; es troba també en altres ordes religiosos, com els caputxins, que en les seves constitucions de 1552 prescrivien en un dels seus articles “que en l'àrea dels convents o de les seves hortes es construeixin unes ermites on els religiosos que s'hi sentin amb vocació practiquin la vida eremítica”¹⁵⁹. Tanmateix, el Carmel Descalç es caracteritza per ser l'únic dels ordes mendicants que comptava com a fet instituït amb uns convents o cases

¹⁵⁹ B. de Rubí, *op. cit.*, p. 86. Tot i així, aquesta aspiració eremítica d'alguns ordes va ser reprimida pel Concili de Trento, que veia en aquesta forma de vida reminiscències d'una religiositat retardatària i contrària a l'esperit de renovació i de regularització de la vida de les comunitats; *ibidem*, p. 88.

de recés pensades com a lloc on els religiosos poguessin passar temporades -mai viure-hi de manera permanent-, de manera que tinguessin oportunitat d'experimentar durant un temps el tipus de vida dels antics cenobis¹⁶⁰.

La figura del desert carmelità i el seu paper dins la dinàmica de l'orde descalç s'explica a partir dels orígens eremítics de la Congregació, autèntica raó de la reforma portada a terme per santa Teresa. El model parteix de la patristica, concretament de sant Jeroni i sant Albert, que diferenciaven o reconeixien tres tipus de vida monàstica en l'antiguitat:

1. Anacoretas, allunyats de qualsevol tipus de relació humana i habitants de zones despoblades.
2. Cenobites, seguidors dels vots de pobresa, castedat i observança propis de la Regla, però seguidors de la vida de comunitat.
3. Ermitans, que sintetitzaven les pràctiques dels dos anteriors, habitant en erms i cel·les aïllades. L'estil de vida allunyada del contacte humà, en cel·les separades, imitava l'esperit dels anacoretas; i fent vida conventual, encara que fos de manera puntual, seguien els cenobites. Tenien l'obligació de mantenir-se lligats a un convent, al qual havien d'acudir amb una certa freqüència (d'hores, dies, o festivitats senyalades).

Aquest exemple de vida eremítica és el que va voler imitar santa Teresa des de les seves primeres fundacions; d'aquí la preocupació per fundar sempre en establiments que comptessin amb jardí, hort o extensió suficient al costat del monestir - sempre que la grandària del terreny ho feia possible- per poder construir ermites o capelles

¹⁶⁰ A. Linage Conde, *El Monacato en España e Hispanoamérica*, p. 535.

apartades on les religioses poguessin retirar-se per meditar. En les primeres constitucions de la Congregació, santa Teresa establia la necessitat que les monges portessin a terme la seva oració mental, bé a la seva cel·la, bé a la solitud de l'hort¹⁶¹. La presència d'ermites, detectable en els inicis de l'existència de l'Orde en els establiments femenins, va ser seguida després per les comunitats masculines; en els convents fundats per sant Joan de la Creu detectem també una certa tendència a l'ascetisme pels llocs triats a l'hora de portar a terme nous establiments, que pretenen recordar l'eremitisme dels primers descalços, un eremitisme que posteriorment es farà urbà, però que romandrà com a ideal de vida gràcies a la formació en el si de la branca masculina del model del desert com a forma d'establiment destinat al recés espiritual dels religiosos descalços. La pretensió d'aquests tipus d'establiments era, doncs, conjugar la vida espiritual dels ordes mendicants amb la vida de tipus eremític; utilitzant paraules d'Eulogio de la Virgen del Carmen, “en los Desiertos carmelitanos se ha intentado nada menos que un entronque de la vida eremítica con la vida propia de las órdenes mendicantes, es decir, de aquellas que por su misma constitución canónica pretenden conciliar la acción y la contemplación. Si en su organización interna conjuga el dualismo cenobio-desierto, en su proyección histórica va más allá; representa una combinación más atrevida: la del yermo y la del apostolado integral, la del monaquismo y la del instituto mendicante”¹⁶².

El primer frare descalç que va pensar posar en pràctica de manera estricta el tipus de vida eremítica dels primers Pares dins el Carmel reformat, seguint l'esperit de

¹⁶¹ Fray Diego de Jesús Maria, *Desierto de Bolarque, yermo de carmelitas descalzos, y descripcion de los demas Desiertos de la Reforma*, p. 33.

¹⁶² Eulogio de la Virgen del Carmen, “Los Santos Desiertos carmelitanos en España”, *España eremítica*, Actas de la VI Semana de Estudios Monásticos, p. 587.

sant Elies, va ser fray Tomás de Jesús, nascut el 1564 a Baeza i profés el 1587¹⁶³. Fray Tomás va fixar les constitucions de les futures fundacions d'erms:

1. Oració continuada, de dia i de nit.
2. Silenci rigorós, tant dins com fora del convent, essent permès només parlar amb el prior, en cas que això fos necessari. Aquesta conversa amb el prior havia de mantenir-se un cop al mes.
3. Entrada prohibida als seglars dins el recinte del desert sense que existís una llicència del General o Provincial.
4. Penitència continuada en el menjar i en el dormir.
5. La construcció del desert s'havia d'ajustar a l'esperit de la Regla (és a dir, el de l'austeritat). El conjunt havia d'estar compost per un edifici central, que allotjaria el convent pròpiament dit, i d'una sèrie d'ermites al seu voltant, destinades a la vida d'oració i recés espiritual¹⁶⁴.

Les primeres constitucions per regular la vida als deserts carmelitans van sorgir al Definitori celebrat a Bolarque l'any 1594, encara que aquestes foren molt bàsiques donada l'experimentació que suposava el posar en marxa aquests monestirs; hom pensà que l'experiència dels primers establiments permetria més endavant fixar unes normes més concretes. I això s'esdevingué l'any 1601 quan, al ser posades al dia totes les constitucions de l'orde descalç, també es procedí a fixar la normativa de funcionament dels deserts –normativa publicada l'any 1604-; foren els encarregats de la redacció definitiva el propi creador de la tipologia dels deserts, fray Tomás de Jesús (aleshores

¹⁶³ Sobre el personatge vegeu Fray Francisco de Santa Maria, *Reforma de los Descalzos de Nuestra Señora del Carmen de la primitiva observancia*, p. 616; i també amb el mateix títol Fray Joseph de Santa Teresa, p. 679.

¹⁶⁴ Fray Francisco de Santa Maria, *op. cit.*, p. 616.

prior del desert de Batuecas), i fray Alonso de Jesús Maria. L'any 1628 van ser finalment aprovades pel Definitori les regles que pretenien unificar la vida eremítica als deserts de la Congregació espanyola, sota el nom de *Costumbres Santas*, que patirien lleugeres modificacions en els anys 1658 i 1786¹⁶⁵.

La legislació carmelitana fixava la necessitat d'existència d'un desert a cada Província, ubicats a molta distància dels nuclis urbans, però al mateix temps propers a algun dels convents corrents de l'Orde, de manera que en cas de necessitat els frares eremites poguessin ser atesos, tant física com espiritualment. La jurisdicció del desert depenia directament del Pare General¹⁶⁶. El període habitual d'estada d'un religiós en el desert era d'un any, encara que en alguns casos aquest període podia ser inferior. Qualsevol frare descalç podia aspirar a passar una temporada de recés en el desert corresponent a la seva Província, exceptuant els religiosos malalts, els que eren massa joves, els estudiants, o els que tenien certa tendència a la malenconia, i, en qualsevol cas, ningú que no hi anés per la seva pròpia voluntat -no estaven pensats per a servir de càstig als religiosos indisiplinats-. Els deserts eren pensats de manera que poguessin viure en ells fins a vint sacerdots, sense comptar amb els frares llecs¹⁶⁷.

Segons Muñoz Jiménez, el model més proper en planta i distribució pels deserts carmelitans són les cartoixes europees, que, alhora, eren deutores de l'esquema dels convents benedictins. La diferència dels deserts carmelitans respecte a les cartoixes és que no disposaven de claustre, sinó d'un pati rectangular adossat a l'església, de vegades amb passadissos coberts que portaven directament al temple, i amb possibilitat

¹⁶⁵ Felipe de la Virgen del Carmen, *La Soledad Fecunda. Santos Desiertos de carmelitas descalzos*, p. 30.

¹⁶⁶ *Regla primitiva y Constituciones...*, p. 206.

¹⁶⁷ A. Linage Conde, *El Monacato en España e Hispanoamérica*, p. 540.

de patis menors al voltant dels quals hi havia altres dependències, com la infermeria, el refetor o el rebost¹⁶⁸.

Un dels elements més altament definidors dels deserts és l'aïllament del món exterior, manifestat no només pel fet d'estar allunyats de nuclis urbans, sinó també per estar envoltats d'una tanca d'alçada reglamentada que marca la zona d'estricta clausura papal viscuda en aquests monestirs. Era aquí on es trobaven la porteria, allunyada de l'edifici principal, en el límit del santuari i de la tanca que envoltava el recinte, i l'albergueria, que comptava amb una petita capella en la qual assistien als actes litúrgics els visitants del desert que no tenien permesa l'entrada al recinte conventual. Dins d'aquesta primera, existia una segona tanca que limitava el monestir pròpiament dit, on es trobaven l'església, les cel·les, i la resta de dependències conventuals. Les particularitats que presentaven aquests recintes eremítics estaven basats en el replegament que suposava la vida en un desert, al qual només accedien els religiosos que hi habitaven: l'església mancava de façana exterior i, per tant, de porta principal, donat que els frares accedien des de l'interior de l'edifici, concretament a partir d'una porta practicada en un dels corredors del claustre, adherit a un costat de l'església. Era habitual la inexistència de capelles laterals a l'interior del temple, guarnit per un únic altar al presbiteri. Més freqüentment aquestes capelles se situaven al llarg dels corredors del claustre, formats per uns simples passadissos coberts (sense pilars ni arcs), de manera que més que claustres hauríem de parlar de patis. La manca de porta principal en l'església feia així mateix innecessari l'aixecament del cor als peus del temple, de manera que podia ser disposat a peu pla. Quant a les cel·les, aquestes solien distribuir-se al voltant d'un altre pati veí d'aquest principal.

¹⁶⁸ J.M. Muñoz Jiménez, *La Arquitectura carmelitana...*, p. 345.

Era en l'espai intermig entre ambdós tancats –el que encerclava el monestir pròpiament dit i el que assenyalava el recinte de l'erm- on es trobaven repartides les ermites, construccions indispensables en els deserts i autèntica raó d'existència d'aquests establiments¹⁶⁹. L'existència d'ermites en els deserts segueix una tradició que, com ha quedat fixat amb anterioritat, prové dels primers monestirs descalços fundats per santa Teresa, en els quals hom pretenia establir una simbologia amb el paisatge feréstec i la vida rudimentària de les primeres comunitats carmelitanes medievals. Era en els deserts, però, on les ermites assolien el seu significat més ple per l'entorn en què estaven situades. Muñoz Jiménez establia dins d'aquest tipus de construccions una classificació que depèn de les funcions que complís en cada cas l'ermita:

1. L'ermita-habitatge, la més comú, formada en alguns casos per diversos espais i pensada per ésser habitada durant un determinat període de temps per un frare solitari. Es trobaven disperses dins l'erm.
2. L'ermita de devoció, que en realitat era un petit oratori on els frares podien practicar puntualment la pregària en solitari. No estaven pensades, doncs, per ser habitades.
3. L'ermita-porteria, ubicada a l'entrada del recinte eremític, i habitada pel germà porter. Ocasionalment -com al desert de Cardó- aquestes ermites podien estar condicionades com a capelles, obertes als feligresos de les localitats veïnes, on tenia lloc l'acte litúrgic de la missa i l'administració de sagraments.

¹⁶⁹ Eulogio de la Virgen del Carmen, *op. cit.*, pp. 608-609.

4. L'ermita-basílica, en número de quatre, situades a la prolongació dels quatre angles de les esglésies conventuals dels deserts, cobertes, amb un altar interior i amb la imatge del sant col·locada en un nínxol¹⁷⁰.

És el primer tipus el que presenta major interès per l'excepcionalitat del seu ús. Les ermites-habitatge estaven destinades a ser durant una temporada el lloc de residència i l'oratori d'un sol ermità [vegeu apèndix gràfic, **156**]. Havien de ser construïdes a partir d'unes determinades proporcions i comptar amb unes dependències precises: “Esto que llamamos Hermita, estancia, ò morada de Hermitaño, ha de tener correspondencia i proporcion con el ministerio para que se fabrica. Un pequeño edificio en quadro de quinze, ò diez i seis pies por cada lado; donde se comparte un recibimiento, oratorio para dezir Missa, celdilla para dormir, i chimenea para que el Hermitaño guise sus yerbas. Destas Hermitas ay unas que tienen baxo, i alto; otras que toda la vivienda està a un andar”¹⁷¹ [vegeu apèndix gràfic, **157**]. La finalitat d'aquests petits recintes era possibilitar als religiosos que ho desitgessin un aïllament i una vida retirada encara més grans que les practicades a la comunitat del desert. Normalment, aquests recessos es portaven a terme només durant una temporada, o bé durant dates assenyalades de l'any litúrgic, com Quaresma o Advent, i sempre per desig del religiós, que havia de demanar prèviament llicència al prior. Retirats en la solitud de l'ermita, els frares responien amb un toc de campana -cada ermita disposava d'una- a les crides que la campana del convent feia a la comunitat per assistir als oficis religiosos. Els ermitans retirats només tenien obligació d'acudir als actes de comunitat extraordinaris, com eren

¹⁷⁰ J.M. Muñoz Jiménez, “La arquitectura de los desiertos carmelitanos”, *Monte Carmelo*, 97, 1989, p. 410; del mateix autor també a *La Arquitectura Carmelitana...*, pp. 345-346.

¹⁷¹ Fray Diego de Jesús Maria, *Desierto de Bolarque, yermo de carmelitas descalzos, y descripcion de los demas Desiertos de la Reforma*, p. 125.

els capítols o les conferències espirituals, celebrades cada quinze dies, diumenges a la tarda. Per la seva banda, el prior del desert havia de visitar com a mínim un cop per setmana als ermitans que estaven retirats en alguna de les ermites de l'erm¹⁷².

L'alimentació dels religiosos en les comunitats dels deserts estava en consonància amb l'estil de vida rigorosa que mantenien, “que auyente la muerte i desfallecimiento, antes que detenga i alargue la vida” -encara era més rigorosa la dieta dels que es trobaven retirats a les ermites del desert, que veien reduït el seu menjar a llegums i fruita¹⁷³-. De la mateixa manera, els ornaments pel culte havien de seguir l'esperit de l'establiment; de llana i llenç, mai teixits en or o argent, encara que aquests provinguessin d'alguna donació. Sí en canvi hi ha més permissivitat en l'ornamentació interior del sagrari¹⁷⁴.

En els deserts, les constitucions de l'Orde establien l'obligació dels religiosos de romandre contínuament a les seves cel·les, “leyendo, orando, ò trabajando de manos”¹⁷⁵. La pretensió era que la vida dels religiosos, no només la dels ermitans, sinó també la dels habitants del monestir, fos tan solitària i tan replegada en sí mateixa que les constitucions aconsellaven al frare que al sortir al camp procurés no trobar-se amb altres religiosos la conversa amb els quals pertorbés la seva oració interior; només el prior podia visitar els religiosos a les seves cel·les sempre que ho cregués convenient. Igualment estricta era la normativa quant a la formació de la comunitat: el nombre de religiosos no podia passar de vint-i-quatre.

¹⁷² Francisco del Niño Jesús, “El Desierto en el Carmen Descalzo”, *Revista de Espiritualidad*, 52, 1954, p. 367.

¹⁷³ Fray Diego de Jesús Maria, *op. cit.*, p. 97.

¹⁷⁴ *Regla primitiva y Constituciones...*, p. 209.

¹⁷⁵ *Ibidem*, p. 199.

La duresa de la vida en els deserts obligava a una selecció dels integrants de la comunitat, de la qual havien de quedar exclosos, com hem mencionat abans, els religiosos malalts, els que eren massa joves, els estudiants, o els que tenien certa tendència a la malenconia, i, en qualsevol cas, ningú que no hi anés per la seva pròpia voluntat. La permanència en el desert no podia ser inferior a un any. Quedava exclòs l'apostolat –no era aquesta la funció reservada als frares habitants en un erm- i qualsevol lectura que no fos la de les Sagrades Escripures, així com qualsevol visita, incloent la de religiosos d'altres ordes (només es podien produir excepcionalment mitjançant llicències extraordinàries). Fins i tot el treball manual era en els deserts reduït, en benefici d'una major dedicació a la vida contemplativa, encara que era obligatori algun tipus de treball manual diari, que solia consistir en tenir cura d'un petit hort; cada religió tenia el seu tros d'hort particular, en la major part dels casos connectat directament amb la cel·la pròpia, igual que en el cas de les ermites, que disposaven totes d'hort on l'ermità cultivava els productes bàsics de la seva subsistència¹⁷⁶.

Era expressament prohibit que els religiosos, al contrari de la pràctica estesa en els convents urbans, demanessin almoines en els deserts –simple qüestió de lògica-. Així mateix, quedaven prohibides l'entrada i l'hostalatge en els deserts de seglars que poguessin destorbar la seva vida contemplativa, amb algunes excepcions, com en el cas de protectors directes del convent, fundadors d'alguna ermita, o personatges de molta autoritat. El prior podia admetre excepcionalment els seglars que volguessin fer oració en l'església, però aquests no podien fer nit al desert. L'entrada al recinte del desert era

¹⁷⁶ Eulogio de la Virgen del Carmen, *op. cit.*, p. 609; A. Linage Conde, *op. cit.*, p. 540.

prohibida pels mateixos religiosos de l'orde de carmelitans descalços, però, en canvi, era permesa a religiosos d'altres ordes, que podien pernoctar a l'establiment una nit.

El primer dels deserts establerts a la congregació espanyola va ser el de Bolarque, a prop de Zurita, a Castella, amb una primera construcció feta amb fang i pedres i coberta amb branques de pi¹⁷⁷. Després vindrien el de Batuecas (Salamanca), Las Nieves (Ronda), Trasierra (El Cuervo, Andalusia Baixa), Cardó (Benifallet, Tarragona), Las Palmas (a Castelló, compartit per les congregacions d'Aragó i València), La Isla (Navarra), El Cambrón (Múrcia), i Busaco (Coimbra, Portugal)¹⁷⁸. Tots ells es trobaven situats enmig de paisatges privilegiats.

6.4. Existeix un estil arquitectònic carmelità?

Probablement sigui aquest l'apartat que amaga de manera més directa el resultat de les nostres investigacions, i al mateix temps una de les preguntes més difícils de contestar de les que ens hem formulat al llarg d'aquest estudi.

Interessats pels establiments de descalços a Navarra, Fernández Gracia i Echevarria Goñi analitzaven les qualitats de l'arquitectura desenvolupada per aquest orde, i arribaven a la conclusió que no es pot parlar pròpiament d'arquitectura carmelitana, donat que, en general, no existeix cap arquitectura que sigui pròpia d'un determinat orde religiós. Per a aquests dos autors el fenomen que es produeix a l'orde descalç és el mateix que trobem en el cas de l'arquitectura duta a terme pels jesuïtes, que aproximadament en els mateixos anys va assolir la categoria d'"estil". Tant uns com

¹⁷⁷ Fray Francisco de Santa Maria, *op. cit.*, p. 623.

els altres no fan més que adoptar “las soluciones arquitectónicas del Manierismo de estirpe herreriana vigente en la España de la primera mitad del siglo XVII”¹⁷⁹. Efectivament, les solucions de l'anomenat “manierisme herreria” s'adaptaven perfectament a l'esperit de pobresa no només de l'orde descalç, sinó d'altres congregacions religioses –com els jesuïtes- implantades a la Península al mateix temps.

Justament per aquest origen herreria comú és lícit dubtar, segons Buendía –que igual que els autors acabats de citar s'ocupava de les construccions carmelitanes a Navarra-, de l'existència d'un *estil carmelità* pròpiament dit, encara que l'autor sí creia que es pot parlar d'una tendència d'arrel carmelitana dins del classicisme arquitectònic espanyol del moment. En aquest sentit, Buendía no dubtava de la importància que els descalços tingueren en el desenvolupament del barroc de primera etapa a Navarra¹⁸⁰.

Igual que els autors mencionats, Muñoz Jiménez utilitzava l'expressió “manierisme d'arrel classicista” per fer referència a l'estil seguit per la majoria dels convents de carmelitans descalços –“tal ‘estilo carmelitano’ no fue sino la asunción del Manierismo herreriano”¹⁸¹-, sobretot en els inicis de l'existència de l'Orde, uns inicis marcats per una senzillesa que es nodrirà posteriorment d'altres variants pròpies, allunyant-se així de l'estil propugnat pels primers Generals de la Congregació¹⁸². Aquest autor, recordant el conflicte intern generat amb motiu de la construcció de la casa mare a Ávila, esmentava la crida que feien els puristes -defensors d'una construcció simple i despullada- a la necessitat de mantenir l'“estilo ordinario” propi de l'Orde, amb el qual

¹⁷⁸ Eulogio de la Virgen del Carmen, *op. cit.*, p. 614.

¹⁷⁹ R. Fernández Gracia; P.L. Echevarria Goñi, “El convento e iglesia de los Carmelitas Descalzos de Pamplona. Arquitectura”, *Príncipe de Viana*, 164, 1981, p. 788.

¹⁸⁰ R. Buendía, *Navarra*, “Tierras de España”, p. 264.

¹⁸¹ J.M. Muñoz Jiménez, “El convento de ‘la Santa’ en Ávila...”, *op. cit.*, p. 18.

els propis carmelitans identificaven l'estil constructiu dels seus edificis. L'aprovació per part dels superiors de la introducció a Àvila del nou estil de tendència barroquitzant, suposava la renúncia a aquest segell arquitectònic distintiu, i d'aquí els enfrontaments que la qüestió suscità en el si de l'Orde en el seu moment.

S'ha fet gairebé un costum fer referència a l'arquitectura carmelitana quan hom vol parlar d'un tipus d'arquitectura desornamentada i classicista, normalment aplicada a esglésies conventuals erigides entre els segles XVI i XVII, un estil que es fa derivar de l'església del convent madrileny de la Encarnación d'agustines descalces traçat el 1609 per fray Alberto de la Madre de Dios. García Hinarejos posava en evidència els dos errors comesos en utilitzar aquesta expressió: d'una banda, la generalització que suposa, donat que no distingeix entre el Carme calçat i el descalç, i d'altra la limitació que comporta denominar "arquitectura carmelitana" a un tipus d'arquitectura que no només és utilitzada en els edificis d'aquest orde religiós, sinó que també va ser adoptada pels mercedaris o els dominics. Això feia l'autora posar en dubte l'existència real d'una arquitectura carmelitana en el sentit més literal del terme, a més de portar-la a interrogar-se sobre si la funcionalitat i la senzillesa són per si mateixos generadors d'un específic estil arquitectònic¹⁸³. En altres ocasions ja hem expressat el nostre convenciment que són les circumstàncies econòmiques -sobretot- i ideològiques les que afavoreixen l'aparició d'una determinada manera de fer en els convents que s'anaven construint¹⁸⁴. Això ens fa estar totalment d'acord en la proposta llançada per García Hinarejos de substituir el terme "carmelità" pel de "teresià" quan hom parli estrictament

¹⁸² J.M. Muñoz Jiménez, *La Arquitectura Carmelitana...*, p. 21.

¹⁸³ D. García Hinarejos, "La arquitectura de los carmelitas descalzos del siglo XVII en Valencia", *op. cit.*, p. 256.

¹⁸⁴ C. Narváez Cases, "La gestació de l'estil arquitectònic carmelità...", *op. cit.*, p. 140.

de l'arquitectura practicada pels carmelitans descalços. O, encara millor, de fer referència a una "arquitectura conventual", concepte que es presenta molt més aclaridor que els anteriors.

El mateix Muñoz Jiménez s'ha ocupat de resumir els trets distintius a partir dels quals pot ser identificada i acceptada l'existència de l'anomenada arquitectura carmelitana: "Tal definición de la arquitectura carmelitana, dejando a un lado las obras heterodoxas que no respetan el estilo, se puede fundamentar en cuatro aspectos complementarios, cuya adición nos demostrará la realidad de su existencia: en pocas órdenes religiosas encontraremos un cánón arquitectónico que determine con claridad las medidas máximas de sus edificios, incluso consolidado con una cierta tratadística de tipo teórico; en segundo lugar un número tan elevado de artífices y tracistas que son los verdaderos responsables de la cristalización del estilo; en tercer lugar, el desarrollo en el seno de la Orden de una auténtica controversia artística en defensa del modo ordinario y en contra de las novedades estilísticas del Barroco, y por último, la innegable influencia que la arquitectura carmelitana ejerció en otras órdenes descalzas, como los trinitarios, agustinos y franciscanos, que no vacilaron en continuar las formas carmelitanas por valorarlas como las mas adecuadas, en su sencillez, severidad y nobleza, para una arquitectura conventual contrarreformista"¹⁸⁵.

Les premisses d'identificació de l'estil carmelità ja apuntades per José Miguel Muñoz ens serviran de pauta per a les nostres pròpies conclusions, donat que l'autor repassa realment en els quatre punts mencionats tots els elements susceptibles de ser elevats a la categoria d'*estil arquitectònic*. En primer lloc, no creiem que l'establiment d'unes mides màximes pels edificis sigui principi suficient per parlar d'un *estil*.

L'existència d'una normativa que fixi aquesta qüestió prova, efectivament, el desig per part de les autoritats de l'Orde de mantenir-se dins uns esquemes compositius similars en tots els convents de la Congregació per tal d'aconseguir una uniformització. És, doncs, una simple qüestió de terminologia; el concepte *estil* sembla tenir unes fortes connotacions programàtiques, traductores d'una certa ideologia que vol ser reflectida a través de les formes. Però parlem aquí de mesures, no de formes. I sabem, a més, que aquestes mesures no van ser imposades des d'un bon principi, tot i els repetits intents per part dels Definitoris, que ja en mostraren una primera voluntat l'any 1587; ja hem repassat les diverses crides a l'orde en qüestió de mides llançades pels superiors carmelitans, prou informadores de la resistència dels priors a fer cas d'aquestes advertències. No creiem, doncs, que aquesta sigui una circumstància generadora per si mateixa d'un estil.

Tampoc ens ho sembla, estrictament parlant, el segon dels raonaments utilitzats per Muñoz Jiménez, que no ha estat l'únic en assenyalar l'elevat nombre de tracistes i artífexs pertanyents a l'Orde que es mantenen en actiu a la Península al llarg dels segles XVII i XVIII; Fernández Gracia i Echevarria Goñi consideraven que, en gran mesura, l'expansió de l'arquitectura de tipus carmelità fou deguda a la qualitat i talent dels tracistes de l'Orde, que van ser reclamats fora del mateix per dissenyar catedrals o esglésies parroquials, circumstància que, segons aquests autors, feia que, en matèria artística, la congregació de carmelitans descalços destaqués per sobre d'altres ordes¹⁸⁶. En el mateix sentit es manifestava García Hinarejos, que creia que el manteniment al llarg del segle XVII de la tendència arquitectònica derivada dels convents carmelitans

¹⁸⁵ J.M. Muñoz Jiménez, *La Arquitectura carmelitana...*, p. 23.

¹⁸⁶ R. Fernández Gracia; P.L. Echeverria Goñi, *op. cit.*, pp. 788-789.

podia ser deguda a la nombrosa presència de tracistes i mestres d'obres procedents d'aquest orde religiós en el panorama arquitectònic espanyol d'aquests anys, aspecte que afavorí la tendència classicista dels edificis religiosos d'aquell segle¹⁸⁷. Estant d'acord en tots aquests termes, i afegint inclús que, probablement, els arquitectes carmelitans es troben entre els millors de la seva època –pensem en figures com fray Alberto de la Madre de Dios o fra Josep de la Concepció-, no considerem tampoc constitutiva d'un estil la concentració de talents en un sol orde religiós. La pràctica arquitectònica que difonen aquestes figures –aspecte que podria ser pres com a base d'argumentació d'existència d'un estil- és la pròpia de la tendència d'època assumida per ells i pel seu orde com a pròpia. Sí és cert que quan aquests tracistes assumeixen el disseny d'una església tendeixen a utilitzar el model de façana carmelitana, però tinguem present que aquests artífexs es distingiren també en àmbits aliens a l'arquitectura conventual, en els quals no és adaptable un estil arquitectònic assumit dins l'Orde.

En tercer lloc, és cert que les autoritats de l'orde carmelità feien referència a un “estilo ordinario y común de la Orden”, però ho feien sobretot en relació al conflicte ja prou mencionat, produït en el si de la Congregació amb motiu de la construcció del nou convent d'Àvila. És, potser, una de les poques ocasions en què els descalços mencionen una manera particular de concebre els seus convents, atenent, això sí, a criteris de simplicitat; l'estil ordinari pel qual clamen aquells que s'oposaven a la introducció a la casa mare de formes arquitectòniques més complicades està basat justament en el despullament i la manca de formes indicatives d'una determinada especulació

¹⁸⁷ D. García Hinarejos, “La arquitectura de los carmelitas descalzos...”, *op. cit.*, p. 255.

arquitectònica. L' "estilo ordinario" és una manca d'estil¹⁸⁸.

I, per últim, pel que fa al fet que ordes religiosos com els franciscans o trinitaris adaptessin la manera dels carmelitans descalços, creiem, particularment, que el model no es troba als convents de l'orde fundat per santa Teresa, sinó que més aviat aquests darrers apliquen el mateix model que els anteriors, i que té el seu origen en el model d'arquitectura herreriana imposat a la Península al llarg de la segona meitat del segle XVI. No pensem que l'orde descalç sigui irradiador d'un determinat estil arquitectònic; simplement el comparteix amb altres ordes, aportant això sí, alguns elements originals.

Perquè, on sí creiem que radica l'autèntic sentit de la referència a un estil dins l'arquitectura portada a terme per l'orde carmelità descalç és en la creació d'un tipus de façana molt característic, ja definit en un apartat anterior, que sí es constituirà en model per a altres ordes religiosos, que serà aplicat a tots els convents de l'Orde amb petites variants al llarg dels segles, inclús en plena efervescència barroca; que serà també utilitzat i estès pels tracistes descalços en construccions no vinculades a l'Orde –fins i tot en alguns edificis civils, com va fer fra Josep de la Concepció a l'Hospital de Reus-. I tot això sense que existís dins les successives normatives i les pastorals dels Generals de l'orde descalç que hem revisat amb anterioritat, cap referència a la forma o a les mides de les façanes dels temples dels seus convents. Des d'un bon començament hom acceptà com a propi, sense mencionar-ho, aquest element identificador, creat, com ja ha quedat especificat, a partir de models herrerians, però que assoleix personalitat pròpia a partir de la suma de diversos ingredients: les pilastres gegantines definint un cos central al qual s'afegeixen altres dos

¹⁸⁸ L'orde carmelità descalç no és l'únic de la seva època que fa referència a un estil propi; els jesuïtes feien servir l'expressió *il modo nostro* per definir el segell comú que tenien les obres arquitectòniques portades a terme sota la seva direcció. Els jesuïtes, erigits en capdavanters de les teories contrareformístiques, propugnaven en els seus edificis la mateixa austeritat i simplicitat estructural que reivindicaven els descalços; vegeu R. Wittkower- I. Jaffe, *Baroque Art: The Jesuit Contribution*.

laterals més baixos, units a aquell per alerons, el pòrtic amb tres obertures, el nínxol sobre la porta, i el remat del frontó triangular amb òcul. La combinació d'aquestes peces és, creiem, la que sí pot explicar la referència a un estil carmelità, no així la resta de les construccions dels convents de descalços, en què no apreciem autèntics motius d'originalitat, donat que apliquen un sistema constructiu incorporat a la major part de les esglésies (parroquials o conventuals) i dels monestirs d'altres ordes: la nau única, les capelles laterals entre contraforts comunicades, el cor als peus, la presència d'un transepte inclòs en la planta, la capçalera plana, la utilització d'un ordre arquitectònic simple –bàsicament el toscà-, el tipus de coberta (volta de canó amb llunetes i cúpula al creuer), el claustre format per dos pisos oberts per arcs de mig punt o simples corredors, coberts aquests de volta de canó o més pròpiament de volta d'aresta, les cel·les ubicades al voltant d'aquests corredors, i la presència de les habituals dependències conventuals (porteria, refetor, aula capitular, infermeria). Són tots elements comuns en les construccions conventuals espanyoles dels segles XVI al XVIII.

Som partidaris, doncs, de definir l'arquitectura carmelitana –o teresiana- a partir de la seva adscripció a un corrent arquitectònic general definit a partir d'unes característiques ja prou perfilades, dins les quals l'orde descalç estableix un element identificador propi a partir de la creació d'un model particular de façana.

7. Els tracistes de l'Orde

Aquesta era una referència obligada dins el present treball donat l'important nombre de membres de l'orde descalç dedicats al món de l'arquitectura, i al destacat paper que tingueren no només en els projectes duts a terme en el si de llur Congregació,

sinó també en altres àmbits de l'activitat constructora del moment¹⁸⁹. Malauradament, és molt escassa la informació que sobre aquest tema tenim, no tant pel que fa a noms d'artífexs –de molts dels quals tenim constància, si més no de la seva existència-, sinó més aviat en les qüestions relatives als criteris de l'Orde sobre la formació d'aquests professionals i a l'excepcionalitat que llur activitat suposava dins una congregació religiosa dedicada principalment a la vida contemplativa. Que en un moment o altre es produïren problemes en el si de l'Orde amb la condició singular d'aquestes figures de tracistes o artífexs és evident, i ens ho demostra, per exemple, el decret emanat durant el Definitori celebrat l'any 1737 al convent de Sant Josep de Barcelona; el 19 de setembre els claustrals aprovaren una normativa segons la qual els germans llecs, donats, tracistes, escultors, manobres, dauradors, fusters, i, en general, qualsevol religiós descalç que es dedicés a una activitat artística, no podien residir fora dels convents de l'Orde “con titulo de alguna obra, que no sea de la Orden, por mas tiempo, que el que le señalare Nuestro Padre General y que sin consulta suya no den los Padres Provinciales este genero de licencia, sino para breves dias”¹⁹⁰.

En els primers anys d'existència de l'Orde va esdevenir un fet habitual, donada l'absència de la figura del tracista, que fossin els mateixos priors de les cases conventuals els qui confeccionessin les traces dels nous edificis, tant si la construcció es plantejava de nova planta com si es tractava de la reforma d'un edifici preexistent. Tenint en compte la inexperiència en el camp arquitectònic de la major part d'aquests priors, aquesta pràctica va comportar en molts casos l'existència de construccions molt deficientes que amenaçaven ruïna poc temps després d'haver estat aixecades. La constatació

¹⁸⁹ Només a la província carmelitana de San Joaquín de Navarra van treballar vint-i-quatre artistes carmelitans, dels quals nou eren naturals del país; vegeu R. Buendía, *op. cit.*, p. 265.

d'aquests errors dins l'Orde portà amb el pas del temps a malfiar-se en algunes ocasions de la intervenció en els projectes de mestres d'obres sorgits de la pròpia Congregació, i per tant a la tendència a contractar tracistes o mestres d'obres seculars, malgrat que això significués encarir notablement la construcció. Aquesta circumstància es donava, sobretot, en el cas que darrere el projecte es trobés un patrocinador que preferia jugar sobre segur¹⁹¹.

Si l'orde de carmelitans descalços fomentà o no d'una manera decidida la presència entre els seus membres de tracistes i altres artistes és un aspecte que de moment -i molt al nostre pesar- no podem determinar. Coneixem molts noms, però en general no podem establir -exceptuant alguns casos puntuals i coneguts- si el propi Orde havia promogut el seu aprenentatge en aquest camp o bé si, quan professaren en religió, posseïen ja una sèrie de coneixements tècnics o teòrics d'especialització en l'activitat que desenvolupaven. A excepció d'algunes circulars o cartes pastorals que estableixen directrius puntuals relacionades amb els tracistes pertanyents a la congregació de descalços, la documentació no dóna pistes sobre aquest particular, i en les normatives generades per les autoritats de l'Orde no ens consta cap apartat dedicat a la qüestió. L'única referència que podem apuntar sobre el tema és una tardana carta pastoral, datada l'any 1698, en la qual el General de l'Orde, Juan de la Anunciación, s'adreçava a tots els convents apuntant la conveniència que els frares llecs acceptats com a nous membres de les diferents comunitats tinguessin oficis útils a la religió, i

¹⁹⁰ ACA, *Monacals-Hisenda*, lligalls grans 171.

¹⁹¹ Vegeu J.M. Muñoz Jiménez, *La Arquitectura carmelitana...*, p. 33.

entre aquests apuntava el d'encaixador, entallador, escultor, fuster, manobre, daurador o pintor, i, encara més, “que esten en dichas artes diestros y no sean principiantes”¹⁹².

Muñoz Jiménez assenyalava la presència dins l'orde carmelità descalç de fins a vint-i-quatre tracistes encarregats de traçar i dirigir les obres conventuals, als quals distingia clarament “de los más modestos maestros de obras y aún oficiales de los distintos oficios constructivos”, comptables en major nombre. Segons l'autor, existien fins a tres vies possibles per assolir la categoria de tracista de l'orde descalç –vies que, sens dubte, podem fer extensives a altres ordes-; en primer lloc, es donava el cas dels arquitectes i mestres d'obres seglars que, moguts per una vocació potser tardana, ingressaven com a llecs en alguna congregació. En segon, trobem la figura del religiós afeccionat a l'arquitectura, que duu a terme una formació autodidacta a través de les lectures. I, per últim, Muñoz cita el cas d'aquells artífexs formats en el si de l'orde, al costat d'un altre artífex experimentat, és a dir, d'un tracista ja consagrat. Un dels primers tracistes de l'orde de carmelitans descalços sembla haver estat el ja citat fray Ambrosio Mariano de san Benito (Ambrogio Mariano d'Azzaro)¹⁹³, conegut i apreciat per santa Teresa, que en la seva qualitat de tracista i enginyer hauria jugat un important paper en les primeres fundacions portades a terme per la Santa, intervenint decisivament en la traça dels primers convents de l'orde descalç i, per tant, sent el responsable en gran mesura dels criteris generals de construcció dels nous monestirs¹⁹⁴.

¹⁹² Recollit als *Avisos religiosos a los Descalzos de Nuestra Señora del Carmen*, redactats pel mateix General. Vegeu Fray Félix Mateo de San José, “Canon arquitectónico en la legislación carmelitana”, *Monte Carmelo*, 1948, p.122. Vegeu també M.L. Cano Navas, *El convento de San José del Carmen de Sevilla*, p. 59.

¹⁹³ Vegeu l'apartat segon d'aquest mateix capítol.

¹⁹⁴ D. García Hinarejos, “La arquitectura de los carmelitas...”, *op. cit.*, p. 250.

Una dada prou reveladora en el cas de la formació d'aquests tracistes dins l'Orde seria saber quina mena de lectures realitzaven i a partir de quins textos es produïa el seu aprenentatge; en relació a aquesta qüestió només coneixem una relació d'aquests tipus de manuals, i a més tardana (parlem de l'any 1791). Es tracta d'un llistat de llibres d'arquitectura dipositats al convent de descalços de Vilanova i la Geltrú que el tracista fra Josep de la Mare de Déu s'enduia al convent de Barcelona, deixant al mateix temps altres que es trobaven a les seves mans. El llistat és prou interessant perquè demostra que entre els volums de la biblioteca del mencionat convent es trobaven títols imprescindibles per a qualsevol arquitecte prou format: “Deu tomos de tosca (...), tres tomos de Caramuel, los de explicacio y un de laminas, un tomo de Aritmetica de Corretxam, un tomo de Joseph Casteñeda, un tomo de los deu Llibres de Vitruvio, un tomo de Brisbuch, un tomo del arquitecto prachtico, un codern dels temples de Roma, un tomo de Benito Bails Arquitectura hidraulica, un de Albertus pintó [es déu referir al De Pictura d'Alberti], un tomo del Poncio sobre las Contiendas en materias de obras de Casas (...), un tomo de Miquel Angel Bona Roti, un tomo en folio de fortificacio, un tomo en folio de Sebastian Serlio Bolonia, (...), tres tomos de Semanario economico (...), un tomo dels deu Llibres de Arquitechtura de Leon Babtista al Berto [novament Alberti], un tomo de laminas de dibuix, un tomo de Artimetica de Putg [Andreu Puig, *Aritmética especulativa y práctica y arte de álgebra* (1670)], dos tomos de fray Lorenzo de San Nicolas, y dos tomos de Viñolas”¹⁹⁵. Només trobem a faltar en aquesta relació el nom de Palladio, tot i que la mancança pot arribar a ser explicable a partir de la poca penetració que, en general, tingué aquest text a la Península Ibèrica. Quant a la resta, és evident que els models en arquitectura clàssica eren ben clars des de Vitruvi a Vignola,

¹⁹⁵ ACA, *Monacals-Hisenda*, lligalls grans 510.

que no mancaven els tractadistes espanyols com Caramuel o fray Lorenzo de San Nicolás, i que també tenien lloc textos de caire matemàtic com l'Aritmètica de Puig o d'enginyeria com el de Bails (finals del XVIII).

A continuació presentem la relació d'alguns tracistes i mestres d'obres de l'orde carmelità descalç en actiu a la Península Ibèrica entre els segles XVI i XVIII dels quals tenim notícia a través de diverses fonts. Mancant-nos en molts casos les dates de les seves intervencions, i sent, doncs, difícil establir un ordre cronològic, l'ordre utilitzat en aquesta relació és l'alfabètic. A fra Josep de la Concepció li dediquem tot seguit un capítol sencer per l'especial atenció que ens mereix la seva tasca arquitectònica.

Fray Alberto de la Madre de Dios. Res més indicat per començar que fer-ho amb el més conegut i lloat dels tracistes de l'orde descalç, no només per les seves obres dins l'Orde, sinó sobretot per la seva intervenció en altres projectes prou destacats. En realitat el nostre retrat serà curt, perquè Muñoz Jiménez li dedicà a aquesta figura una monografia prou àmplia i documentada com per fer innecessari afegir més comentaris¹⁹⁶. Nascut a Santander el 1575, fray Alberto inicià la seva formació com arquitecte un cop ja havia professat en l'orde descalç (1595), i després d'haver passat una bona temporada com a cuiner del convent segovià on havia ingressat. Muñoz Jiménez creu que fray Alberto es formà com a tracista durant la construcció del convent de San Hermenegildo a Madrid (1600-1605), tenint com a model possible la figura de Fray Francisco de Jesús (vegeu veu corresponent). Però la primera vegada que apareix mencionat com a “traçador de la Orden” és el 1606, en ocasió de la construcció de la

¹⁹⁶ J.M. Muñoz Jiménez, *Fray Alberto de la Madre de Dios, arquitecto (1575-1635)*.

portada de l'església del convent de Sant Josep de monges carmelites de Medina de Rioseco. Una de les seves intervencions més conegudes fou la portada a terme com a tracista del convent de la Madre de Dios de monges carmelites de la vila de Lerma el 1608, on coincidirà per primera vegada amb Francisco de Mora. Consta també com a autor de la traça dels convents de descalços de Sant Josep de Barcelona, realitzada durant un viatge a la ciutat l'any 1603, del convent de Nostra Senyora del Carme de Bañeza, del convent de l'Àngel de Cuenca, el del Carme de Caravaca, i, probablement, el de San José de Ocaña, tots ells construïts entre 1611 i 1620. Va ser l'encarregat de dissenyar el noviciat dels jesuïtes de Madrid (1610), model de convent que aplicarà el mateix any en la construcció del convent de la Encarnación de Madrid d'agustines descalces i posteriorment en els convents de San Blas i Santo Domingo de Lerma (1613). A partir del seu èxit en aquestes intervencions, fray Alberto esdevingué un dels arquitectes preferits de la cort de Felip III. També se li han d'atribuir el convent de monges carmelites a Burgos (1612), el convent de Corella (Navarra, 1604), i el convent de Toledo (1606). Va morir al convent de Pastrana l'any 1635¹⁹⁷.

Fray Alonso de San José. Nascut a Piedrahita, és l'introduïdor del model d'arquitectura carmelitana a Navarra. Va ser prior al convent de carmelitans descalços de Calahorra, intervenint de manera decidida a les obres de l'edifici. El 1619 va dissenyar una part de l'església del Carmen de Calahorra, i aquest mateix any confeccionà els plànols per a la sagristia de la catedral d'aquesta població, en la qual tornarà a treballar quan el 1642 traci el projecte del "patio de aposentos" del mateix edifici. L'any 1639 apareix consignat com a prior del convent de descalços de Pamplona. Fernández Gracia i Echevarria Goñi apunten la possibilitat que fray Alonso

¹⁹⁷ Vegeu també M.V. García Morales, *La figura del arquitecto en el siglo XVII*, p. 108.

fos el tracista del convent de carmelitans descalços de Pamplona, donada la coincidència el 1639 del seu nomenament com a prior del mateix i del trasllat del convent al seu emplaçament definitiu. És considerat com un innovador dins l'arquitectura de l'Orde a partir de la seva intervenció al convent de descalces de Santa Teresa d'Ávila (acabat el 1629). En aquest convent es poden apreciar elements que s'allunyen del Manierisme i la funcionalitat propugnades fins al moment, iniciats a partir de 1594, en el que se suposa és ja un anunci de les formes barroques. Aquest estil senzill i auster serà convertit després per fray Alberto de la Madre de Dios en l'arquetipus de construcció pels descalços. Les seves obres més destacades són la sagristia de la catedral de Calahorra (1619), el convent de carmelitans calçats de San Andrés de Salamanca (1628), el ja mencionat convent de Santa Teresa d'Ávila (1629-1636), una traça per a la sagristia del monestir de Guadalupe (1638), l'església de San Miguel de Corella (1638), el disseny dels retaules de la capella conventual dels carmelitans descalços d'aquesta mateixa població (1639), i el convent de monges carmelites de San José de Calahorra (1647). També va fer un projecte per al trascor de la col·legiata de Viana, així com el remat de la torre de San Miguel de Corella. Muñoz Jiménez li atribuïa, a més, l'autoria de la façana de l'església de Santa Ana de Pamplona. Va morir l'any 1654¹⁹⁸.

¹⁹⁸ Sobre aquest arquitecte vegeu Fray Emigdio de la Sagrada Familia, "Arte y artistas del Carmelo español", *Monte Carmelo*, 1948, p. 145; J.J. Martín González, "El convento de Santa Teresa de Ávila y la arquitectura carmelitana", *Boletín del Seminario de Estudios de Arte y Arqueología*, XLII, 1976, p. 307; R. Fernández Gracia-P.L. Echeverría Goñi, *op. cit.*, p. 793; J.M. Muñoz Jiménez, "El convento de 'la Santa' en Ávila. Nueva documentación sobre la polémica del convento de Santa Teresa de Ávila (1652-1655): la arquitectura carmelitana en la disyuntiva manierismo versus barroco", *Monte Carmelo*, 93, 1985, p. 17; del mateix autor vegeu també "El Padre Fray Alonso de San José (1600-1654), arquitecto carmelita", *Boletín del Seminario de Estudios de Arte y Arqueología*, LII, 1986, pp. 429-434; R. Buendía, *Navarra*, p. 266; i finalment J.M. Muñoz Jiménez, "El arquitecto Fray Alonso de San José y la sacristía del Monasterio de Guadalupe", *Goya*, 219, 1990, pp. 143-148.

Fray Antonio de Jesús. Conventual de Valladolid el 1606 i de Burgos entre 1609 i 1619, probablement estem parlant més aviat d'un mestre d'obres, i no tant d'un tracista. Va confeccionar la traça del convent dels descalços a Burgos, juntament amb Fray José de San Juan de la Cruz¹⁹⁹.

Fray Bernardo de la Purificación. Juntament amb fray Manuel de la Virgen és l'autor de la Capella de la Comunió de l'església del convent de carmelitans de Nules, construïda entre 1739 i 1745²⁰⁰.

Fra Damià dels Apòstols (1704-1780). En el segle Damià Basomba, nascut a Sarrià, va professar com a frare llec el 5 de juliol del 1724. Va treballar en la construcció del convent de frares descalços de Vilanova i la Geltrú (al voltant de l'any 1771)²⁰¹ i en el de monges carmelites de Barcelona²⁰². Sabem que va ser l'autor de la traça del convent de monges carmelites descalces de Tarragona gràcies a un document autògraf; en una carta escrita per ell el 20 de juliol del 1766, i adreçada al procurador de la Província de carmelitans descalços, fra Damià exposava els problemes sorgits amb els propietaris del terreny veí, l'hospital d'orfanes. Fra Damià parla "d'un mapa dels primes que vas fer jo mateix", i cita un plet, probablement mantingut entre aquest hospital i la comunitat de descalces, que segurament pretenien engrandir el seu convent (se citen les sagristies) a costa del terreny veí. Sembla que a rel d'aquests problemes, fra Damià es veié obligat a fer una nova traça²⁰³ [vegeu apèndix documental, **n. 19**]. Tenim

¹⁹⁹ J.M. Muñoz Jiménez, *Fray Alberto...*, p. 17; M.V. García Morales, *op. cit.*, p. 112.

²⁰⁰ D. García Hinarejos, "La arquitectura de los carmelitas...", *op. cit.*, p. 254.

²⁰¹ Vegeu l'apartat dedicat al convent de Vilanova i la Geltrú a l'últim capítol d'aquest treball.

²⁰² M.J. Arnall, "Aportación de los carmelitas descalzos a la cultura catalana", *El Carmelo Teresiano en Cataluña 1586-1986*, p. 102.

²⁰³ ACA, *Monacals-Hisenda*, lligalls grans 510. Existeixen cinc exemplars idèntics del plànol del terreny ocupat pel convent de les religioses descalces a Tarragona a ACA, *Monacals-Hisenda*, lligalls grans

notícies per via indirecta de l'estada de fra Damià a Madrid en data i amb motiu desconeguts; entre els textos arquitectònics citats en la relació mencionada en la introducció a aquest apartat trobàvem “tres tomos de Semanario economico, eran del Hermano fra Damia dels Apostols, quels compra quant estava a Madrid”²⁰⁴.

Probablement és el mateix “fra Damià” citat per Martinell com a autor el 1770 de la traça de la capella del Sagrament de l'església parroquial de l'Arboç²⁰⁵.

Fray Diego Castillo. Només sabem que va estar en actiu aproximadament a mitjans del segle XVII, i que va desenvolupar la seva tasca principalment a Valladolid²⁰⁶.

Fray Francisco de Jesús. Documentat com a tracista del convent de carmelitans de Burgo de Osma (1595) i del de Tudela (1600). Possible mestre de fray Alberto de la Madre de Dios, fou un dels tracistes encarregats de visitar els convents carmelitans en construcció a finals del XVI per tal d'imposar uniformitat i de crear un model de planta de convent²⁰⁷.

Fray Francisco de Jesús y María. Fernández Gracia i Echevarria Goñi citen la seva actuació al convent de Santa Teresa d'Ávila²⁰⁸. Va estar actiu a Pamplona entre 1675 i 1685 aproximadament, on sembla que substituï fray Pedro de Santo Tomás com a director de les obres del convent de Santa Ana d'aquesta última ciutat, modificant la seva traça, tasca en la qual va tenir com a ajudant a fray Martín de San José. Tant ell

513 (a), sota l'epígraf “Mapa de el Terreno que ocupan las Carmelitas Descalzas, y las huerfanas de la Ciudad de Tarragona”.

²⁰⁴ ACA, *Monacals-Hisenda*, lligalls grans 510.

²⁰⁵ C. Martinell, *Arquitectura i escultura barroques...*, vol. III, p. 102.

²⁰⁶ M.V. García Morales, *op. cit.*, p. 112.

²⁰⁷ J.M. Muñoz Jiménez, *Fray Alberto...*, pp. 16-17.

com fray Martín passen per ser els responsables de la introducció a Navarra d'elements arquitectònics castellans²⁰⁹.

Fray Gaspar de San Martín. Nascut a Lucena (Còrdova) l'any 1574, va centrar la seva labor a València. Obres seves són la portada del convent de descalços de València (on ell era conventual), i l'església parroquial d'Esgueva. Va fer diverses traces per retaules, va participar en obres civils, i també va desenvolupar una activitat d'examinador d'obres realitzades per altres mestres. Gràcies al renom que aconseguí, va ser consultat diverses vegades pel consell municipal de València amb motiu de diversos projectes duts a terme a la ciutat. Va morir el 1644²¹⁰.

Fray Ginés de la Madre de Dios. Prior de Pamplona l'any 1623. Projectà l'església parroquial de Santiago de Calahorra i intervingué com a tracista al convent de Santa Teresa d'Ávila²¹¹.

Fra Jaume de Sant Agustí. En el segle Agustí Ribot Sòria, nascut a Xelva (València) l'any 1660. El seu pare, Pere Ribot, era fonedor, natural de Mallorca, i ell, en ingressar al noviciat del convent de Barcelona el 1684, era ja escultor. Martinell diu que professà com a religiós descalç el 29 d'agost del 1685 al convent de Sant Josep de Barcelona, als 25 anys, "essent 'mancebo escultor'". Segons Arnall, va ser l'escultor més important que va tenir la Província de Sant Josep. Les seves obres més destacades en aquest terreny són la talla de Sant Vicenç a la parroquial de Valls, les figures de Sant Albert i Sant Llorenç pel convent de descalços de Tarragona, un Sant Esteve pel retaule

²⁰⁸ R. Fernández Gracia; P.L. Echeverria Goñi, *op. cit.*, p. 795.

²⁰⁹ R. Buendía, *op. cit.*, p. 266.

²¹⁰ A.E. Pérez Sánchez, *Valencia*, "Tierras de España", p. 273; M.V. García Morales, *op. cit.*, p. 111.

²¹¹ R. Buendía, *op. cit.*, p. 266.

de la capella de la confraria dels Fadrins també per a l'església parroquial de Valls (1700), i, per sobre de tot, els sepulcres en marbre dels marquesos de Tamarit, a la capella del Santíssim de l'església de Sant Pere de Reus (1696). En aquesta última capella, però, no només intervingué com a escultor, sinó també com a supervisor de les obres de construcció que es duien a terme a la mateixa, donat que és citat com a "Hermano Jaume trasista". La seva feina consistí en acabar l'obra que fra Josep de la Concepció havia deixat inacabada en morir l'any 1690: "...los Senyors Jurats ab companyia de alguns Senyors prengan informe del Hermano Jaume trasista, y dels mestres de cases treballan la capella de la Senyora Marquesa, y que fent relacio no ser prejudicial a la obra de la Iglesia sels concedesca lloch de afundir tot lo que dits Senyors referiran pora soportar (...)"²¹². Trobant-se a Reus, a més, el municipi va aprofitar la seva estada per encarregar-li la redacció d'un informe tècnic amb data de 18 d'octubre de 1695 relatiu a la construcció d'un embassament d'aigua i un molí fariner. També el trobem citat el 1694 novament com a director de les obres de construcció d'una obra projectada i dirigida fins a la seva mort per fra Josep de la Concepció, l'església parroquial de Tàrrega, en la qual fra Jaume intervingué com a supervisor de l'erecció de la cúpula, finalitzada aquest mateix any²¹³. Com a tracista és també autor del projecte per a la capella de les Beneïdes Ànimes del Purgatori a la Seu vella de Lleida, única obra arquitectònica dissenyada en la seva totalitat per aquest frare escultor. Creiem que és el mateix "Hermano" Jaume documentat com a conventual del convent de descalços de Sant Rafael de La Selva del Camp, que consta com a autor de la traça del retaule major de la nova església parroquial d'aquesta localitat, portat a terme per Llätzer

²¹² ACR, *Actes municipals 1693-1710*, 24 de març de 1698, fol. 86v.

Tramulles, i les dels retaules de les esglésies dels convents de descalços de Gràcia i Vilanova. Morí a Mataró el 6 de desembre del 1711²¹⁴.

Fray Jerónimo de la Madre de Dios. Documentat com a tracista als convents de Salamanca, Calahorra i Toro (1598-1608)²¹⁵.

Fray José de San Juan de la Cruz. En el segle José de Ágreda y Ruiz de Alda, nascut a Logroño l'any 1714. Va prendre els hàbits a Corella el 1734. És autor de la traça del convent dels descalços a Burgos, juntament amb Fray Antonio de Jesús. Morí el 1794²¹⁶.

Fra Josep de la Mare de Déu. Manobre i tracista, nascut a Barcelona l'any 1722, va professar a Reus el 2 de febrer del 1745. És autor de l'església de les monges descalces de Tarragona, construïda l'any 1759, una obra que ell mateix va finançar. Ens conta que va intervenir com a tracista o com a supervisor en les obres del convent de descalços de Vilanova i la Geltrú, perquè apareix citat en un document com "lo Hermano fra Joseph de la Mare de Deu, mestre de casas de est Convent de Vilanova i la Geltru", l'any 1791²¹⁷. Segons Martinell, fra Josep de la Mare de Déu va ser l'autor del

²¹³ Vegeu ACTA, *Llibre de l'obra de l'església*, fol. 499, i també a ACTA Llibre de consells, 1684-1698, 25 de maig de 1694. Sobre aquesta actuació de fra Jaume a Tàrraga vegeu també el capítol dedicat a fra Josep de la Concepció.

²¹⁴ Sobre aquest personatge vegeu S. Capdevila, *El convent de Sant Llorenç*, p. 13; C. Martinell, *Arquitectura i escultura...*, vol. II, pp. 151 i 158; E. Fort i Cogul, *El convent de Sant Rafael, de carmelites descalços, de la Selva del Camp*, pp. 57-58; M.J. Arnall, "Aportación de los carmelitas...", *op. cit.*, p. 101; J.M. Planes i Closa, *La parròquia i la vida religiosa de Tàrraga, segles XVI-XIX*, p. 78; i finalment F. Esteve i Perendreu, "Capella de les Beneïdes Ànimes del Purgatori (segle XVII)", *Congrés de la Seu Vella de Lleida. Actes*, pp. 330-331.

²¹⁵ J.M. Muñoz Jiménez, *Fray Alberto...*, p. 17.

²¹⁶ R. Buendía, *op. cit.*, p. 266; M.V. García Morales, *op. cit.*, p. 112.

²¹⁷ ACA, *Monacals-Hisenda*, lligalls grans 510.

projecte per al tabernacle de la capella de la Mare de Déu de la Cinta a Tortosa. Morí a Barcelona el 4 de febrer del 1807²¹⁸.

Fray Juan de San José. Va dur a terme la traça del convent de descalços de Peñaranda de Bracamonte (Salamanca). Fernández Gracia i Echevarria Goñi documenten la seva actuació al convent de Santa Teresa d'Ávila²¹⁹.

Fray Manuel de la Virgen. Juntament amb fray Bernardo de la Purificación és l'autor de la Capella de la Comunió de l'església del convent de carmelitans de Nules, construïda entre 1739 i 1745²²⁰.

Fray Marcos de San Juan. Natural de Navarra, el 1696 professà a Salamanca com a frare llec. La seva vida va transcorre entre Salamanca, Biscaia i Navarra²²¹.

Fray Martín de San José. Un altre dels tracistes de l'Orde que intervingueren en el projecte del nou convent de Santa Teresa d'Ávila. Va col·laborar també amb fray Francisco de Jesús en l'acabament de les obres del convent carmelità de Santa Ana de Pamplona. Probablement introduí elements de l'arquitectura castellana a Navarra, donat que havia estat a Valladolid abans d'arribar a Pamplona²²².

Fray Nicolás de la Purificación. Conegut també amb el sobrenom de "el tracista", segons García Morales fou un dels més reputats i reconeguts tracistes de l'orde carmelità. El 1629 era prior del convent de descalços de Calahorra, i el 1639 del de

²¹⁸ Sobre fra Josep de la Mare de Déu vegeu J.F. Ràfols, *Diccionario de artistas de Cataluña, Valencia y Baleares*, vol. II, p. 100; C. Martinell, *Arquitectura i escultura barroques...*, vol. III, p. 105; M.J. Arnall, "Aportación de los carmelitas...", p. 101; i G.Beltrán, *Síntesis histórica dels carmelites descalços a Catalunya i Balears (1586-1939)*, p. 14.

²¹⁹ R. Fernández Gracia- P.L. Echeverria Goñi, *op. cit.*, p. 795.

²²⁰ D. García Hinarejos, "La arquitectura de los carmelitas...", *op. cit.*, p. 254.

²²¹ R. Buendía, *op. cit.*, p. 266.

²²² R. Fernández Gracia- P.L. Echevarria Goñi, *op. cit.*, p. 795; R. Buendía, *op. cit.*, p. 266.

Pamplona. Les seves obres més destacades són les traces per al convent de Calahorra (1635-1642), i en aquesta mateixa població les obres de la sagristia de la catedral, la traça del palau episcopal, i el projecte per al Patio de los Aposentos (1642). També és responsable de les traces de l'església parroquial de Muniaín de la Salona (1646) i d'una altra traça per a l'església parroquial de Corella. Fray Emigdio de la Sagrada Familia li atribuïa també les capelles de l'Esperit Sant i de sant Josep de la catedral de Calahorra, aixecades a partir de l'any 1634²²³.

Fray Pedro de Santo Tomás. En el segle Pedro de Medrano. La seva fama va començar a créixer després de la mort de fray Alonso de San José. Va intervenir en les decoracions de la parroquial de Santiago de Calahorra i al convent de monges carmelites de Sant Sebastià (1663). Va ser designat tasador de les obres de Guendulain, com a “maestro de toda ciencia... y perito en su arte” (1666). El seu trasllat a Pamplona aquest mateix any va venir motivat, sens dubte, per la continuació de les obres del convent de carmelitans descalços de Santa Ana, que fray Alonso va deixar interromput. Va intervenir també en les obres del convent de Santa Teresa d'Ávila²²⁴.

Fray Sebastián de San José. És autor del convent de carmelites calçats i de carmelitans descalços de Granada, així com de les traces del convent de Nuestra Señora de Gracia, també a Granada²²⁵.

Fray Tomás de Jesús. Va realitzar les traces del desert de Las Batuecas (1599) i del convent de descalços de Calahorra (1602). El 1619 va marxar a Flandes²²⁶.

²²³ Fray Emigdio de la Sagrada Familia, *op. cit.*, p.145; M.V. García Morales, *op. cit.*, p. 110.

²²⁴ R. Fernández Gracia- P.L. Echeverria Goñi, *op. cit.*, p. 795; R. Buendía, *op. cit.*, p. 266.

²²⁵ M.V. García Morales, *op. cit.*, pp. 109-110.

²²⁶ Fray Emigdio de la Sagrada Familia, *op. cit.*, p. 144; R. Buendía, *op. cit.*, p. 266.

IV. EL TRACISTA CARMELITÀ FRA JOSEP DE LA CONCEPCIÓ

1. Revisió historiogràfica i fortuna crítica

Fra Josep de la Concepció és, probablement, una de les poques figures de les quals podem parlar com a tals dins del panorama arquitectònic del barroc català. Tanmateix, i malgrat la considerable qualitat que presenten les seves produccions -valoració amb la qual semblen estar d'acord tots els historiadors de l'art català que han estudiat aquesta època-, la seva fortuna crítica ha estat més aviat minsa. És aquesta una circumstància que només ens sabem explicar a partir de les prevencions, les pors i fins i tot el menysteniment que, dins la nostra mateixa professió, ha semblat existir sempre envers aquest període de l'art català, prevencions que han assolit gairebé la categoria de tòpic -diríem fins i tot de fenomen-, i que a més s'uneixen al poc interès que en general desvetlla el món de l'arquitectura entre els mateixos investigadors. Només aquests factors poden ser l'explicació al fet que hagi mancat en la nostra historiografia durant tots aquests anys una monografia seriosa dedicada a aquest arquitecte.

Els mèrits de fra Josep de la Concepció com a autor de traces arquitectòniques no van passar desapercibuts pels seus propis contemporanis, que sovint fan referència a ell en termes tan elogiosos com els de “gran arquitecte” -expressió utilitzada pels consellers de la ciutat de Vic-, i parlen d'ell en vida com “un dels majors oficials no sols del Principat de Catalunya, pero de tota España, com ho demostren ses obres tan insignes i alabades traces que continuament fa” -alabança que trobem al *Llibre de comptes de la fabrica del retaule* de la vila d'Esparreguera-. Justament va ser aquesta merescuda fama la que va fer de fra

Josep l'arquitecte més conegut del seu moment a Catalunya i un dels més sol·licitats arreu, tant per emprendre nous projectes arquitectònics com per realitzar visures o remodelacions d'edificis preexistents; la prova d'aquest èxit la tenim en l'enorme camp d'actuació del tracista -des de Girona a Énguera (València), de Barcelona a Madrid, de Balaguer a Mataró, passant per Tortosa o Vilanova i la Geltrú-, que demostra que la seva celebritat superava amb escreix la d'altres arquitectes o mestres de cases catalans, que tenien un àmbit d'actuació molt més local.

El primer intent de valoració sobre la figura de fra Josep sorgí d'un membre del propi orde religiós al qual pertanyia l'arquitecte; parlem, evidentment, de l'historiador carmelità descalç fra Joan de sant Josep, que l'any 1707 -només disset anys després de la mort del tracista, que es produí el 1690- acabà de redactar una crònica de l'establiment dels descalços al Principat, dins la qual l'autor incloïa també referències als membres més destacats de l'Orde a Catalunya i a diverses personalitats relacionades directament amb els carmelitans descalços. Entre els primers trobem fra Josep de la Concepció, recordat per l'historiador com un dels religiosos descalços que més destacaren en la Província per les seves habilitats en el camp artístic, i més concretament en la seva activitat com a tracista. Fra Joan de sant Josep, contemporani de l'arquitecte, va aportar les primeres dades biogràfiques rellevants sobre fra Josep (data i lloc de naixement, any de professió en religió i data de mort -encara que equivocada aquesta última-), i va apuntar per primera vegada algunes de les actuacions més destacades del religiós com a tracista de l'orde carmelità descalç, en els convents de Barcelona, Gràcia, Vic, La Selva del Camp, Balaguer, Tarragona, Tortosa i Reus. Assenyalava també fra Joan la intervenció del tracista en altres projectes no pertanyents a l'Orde, dels quals només cita el de la remodelació del Palau del Virrei a Barcelona -possiblement pel fet d'ésser una de les primeres obres conegudes portades a terme per l'arquitecte-. Potser la notícia més destacada de les

aportades per l'historiador en aquest primer retrat biogràfic és la de la presència de fra Josep de la Concepció a Madrid amb motiu de la remodelació del convent de l'orde descalç a la capital, rellevància que ve donada per un doble factor; el primer és que aquest viatge de fra Josep a Castella sembla propiciat pel mateix autor de la notícia, fra Joan de sant Josep, que en qualitat de Provincial de Catalunya assistí a un Capítol General celebrat a Madrid l'any 1689, durant el qual recomanà els serveis de fra Josep de la Concepció com a tracista al prior del convent madrileny i al propi Provincial castellà. En segon lloc, fra Joan de sant Josep -a excepció de la succinta menció posterior feta per Llaguno de l'estada de l'arquitecte a la capital- és l'única font documentada que tenim d'aquest viatge; no existeixen més evidències, ni altres informacions -almenys no hem sabut trobar-les- que ens permetin fer-nos una idea més aproximada de la tasca portada a terme per l'arquitecte català a Madrid. Així, doncs, l'historiador carmelità se'ns presenta no només com la primera font d'informació sobre fra Josep de la Concepció, sinó a més com una de les més autoritzades per la seva proximitat temporal a l'arquitecte.

Ja en el segle XIX era Llaguno i Amirola, en la seva més que coneguda obra *Noticias de los arquitectos y arquitectura de España desde su restauración*, publicada l'any 1829, qui aportava noves dades -si bé aquestes molt escasses- sobre la figura de fra Josep. L'interès d'aquestes notícies radicava sobretot en el fet que Llaguno també situava el tracista a Madrid (on, segons l'autor gaudia de "gran crédito en la arquitectura") a començaments de la dècada dels anys setanta. Però, sorprenentment, deixava de mencionar el motiu que el portà allà i que el retenia en aquesta ciutat -Llaguno diu que fra Josep de la Concepció "residía en Madrid"- per, en canvi, justificar la seva marxa en la crida que des de Reus li feren a l'arquitecte l'any 1674 per a que projectés el nou hospital, en una estada que seria aprofitada, cita Llaguno, per fer la traça de la capella del Sagrament a la parroquial de sant Pere. De ser certa aquesta informació, això comportaria la presència de

fra Josep a Madrid en dos moments diferents de la seva vida, tema de què ens ocuparem posteriorment. D'altra banda, són aquestes les úniques intervencions de fra Josep que Llaguno mencionava a la seva obra¹.

L'aparició i la progressiva difusió de les primeres monografies locals a Catalunya durant la segona meitat del segle passat va comportar un augment de l'interès vers tot allò relacionat amb les transformacions urbanístiques als municipis catalans, incloent-hi la construcció dels edificis més emblemàtics; a aquest nou interès hem d'agrair les primeres recerques documentals -unes vegades més científiques que altres- portades a terme per alguns d'aquests historiadors locals que, per exemple, en el cas que ens ocupa, feren possible les primeres atribucions de construccions arquitectòniques a fra Josep de la Concepció. Serien els casos de Josep Antoni Garí i Siu mell, amb la seva *Descripcion è historia de la villa de Villanueva y Geltrú*, publicada per primer cop l'any 1860, obra en la qual assenyalava l'autoria de fra Josep en el disseny del famós campanar de la població; o bé de mossèn Pau Parassols i Pi, que el 1876, dins de la seva història local, *San Felio de Torelló, la Virgen de Rocaprebera y San Fortian*, dedicava un llarg apartat a la història constructiva de l'església parroquial de Torelló, projectada pel nostre tracista.

Bastants anys més tard, el 1935, Sanç Capdevila, arxiver de la seu de Tarragona, publicava la seva monografia *La Seu de Tarragona*, dedicada a la història constructiva de la catedral, en la qual destacava un important apartat dedicat a la capella de la Concepció, feta construir pel canonge de la seu, Diego Girón de Rebolledo seguint la traça de fra Josep de la Concepció. Probablement, aquest fou l'estudi més documentat que fins al moment s'havia plantejat sobre una de les obres portades a terme pel tracista; Capdevila prenia com

¹ És Llaguno i Amirola qui situa la traça de l'Hospital realitzada per fra Josep a l'Arxiu Municipal de Reus; p. 72.

a base de les seves informacions no només fons capitulars, sinó també notarials, intentant establir tot l'abast d'aquesta intervenció: pressupost de l'obra, col·laboracions amb escultors i pintors, pagaments a l'arquitecte, i -potser el més important- l'intent de mostrar fra Josep com una figura consolidada en l'àmbit artístic de la seva època. L'autor citava també en un apèndix de l'obra, i lligat a l'àmbit tarragoní de les actuacions del tracista en aquests anys, el document notarial que acreditava la seva intervenció en la remodelació del castell de Botarell. Complementant la informació de l'actuació de fra Josep en la mencionada capella de la seu tarragonina, uns anys més tard, el 1947, Duran i Sanpere redactava un petit article a *Barcelona. Divulgación Histórica*², que fixava, a partir de la documentació capitular, la intervenció del nostre arquitecte en la construcció de la capella de sant Oleguer a la catedral de Barcelona el 1676.

L'abast de la seva dedicació a l'arquitectura i les seves obres el feren mereixedor en la dècada dels cinquanta de figurar en el primer volum del *Diccionari biogràfic d'artistes catalans* confeccionat per Ràfols. L'autor feia un repàs a les produccions més destacades del tracista, centrant-se sobretot en aquelles que l'arquitecte havia realitzat fora de l'orde carmelità; justament, l'única d'aquestes que citava, la del convent carmelità de Vilanova i la Geltrú, és una atribució errònia, i, a més, inexplicable, donat que el convent vilanoví va ser fundat l'any 1735, molts anys després que es produís la mort de fra Josep. Ràfols apuntava l'interès de l'informe redactat pel tracista en relació a l'acabament de les obres a la seu de Vic, així com la seva estada a Madrid.

Un parell d'anys després de l'aparició de fra Josep en el primer volum de l'obra de Ràfols, Albert Ferrer i Soler, seguint algunes notícies ja aportades per Garí i Siumell -i amb algunes altres cedides per Cèsar Martinell, tal com el propi autor indica en una de les

² "Visita a la catedral. Jornada undécima: la Capilla del Santísimo Sacramento", 1947, vol. III, pp. 57-62.

notes-, dedicava un article a l'edificació del campanar de Vilanova i la Geltrú al *Boletín de la Biblioteca Museo Balaguer*³. En aquest article -que, evidentment, centra el seu interès en la construcció indicada al títol- Ferrer i Soler dedicava una petita introducció a lloar els mèrits que havia arplegat com a tracista fra Josep de la Concepció, fent una revisió a les seves obres més destacades, i corregint l'error comès per Ràfols ja citat abans. Ferrer assenyalava fra Josep com a autor de les traces portades a terme per la parroquial de Tàrrrega, i a Vic, per al palau episcopal, la capella de sant Bernat Calbó i la memòria sobre la continuació de les obres a la catedral vigatana.

Malgrat l'indubtable interès d'aquestes petites aportacions a l'hora d'anar constituint un inventari de les obres en què participà, continuava mancant un estudi de síntesi dedicat a la figura de fra Josep de la Concepció. Hauríem d'esperar fins l'any 1954 per poder trobar una primera valoració del conjunt de l'obra del tracista carmelità, que vindria de la mà de Josep M. Madurell i Marimon; l'any mencionat va publicar a *Analecta Sacra Tarraconensia* un extens article sota el títol "El tracista Fray José de la Concepción", que en la indefinició d'aquest encapçalament indicava que, potser per primera vegada, l'interès se centrava més en l'artífex que en les obres portades a terme per ell. Madurell feia un repàs a les dades biogràfiques de fra Josep aportades per l'historiador fra Joan de sant Josep –corregint l'error d'aquest últim respecte a la data de mort de l'arquitecte-, així com una revisió de les obres en què havia intervingut, amb aportacions documentals inèdites (els contractes pel castell de Cubelles, la casa de Carles de Llupià a Segur i el convent de carmelitans descalços de Vic). Entre les virtuts que podem atribuir a aquest article, es troba probablement la de l'apèndix documental, molt complet, amb interessants referències (extretes en la seva major part de l'Arxiu de Protocols de

³ "El campanario de la iglesia arciprestal de Villanueva y Geltrú", 1953, pp. 5-11.

Barcelona, com sabem escenari habitual de les seves investigacions), que constitueixen la primera aportació de fons documental relatiu als projectes realitzats per fra Josep. El mateix Madurell seria responsable l'any 1958 d'arrodonir les informacions aportades en aquest primer article amb la publicació d'una monografia dedicada novament a la que semblava havia de ser la intervenció més destacada del carmelità, la realitzada a la capella de la Concepció de Tarragona, en un estudi titulat *La capilla de la Inmaculada Concepción de la Seo de Tarragona*. En aquesta obra Madurell aportava noves dades documentals –la major part d'elles notarial- relatives no només a la construcció de la capella, sinó també a la decoració escultòrica i pictòrica, així com a la confecció de l'esplèndida reixa de ferro dissenyada també per fra Josep. L'estudi de Madurell era acompanyat, a més, per un extens apèndix documental amb les transcripcions d'alguns dels protocols més interessants relatius a aquestes tasques de construcció.

L'any 1958 Eduard Junyent, conegut historiador local de la ciutat de Vic, dedicava un breu article, "El convento de carmelitas descalzos de Vich"⁴, a la història constructiva d'aquest monestir, aportant notícies extretes del llibre de la fundació i de l'arxiu municipal, i apuntant la variació que el propi fra Josep havia introduït en la traça del convent un cop ja començades les obres de construcció. Aquest mateix autor continuà contribuint en anys posteriors a l'aportació d'informacions sobre altres intervencions del tracista a la capital d'Osona, per exemple la realitzada a la casa de la ciutat, tractada en un article publicat a la revista *Vic* l'any 1964⁵. En la seva obra més coneguda, *La ciutat de Vic i la seva historia*, del 1976, Junyent reprenia -encara que de manera més sintètica- alguns d'aquests temes.

⁴ *Ausa*, nº 25, pp. 91-97.

⁵ "La Casa de la Ciudad", juliol 1964.

Amb moltes similituds respecte a l'estudi sobre la capella de la Concepció confeccionat per Madurell, es plantejava el 1959 una nova monografia dedicada a un altre projecte -un dels menys coneguts fins al moment- portat a terme per fra Josep de la Concepció, en aquest cas el de l'església i el convent dels carmelitans descalços a La Selva del Camp. L'obra de Fort i Cogul, *El convent de Sant Rafael, de carmelites descalços, de La Selva del Camp*, pretenia ser una reconstrucció dels orígens i la història fundacional del monestir selvatà dels descalços, història en la qual el nom de fra Josep apareix mencionat simplement com autor de la traça dels edificis que l'integren. Tanmateix, l'autor dedicava un apartat a la descripció de convent i església, en el qual no deixava de banda la menció als aspectes més purament artístics (estructures, decoració escultòrica, esgrafiats) així com a les diverses fases de construcció.

Però, probablement, qui més contribuï a acabar de fixar el destacat paper que tingué fra Josep de la Concepció en l'arquitectura del barroc català va ser l'arquitecte-historiador Cèsar Martinell. Aquest autor, que ja havia apuntat en alguna publicació anterior el nom de fra Josep com un dels artífexs a tenir en compte en parlar d'aquesta època -per exemple, a la seva obra del 1933 *L'art català sota la unitat espanyola*⁶- dedicava, en la que, sens dubte, és la seva obra més emblemàtica, *Arquitectura i escultura barroques a Catalunya*, en el segon volum dedicat a "El Barroc Salomònic (1671-1730)"⁷, un interessant apartat a la revisió de la figura del tracista i a les seves obres més destacades. Martinell feia, com Madurell en el seu moment, un repàs a les poques dades biogràfiques conegudes sobre el personatge -sense apuntar cap altra novetat-, a banda de ressenyar i descriure les obres més importants traçades per fra Josep. No creiem exagerar si afirmem

⁶ P. 66.

⁷ Publicat l'any 1959.

que aquest ha estat l'estudi més ampli -arrodonit potser per un article posterior del mateix autor- dedicat a la figura de l'arquitecte català. Era també la primera vegada que hom provava de fixar les característiques que defineixen la seva manera de fer: "gran facilitat de composició, monumentalitat i encertada proporció dels elements", "l'ús de voltes cupulars", "visió de totalitat, tant en l'aspecte utilitari com en el decoratiu", "combinava amb encert les diverses arts sumptuàries". Aquesta és la valoració crítica que en feia Martinell l'any 1959, valoració que, a força de precisa i concreta, ha estat probablement la més encertada de les realitzades sobre aquest artista.

Fra Josep de la Concepció continuà interessant Martinell en els anys posteriors; a la feina de l'arquitecte a la seu de Tarragona, per exemple, anava dedicat l'article publicat a la revista *Destino* el 1960, "La capilla de la Purísima Concepción en la Seo de Tarragona"⁸. Més endavant, l'any 1966, l'autor tornava a fer una reflexió sobre la figura del tracista, en un article de síntesi, "Un arquitecto eminente del siglo XVII, Fray Josep de la Concepció 'El Tracista'", publicat a *Cuadernos de Arquitectura*⁹, que va tenir una gran difusió -va ser, potser, un dels treballs que més contribuï a fer descobrir l'enorme contribució de fra Josep al món de l'arquitectura-. Martinell repassava novament les intervencions més destacades de fra Josep, aportant algunes dades noves en referència, sobretot, a datació de les traces -com seria el cas del projecte realitzat per la catedral de Vic, descrit i valorat per l'autor de l'article- i intentant evidenciar en cada obra els trets que podien definir l'estil del tracista carmelità. Volem insistir novament en el destacat paper que, al nostre judici, tingué Cèsar Martinell en la recuperació i definitiva valoració de fra Josep de la Concepció dins l'àmbit de l'arquitectura catalana.

⁸ *Destino*, nº 1218, 1960, pp. 29-31.

⁹ 1966, nº 63, pp. 9-14.

La prova del pes que tingueren aquestes intervencions de Martinell en la historiografia dedicada a fra Josep és que d'aleshores ençà no s'ha produït cap altra revisió de la figura del religiós. L'aparició l'any 1983 de la necessària "Història de l'Art Català" publicada per Edicions 62, i la consegüent dedicació d'un dels volums (publicat el 1984) a *L'època del Barroc, s. XVII-XVIII*, de la mà de Joan-Ramon Triadó, feia obligatòria una menció de fra Josep de la Concepció i de les seves contribucions a l'art català del XVII. Les referències al tracista en aquest volum, però, no aportaven cap notícia nova, i eren per força sintètiques donat el caràcter divulgatiu de l'obra, de manera que l'autoritat de Martinell com a font es mantenia intacta. Sí cal destacar l'apartat que Triadó dedicava en aquesta publicació a l'obra més coneguda de fra Josep, la capella de la Concepció a la seu de Tarragona; l'autor s'interessava pels aspectes més decoratius de la capella, complementaris a l'arquitectura, i analitzava aquí l'abast de la implicació de fra Josep en la traça del retaule. L'autor ha tornat a revisar més recentment el paper que fra Josep de la Concepció tingué dins l'arquitectura catalana moderna en el volum que, sota el títol *Arquitectura religiosa moderna i contemporània*, dedicava la col·lecció "Art de Catalunya" a aquest període.

El de Triadó va ser l'últim intent de repàs a la trajectòria del carmelità. Les aportacions produïdes amb posterioritat al voltant d'aquesta figura han acotat el camp d'interès i d'investigació. Així per exemple, quan l'any 1990 José Miguel Muñoz Jiménez publicà una monografia dedicada a l'arquitectura carmelitana, *La Arquitectura Carmelitana (1562-1800)*, la menció a fra Josep de la Concepció es feia estrictament en termes relatius a la traça i construcció de convents de l'orde descalç, en les seves vessants masculina i femenina (atribuint-li traces com les dels convents de monges descalces de Reus, Caudiel i Mataró, o la de frares descalços de Balaguer). En un àmbit més local, podem parlar d'estudis com el dedicat a la capella de la Mare de Déu dels

Dolors de la parroquial de Tàrrega a la revista *Urtx* l'any 1991, aprofitat per ressaltar l'autoria de fra Josep en la traça del temple¹⁰. I concretant més encara, en l'àmbit local valencià ha estat Dolores García Hinarejos qui ha perfilat l'abast de les intervencions del tracista en aquestes comarques -sense que ens oblidem de citar l'article de Sempere dedicat a la construcció del convent de carmelitans descalços de Nules, en el qual intervingué fra Josep com a tracista, publicat a la revista *Penyagolosa* l'any 1980¹¹-. García Hinarejos, en sengles articles publicats respectivament els anys 1993 i 1994¹², descrivia la feina desenvolupada per fra Josep en les traces dels convents de descalços d'Énguera i Nules, així com la visura realitzada per l'arquitecte a l'església del convent del Carme d'Oriola, aportant en aquest últim cas una interessant informació complementària que ens permet descobrir aquest nou aspecte de la seva activitat.

Cal citar l'esment que de fra Josep feia Antònia Maria Perelló a la seva recent publicació (1996), *L'arquitectura civil del segle XVII a Barcelona*, elaborada a partir del gruix d'informació aportada per la seva tesi doctoral. L'autora, en el seu repàs a les construccions civils barcelonines més destacades de l'esmentat segle, feia una obligada revisió del Palau del Virrei, però sense aportar noves notícies -malgrat haver-les cercat- sobre les obres de remodelació portades a terme seguint el projecte de fra Josep de la Concepció. Es limitava, doncs, a fer una descripció dels coneguts gravats que reproduïen algunes parts de l'edifici, realitzats per Maties Jener, i que són l'única evidència que ens

¹⁰ R. Ribalta Mc Elherrer, "La Capella de la Mare de Déu dels Dolors de l'església parroquial de Santa Maria de l'Alba de Tàrrega", *Urtx. Revista Cultural de l'Urgell*, 1991, nº 3, pp. 191-201.

¹¹ V.F. Sempere, "Notes sobre el convent de la vila de Nules", *Penyagolosa*, nº 3 i 4, desembre 1979-gener 1980, s.p.

¹² "La arquitectura de los carmelitas descalzos del siglo XVII en Valencia", *Actas del Primer Congreso de Historia del Arte Valenciano*, mayo 1992, pp. 249-259; "El convento del Carmen de Orihuela y los informes y juicios para la reparación de los defectos de fábrica de su iglesia", *X Congreso del CEHA. Los clasicismos en el Arte Español*, septiembre 1994, pp. 507-514.

queda d'aquesta construcció. Més interessant es presenta l'última part del llibre, en la qual Perelló fa una relació dels mestres d'obres actius a Barcelona durant el segle XVII, entre els quals apareix fra Josep com a mestre de les fonts de la ciutat en la dècada del seixanta, i com a supervisor d'algunes obres portades a terme pel municipi¹³.

Finalment, podem afegir una darrera publicació a aquest llistat d'estudis dedicats (o relacionats) a l'arquitecte carmelità, publicació lligada, a més, a una afortunada restauració del castell de Cubelles, la remodelació del qual en el segle XVII va ser obra del tracista. Aquesta tasca de restauració portada a terme per la Diputació de Barcelona ha estat aprofitada per revisar les notícies relatives a l'existència del castell i analitzar les seves diverses fases constructives, entre les quals, evidentment, destaca la realitzada entre els anys 1673 i 1675. Diversos autors i els mateixos arquitectes encarregats de la restauració, Antoni González i Raquel Lacuesta, dediquen el número 10 dels *Quaderns científics i tècnics de restauració monumental* (publicació del Servei del Patrimoni Arquitectònic de la Diputació de Barcelona) a repassar la història del castell, posant una especial atenció en la intervenció feta en els anys mencionats a partir de la traça de fra Josep. Si bé les dades aportades en aquest recull d'articles no presenten més novetats –insisteixen sobretot en els contractes establerts amb els mestres d'obres que hi participaren, ja donats a conèixer per Madurell-, sí que han propiciat una nova troballa lligada amb el nostre arquitecte: el descobriment de la traça de la remodelació del castell, datada l'any 1673, apareguda recentment entre els documents de l'Arxiu patrimonial del marquès d'Alfarràs, propietari del castell fins l'any 1989, i de la qual s'inclou una fotografia. De moment, aquesta és la darrera novetat sorgida al voltant de la figura de fra Josep¹⁴.

¹³ A.M. Perelló, p. 460.

¹⁴ *Quaderns científics i tècnics de restauració monumental*, nº 10, 1998, p. 328.

2. Dades biogràfiques

Aquest haurà de ser un apartat necessàriament curt, donada l'escassetat de notícies que tenim sobre la vida de fra Josep de la Concepció. Pel que fa a aquesta qüestió, continuem prenent com a referència més fiable les dades aportades pel Pare Provincial de l'orde carmelità descalç a Catalunya i contemporani del tracista, fra Joan de sant Josep. Segons els seus annals, fra Josep de la Concepció va néixer a Valls l'any 1626, amb el nom de Josep Fuster. A partir d'aquí tot són incògnites: no sabem quina era la professió del pare -aspecte, com sabem, ben determinant en algunes ocasions-, i com a conseqüència ignorem en quin ambient es portà a terme l'educació del futur arquitecte. Una dada que potser ens hauria ajudat en aquest sentit és el registre del seu baptisme (i per tant una possible al·lusió a la professió paterna) a la parròquia de Valls, però també en aquest assumpte la mala fortuna sembla aliar-se contra nosaltres: de l'Arxiu Històric Arxidiocesà de Tarragona, on es conserven els *Llibres de Baptisme* de la parròquia, falta justament el relatiu a la data de naixement de fra Josep. De la mateixa manera, desconeixem com es produí la seva formació professional, i això porta aparellat el desconeixement de si la seva vocació d'arquitecte fou anterior a la seva vocació religiosa, o bé si l'una va venir impulsada per l'altra. Hem consultat a l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona els *Llibres d'Aprenents* o *Llibres d'Aflorinament* del gremi de mestres de cases i del gremi de fusters de la ciutat, on quedaven registrats els joves aprenents d'aquest ofici, i en les dècades dels anys 30, 40 i 50 del XVII no apareix citat cap Josep Fuster ni cap frare llec carmelità. Tenim constància, en canvi, de l'existència a Tarragona entre finals del XVI i començaments del XVII d'una família de mestres de cases de cognom Fuster; es tracta, concretament, de Galceran Fuster i el seu fill Joan Galceran Fuster, tots dos en actiu a la ciutat. Podria existir algun lligam familiar entre el nostre arquitecte i els Fuster

tarragonins¹⁵.

Fra Joan de sant Josep sí informava, en canvi, de la data en què fra Josep va prendre els hàbits com a frare carmelità descalç, el 25 de juliol de l'any 1651, amb vint-i-cinc anys d'edat, al convent de sant Josep de Mataró. Un any més tard, el 30 de setembre del 1652, fra Josep professava en religió¹⁶. Entre aquesta última data i la de la seva primera intervenció documentada com a arquitecte l'any 1655 al convent de descalços de Sant Josep i Santa Anna d'Énguera, a la província de València, existeix un parèntesi de tres anys, durant els quals no tenim cap notícia de fra Josep, exceptuant la que assenyala fra Joan de sant Josep sobre el títol de tracista de la Província que li va ser atorgat “después de pocos años [de professar]”. Aquest nomenament no pot deixar de sorprendre si tenim en compte la seva falta d'experiència en aquelles dates i el fet que encara no l'haguem trobat com a responsable de cap obra. Això només ens pot portar a pensar -si més no és la conclusió a la qual arribem nosaltres- que el talent de fra Josep havia quedat ja evidenciat pels seus superiors, encara que fos simplement a un nivell teòric.

Certament, un “Frater Josephus de la Conception” apareix citat per primera vegada en la documentació relativa a la construcció del convent de Sant Josep i Santa Anna

¹⁵ Galceran Fuster consta el 1577 com a prohoms de la Confraria del Nom de Jesús de Tarragona (AHT, *Tarragona*, caixa 9, sign. 13, Damià Gili, man. 1577, 25 de març). El 1588 visurava juntament amb el també mestre de cases Pere Pallarés una casa al carrer de la Merceria (AHT, *Tarragona*, caixa 58, sign. 80, Bernat Gendre, man. 1588-1590, 30 d'agost de 1588); i el 1592 contractava amb el mestre de cases Janot Castellà la construcció del refector, la cuina, el rebost, el corredor i l'escala del Col·legi de Sant Josep de Tarragona. El seu fill Joan Galceran Fuster signava el 25 de juny del 1605 capítols matrimonials amb Catalina Aliés (AHT, *Tarragona*, caixa 90, sign. 114, Francesc de Reverter, *Capítols matrimonials*, fol. 18).

¹⁶ Aquestes són dades que l'historiador va conèixer a partir de la consulta del llibre de la fundació del convent mataroní, *Libro de la fundacion y estado del Convento de Religiosos Descalzos de N^a S^a del Carmen de ésta Villa de Mataron con notas*, fol. 273v, conservat encara al Museu Arxiu de Santa Maria, i on consta signada pel propi fra Josep aquesta professió; vegeu també R. Soler i Fonrodona, “El llibre de la fundació del convent de carmelites descalços de Sant Josep de Mataró”, *Fulls del Museu Arxiu de Santa Maria*, juliol 1982, pp. 5-17.

d'Énguera (estudiada per García Hinarejos¹⁷), obra portada a terme a partir de l'any 1655. Si bé és cert que podien haver existit dintre de l'orde altres religiosos amb el mateix nom (i no necessàriament tracistes), la presència de fra Josep al capdavant d'aquestes obres seria, a més de confirmada a partir de fonts documentals, intuïda a partir d'un element ben característic d'aquest artífex en altres esglésies conventuals traçades per ell: les capelles laterals cobertes amb mitja taronja. Tinguem present que en aquells anys la Província de Sant Josep de l'orde carmelità descalç comprenia no només Catalunya, sinó també Aragó i València, i que per tant entra perfectament dins la lògica que fra Josep, com a tracista de la Província, es desplaçés a aquesta allunyada localitat per tal d'executar les traces del mencionat monestir. El cas és que no tornem a trobar citat l'arquitecte fins tres anys més tard, a les obres realitzades al convent de Sant Josep de Barcelona a partir del 1658, en les quals actuà com a director¹⁸. També com a tracista ("fra Joseph lo traciste") apareix citat en un document amb data de 3 de juliol del 1660, un rebut en què confessava haver percebut 50 lliures del sotsprior del convent de Mataró -desconeixem en concepte de què-¹⁹. És evident, doncs, que fra Josep ja havia treballat molt i força amb anterioritat a 1663, data de la seva primera intervenció rellevant en la remodelació del que havia de ser el nou Palau del Virrei, i que la seva feina com a arquitecte era ben valorada, la qual cosa justificaria que fos cridat pel marquès de Castel Rodrigo, que fou qui li encarregà les reformes del palau. Va ser a partir d'aquest moment que la seva fama de tracista s'estengué ràpidament a Catalunya, i -el que és més interessant- no estrictament en àmbits religiosos;

¹⁷ D. García Hinarejos, "La arquitectura de los carmelitas descalzos...", *op. cit.*, p. 252.

¹⁸ ACA, *Monacals-Hisenda, Llibre de entrades y exides de la hacienda de fr. Francischo de Sant Joseph en lo mon anomenat lo dor. Francischo Sala*, vol. 1910, fol. 61r: "Y de aqui al devant donara compte de lo ques guanyara y pagara en la obra, lo her^o fra Joseph lo tracista en lo llibre que per dit effecte tindra".

¹⁹ ACA, *Monacals-Hisenda*, lligalls grans 495.

així el trobarem sol·licitat a Reus o Vic per portar a terme les traces de l'hospital i la casa de la vila, respectivament.

Hem de constatar novament el fet que el nucli d'acció de fra Josep de la Concepció fou en el seu moment considerablement ampli, sobretot si el comparem amb el d'altres especialistes de la construcció d'aquesta època dintre de l'àmbit català. És clar que quan fem aquesta afirmació estem pensant sobretot en el seu conegut desplaçament a Madrid realitzat ja en l'epíleg de la seva carrera, l'any 1689, desplaçament que va ser aprofitat -segons explica el seu biògraf- per a que fra Josep visités com especialista alguns convents carmelitans que es trobaven en procés de construcció a la Província de Castella²⁰. Hem de recordar arribats a aquest punt que Llaguno ens situava fra Josep a Madrid l'any 1674. Aquest desfasament en les dates només pot tenir dues explicacions: primera, Llaguno comet un error i situa el viatge del tracista a Castella molt abans que aquest es produís; segona –i més probable-, fra Josep va estar dues vegades a Madrid, una cap a 1673 i una altra l'any 1689. El fet que Llaguno citi explícitament que va ser a aquesta ciutat on el cridaren els de Reus per encarregar-li la traça de l'Hospital de la vila -efectivament realitzada per aquest temps- ens fa pensar amb prou fonament que ens hem de decantar per la segona de les possibilitats. Això encara complicaria més la ja de per si complicada missió d'aclarir els aspectes relatius a la vida i l'obra de fra Josep; si el viatge realitzat a la capital l'any 1689 era motivat per la necessitat de confeccionar una traça pel convent de San Hermenegildo, ¿quin seria el motiu d'aquesta altra primera estada portada a terme el 1673? No tenim absolutament cap pista sobre el particular, i per tant ens veiem incapaçs de llançar cap hipòtesi.

²⁰ Fra Joan de sant Josep, llibre VI, capítol LI, fol. 673.

En qualsevol cas, el de 1689 havia de ser l'últim viatge dels empresos per fra Josep de la Concepció; explica fra Joan que la cruesa de l'hivern el sorprengué tornant de Castella, i que emmalaltí greument a Nules, on morí al convent carmelità descalç –on va ser enterrat- el 12 de febrer del 1690²¹, a l'edat de 64 anys. La seva fama com a arquitecte estava ja consolidada.

3. Formació

Si trobàvem dificultats per reconstruir la biografia del religiós, aquestes dificultats es multipliquen quan intentem reconstruir els aspectes relatius al seu aprenentatge i la seva formació com a arquitecte. El cert és que, essent estrictes, hem d'afirmar que res no hem pogut establir sobre aquest particular, per tant tot el que puguem apuntar són només suposicions generades a partir de les poques evidències de què disposem.

Recordem que quan fra Josep pren els hàbits compta vint-i-cinc anys, i que després de la seva data de naixement, aquesta entrada en religió és la primera notícia certa que tenim sobre ell. Aquest és el primer buit important i el primer interrogant que sorgeix sobre la seva persona, i que ja hem apuntat fa un moment: ¿a què es dedicà fra Josep de la Concepció durant aquests anys d'adolescència i joventut? La lògica sembla indicar que part -o potser tota?- de la seva formació arquitectònica es podria haver iniciat en aquest període de temps, sobretot si tenim en compte la seva joventut –aproximadament uns vint-

²¹ J.M. Madurell i Marimon se n'adonà de l'error comès per fra Joan de sant Josep en la seva biografia sobre fra Josep; l'historiador situava la data de mort d'aquest últim el dia 11 de febrer de 1689. Per contra, Madurell aportava la notícia i la transcripció d'un document que es troba a l'AHPB, corresponent a una carta de pagament de la pensió vitalícia que Diego Girón de Rebolledo assignà a fra Josep en pagament dels seus serveis a la Capella de la Concepció de la Seu de Tarragona. En aquest rebut s'especifica que el religiós morí el 12 de febrer de 1690; J.M. Madurell, "El tracista Fray José de la Concepción", *Analecta Sacra Tarraconensia*, 1954, vol. XXVII, p. 60.

i-nou anys- en el moment de ser nomenat tracista de l'orde descalç, una edat molt primerenca que semblaria indicar un sòlid i dilatat aprenentatge anterior, si més no en la vessant més pràctica de la professió. Abocats novament a la necessitat de la hipòtesi, pensem que fra Josep podria haver-se iniciat al costat d'un mestre d'obres de la seva localitat d'origen, o en algun taller tarragoní, possibilitats que suposarien un primer contacte amb el món de l'arquitectura. En aquest cas, el buit de set anys que trobem entre la seva professió com a descalç i la seva primera intervenció documentada hauria estat dedicat a reforçar i consolidar aquest aprenentatge previ, potser més a nivell teòric que tècnic. Si tenim en compte aquesta possibilitat, la manca de notícies referides a possibles projectes seus pot ser deguda a la poca importància d'aquestes intervencions, limitades segurament a ampliacions o petites reformes portades a terme en convents carmelitans.

L'altra possibilitat és que fra Josep de la Concepció hagués iniciat la seva formació com a arquitecte un cop hagués pres els hàbits, seguint una inclinació potenciada potser pels seus superiors, que podrien haver-se adonat dels dots que tenia com a professional de l'arquitectura i haver-les fomentat per la utilitat que això representava de cara a l'orde carmelità a Catalunya. Aquesta alternativa suposaria que el període comprés entre la seva professió i la seva primera obra documentada al convent de descalços d'Énguera hauria estat dedicat exclusivament a formar-se com a arquitecte, partint, doncs, d'una base teòrica portada després a la pràctica. En qualsevol dels dos casos, el de fra Josep seria un exemple més dels que coneixem de religiosos dedicats al món de l'arquitectura. De fet, entre aquests religiosos-arquitectes hi ha dos grups diferenciats; el primer està integrat pels arquitectes que, havent rebut una formació professional com a mestres d'obres, decidien després prendre els hàbits. El segon grup el constitueixen els religiosos que s'havien format com a diletants i que havien començat a dedicar-se a l'arquitectura com a afeccionats, amb una formació autodidacta en la majoria dels casos, adquirida a partir de

tractats i repertoris pràctics -gairebé tots de procedència italiana-. Aquests afeccionats passaven posteriorment a aplicar llurs coneixements en arquitectura al camp del disseny i la traça d'edificis, de manera que poques vegades els trobem exercint com a mestres d'obres, sinó més aviat com a tracistes²².

Per tant, el fet que fra Josep fos religiós a més d'arquitecte -o arquitecte a més de religiós- no és ni de bon tros singular en el panorama artístic espanyol d'aquesta època, sobretot pel que fa estrictament al món de l'arquitectura; trobem molts membres del clergat regular o secular dedicats a aquesta afecció, que en molts casos esdevingué per ells un ofici. Era quelcom freqüent que els ordes religiosos comptessin entre els seus membres amb algun afeccionat o, si més no, amb algun entès en la matèria. Aquesta circumstància era avantatjosa pels ordes, perquè els permetia no només disposar d'una persona pertanyent a la mateixa religió que els assessorés en les noves obres que emprenien i que sabés dotar els edificis dels elements necessaris per l'especificitat del culte requerit en cada cas²³, sinó també estalviar-se els diners que haurien de pagar per la traça i pel servei d'un mestre d'obres. Per això els mateixos instituts religiosos fomentaven la presència entre els seus membres d'arquitectes, o bé la formació d'aquests en el si de l'Orde. Així, en aquesta mateixa època, podem citar noms d'arquitectes pertanyents a algun orde religiós tan coneguts com Bartolomé de Bustamante (jesuïta), Juan Bautista de Villalpando (jesuïta), Fray Lorenzo de San Nicolás (agustí descalç) o Fray Alberto de la Madre de Dios (carmelità descalç). Entre els citats tenim dos bons exemples de les possibilitats que

²² Vegeu M. Carbonell i Buades, *L'arquitectura classicista a Catalunya (1545-1659)*, pp. 164-165.

²³ Potser el cas més paradigmàtic sigui el dels jesuïtes per la continua al·lusió a un estil jesuític; a tall d'exemple podem assenyalar que aquest orde seguia en les seves esglésies una tendència a no incloure cor i si, en canvi, a donar molta importància a la col·locació dels confessionaris o a l'amplitud de la nau per a poder permetre una bona visió i acústica de l'orador. Sembla clar que la presència al capdavant del projecte d'un arquitecte familiaritzat amb la manera de fer de l'Orde assegurava un major apropament de l'edifici als usos requerits en cada cas.

apuntàvem quant a la manera en què es pogué produir la formació de fra Josep de la Concepció (i la de tants altres religiosos dedicats al món de l'arquitectura); d'una banda, en el cas de Bartolomé de Bustamante ens trobem davant d'un arquitecte ja format i en actiu, que decideix professar com a jesuïta, i que continua amb la seva tasca un cop entrat en religió. De l'altra, veiem que fray Alberto de la Madre de Dios es formà com arquitecte un cop entrà a formar part de l'orde carmelità descalç, i que cinc anys després d'aquesta professió -i per tant de l'inici de la seva formació arquitectònica- és citat com a arquitecte i tracista de l'Orde²⁴.

No tenim cap dada que ens permeti classificar fra Josep en un o altre grup. Només podem fer servir la nostra intuïció, que en aquesta qüestió ens dicta que el cas del nostre arquitecte és el mateix que el de fray Alberto de la Madre de Dios. Els motius que ens porten a l'avançament d'aquesta altra hipòtesi són dos: primer, que l'historiador fra Joan de sant Josep no apunta ni suggereix res sobre una possible activitat arquitectònica anterior a la professió de fra Josep com a carmelità, quan, en els mateixos Annals, sí cita altres casos de frares artesans o manobres que ja practicaven aquestes activitats amb anterioritat a la seva entrada en religió; segon, sembla que la falta de tracistes o professionals del món de l'arquitectura dins de la Província carmelitana catalana explicaria que l'Orde animés a la formació de nous arquitectes en aquells novicis que en mostressin aptituds. Així doncs, creiem que el període comprés entre els anys 1652 (data de la professió de fra Josep) i 1655 (data de la seva primera intervenció documentada) podria haver estat dedicat a l'adquisició de coneixements en la matèria.

²⁴ Per ambdós casos vegeu respectivament A. Rodríguez de Ceballos, *Bartolomé de Bustamante y los orígenes de la arquitectura jesuítica en España*, i J.M. Muñoz Jiménez, *Fray Alberto de la Madre de Dios, arquitecto (1575-1635)*.

Amb qui o amb què es formà fra Josep de la Concepció en el seu ofici de tracista és el més important dubte que ens sorgeix en aquesta investigació. Si prenem com a referència altres casos de religiosos dedicats a l'arquitectura en data posterior a la seva professió, hauríem d'apuntar la molt alta probabilitat que fra Josep fos un autodidacte. I donat aquest cas, hauríem de pensar que les seves fonts d'aprenentatge bàsiques foren, com en altres autodidactes, Vitruvi i Vignola, que, d'altra banda eren presents a totes les biblioteques dels afeccionats a l'arquitectura (i, evidentment, també dels professionals). El caràcter d'enorme simplicitat estructural que presenten els seus projectes, l'adopció d'un llenguatge eminentment classicista, l'aplicació rigorosa dels ordres, són trets distintius de les seves obres que tradueixen la inspiració directa en aquests autors. Tanmateix, i aquí és on ens sembla que fra Josep de la Concepció es diferencia d'altres professionals de la construcció de la seva època, l'aprenentatge que en fa és més en essència que en forma, sobretot en el cas del text vitruvià; el religiós desprèn, per sobre de tot, la sensació d'haver entès l'organicitat de l'edifici i la lògica dels elements. Tinguem en compte, a més, que aquest esperit s'ajustava a la perfecció a les necessitats de l'orde al qual pertanyia, que tenia en la simplicitat del classicisme la seva marca de fàbrica.

Recordem, però, que el de fra Josep no és el cas d'un simple tracista d'un orde religiós condemnat a repetir sistemàticament els mateixos esquemes una i altra vegada; estem davant d'un arquitecte que sembla trobar-se igualment còmode en la projecció d'edificis civils, i que és capaç de concebre un projecte en principi tan allunyat del seu camp habitual d'actuació com pot ser una seu municipal. De fet, si fem un recompte de les seves obres, ens adonem que, sorprenentment, els projectes realitzats per a l'orde carmelità descalç són minoria en comparació dels que va portar a terme fora d'ell. Aquesta capacitat indica la varietat de recursos del religiós, una varietat que només pot provenir d'un ampli registre de models i d'un considerable domini del seu ofici. I aquests

són aspectes que difícilment fra Josep podria haver adquirit de l'única lectura de Vitruvi i Vignola. La formació del tracista es mostra molt més àmplia, però ampliada no sabem a partir de què: ¿revisió i estudi de textos i tractats de caràcter més tècnic, italians o nacionals?, ¿enorme capacitat d'adaptabilitat a diferents necessitats amb uns mínims recursos? Només cal apuntar una de les seves primeres intervencions com a tracista, la remodelació de l'antiga Hala de Draps de Barcelona per convertir-la en nou palau dels virreis, per il·lustrar aquesta aptitud; fra Josep no estava en absolut familiaritzat amb aquesta tipologia de palau. És, a més, la seva primera incursió en l'àmbit de l'arquitectura civil. I, malgrat això, va ser capaç d'articular de manera molt convenient una sèrie d'espais que havien de resultar altament pràctics. Aquest sentit d'aparent senzillesa especulativa i d'adaptabilitat dels espais a unes necessitats concretes seran una constant dels seus projectes.

4. Trets distintius de la seva obra

Intentar trobar un fil conductor en una obra tan diversa -i dispersa- no es presenta ni de bon tros com una feina fàcil, sobretot si, com en el cas de fra Josep, ens manquen a més moltes referències documentals que ens podrien ajudar a lligar alguns temes. Tanmateix, és evident que, com qualsevol conjunt d'obres, les seves també són susceptibles de ser llegides i interpretades quant a uns trets característics i una determinada manera d'entendre l'arquitectura.

Per començar, fra Josep de la Concepció és eminentment un tracista vinculat a un orde religiós, i aquest és un aspecte de la seva personalitat que no hem de deixar de tenir en compte en la valoració global de les seves obres. Com a arquitecte de l'orde carmelità i

adaptat, doncs, a uns preceptes constructius concrets -recordem que ja existia una normativa de construcció bastant definida en el si de l'orde des de feia uns anys-, fra Josep operava a partir d'un model arquitectònic bastant perfilat, sobretot en el cas dels convents carmelitans, en què sabem que el criteri d'austeritat i la simplicitat requerides no deixaven gaire marge a la imaginació. Només es conserven en l'actualitat dos dels convents traçats per fra Josep a Catalunya, el de La Selva del Camp i el de Gràcia a Barcelona (en aquest últim cas la conservació es redueix a l'església), i altres dos al País Valencià, Nules (també limitat al temple) i Énguera, de manera que no se'n poden desprendre conclusions espectaculars. Tot i així, l'observació d'aquestes mostres ens permet constatar dues idees bàsiques: no apreciem en la traça de les esglésies conventuals la introducció de canvis que ens permetin parlar d'una evolució o millora en el temps d'aquests models; des de la seva primera intervenció a Énguera queden definits uns trets que s'aniran repetint sistemàticament. En segon lloc, destaquem la uniformitat amb què són abordades les intervencions en aquest camp de l'edificació conventual (no només dins l'orde carmelità), fins i tot en el cas d'un arquitecte del talent de fra Josep. Posats a trobar una marca d'estil frajosepià en aquestes mostres, sí evidenciem una tendència a una certa monumentalitat en el cas dels temples conventuals, concebuts en aquests quatre casos supervivents a partir d'uns espais interiors de gran amplitud (incloent els de les capelles laterals intercomunicades, que formen passadissos tan amples que tenen dimensions de naus laterals), i amb la utilització d'un ordre de pilastres de proporcions destacables.

Fixem-nos que aquesta tendència, aconseguida sobretot a partir de la utilització monumental de l'ordre clàssic, és la mateixa que detectem en els temples parroquials traçats per ell; de manera que la primera conclusió a què hauríem d'arribar és que, en termes generals, fra Josep no estableix excessives distincions en termes de disseny entre les esglésies conventuals i les esglésies parroquials (tinguem per exemple presents en

aquests paral·lelismes els casos de les parroquials de Tàrrrega i Torelló). Som conscients que aquesta proximitat entre l'arquitectura conventual i la parroquial no és exclusiva ni de fra Josep de la Concepció ni de l'orde carmelità. Però per sobre de la presència en uns i altres d'uns elements comuns (capçalera plana, cor als peus, capelles laterals) que ja se'ns fan obvis, el que apreciem en totes les esglésies de fra Josep és una concepció d'espai molt concreta, on les estructures arquitectòniques donen un sentit unitari al conjunt interior, on el que domina per sobre de tot és l'harmonia procedent de la lògica del llenguatge constructiu, remarcant de manera expressa per l'arquitecte a partir de la pedra grisa en contrast amb els murs blancs (així ho podem apreciar encara al temple del convent carmelità de La Selva del Camp i a les esglésies parroquials de Torelló i de Santa Maria de l'Alba de Tàrrrega).

Aquesta utilització plàstica de l'ordre arquitectònic apreciable en les esglésies del tracista ens porta a apuntar una nova característica de la seva obra: la influència que l'Escola del Camp de Tarragona exercí sobre ell, probablement des de l'inici de la seva carrera com a arquitecte. Estem convençuts que fra Josep de la Concepció va tenir oportunitat durant la seva formació de conèixer algunes mostres del talent de Jaume Amigó i Pere Blai, essent la més probable la de la feina portada a terme per aquests artífexs a la Seu tarragonina, tant a la capella del Santíssim com a les veïnes capelles de Sant Joan i Sant Fructuós. Aquest aprenentatge s'evidencia de manera molt clara en algunes de les obres del religiós carmelità: el model de la capella del Santíssim d'Amigó està present, per exemple, en la solució donada a l'exterior de les cúpules de la capella de la Immaculada a la mateixa Seu [vegeu apèndix gràfic, 50] i de la capella del Santíssim a l'església parroquial de Sant Pere de Reus [vegeu apèndix gràfic, 54]. Quant al patró de les capelles de Sant Joan i Sant Fructuós, aquest se'ns presenta a la capella de les Santes

Espines de la parroquial de Tàrrega, projecte per al qual fra Josep utilitza el model de la sagristia de les capelles tarragonines [vegeu apèndix gràfic, **38-41**].

Però, a banda dels casos més evidents, constatem en general a l'obra de fra Josep de la Concepció una tendència a la utilització preferent de l'ordre arquitectònic com a organitzador de superfícies que endevinem inspirada en els integrants de l'Escola del Camp. La simplicitat i el despullament d'aquest ordre i el seu domini per sobre la resta d'elements és el factor comú entre un i els altres, tot i que la seva aplicació és sens dubte més rigorosa en el cas dels arquitectes cinc-centistes. El tracista carmelità destaca per la senzillesa estructural de les seves composicions –Martinell parla pensant en fra Josep d'una pràctica arquitectònica severa i majestuosa, caracteritzada per “la facilidad de composición, monumentalidad y acertada proporción de los elementos”²⁵. Aquest efecte és produït pel rigor que fra Josep posava en la utilització dels elements clàssics, gens frívola. Tot el contrari; l'austeritat que el religiós emprava en algunes de les seves obres destaca enmig del panorama general de l'època, més basat en els excessos. L'excepció seria, en tot cas, la capella de la Concepció a Tarragona; però fins i tot en aquesta obra, si prescindim de la profusa ornamentació pictòrica i escultòrica, el resultat és una arquitectura d'elements simples trets del repertori estrictament clàssic. Aquesta senzillesa, a més, produeix una sensació de lleugeresa molt intensa en els paraments, que atorguen als edificis un especial aire d'elegància.

El tracista carmelità no sembla interessat en l'especulació a nivell d'espai i sí més, en canvi, en l'ordenació dels murs com a creadors d'espais interiors o de superfícies exteriors; les plantes utilitzades en els edificis traçats per ell no són mai espectaculars en el sentit de creació espacial, ni tan sols en els casos en què es podia

haver pres més llicències, com, per exemple, en la formulació d'algunes capelles (Tarragona, Tàrrrega, Reus). Però sí li interessa en aquests interiors la creació de monumentalitat, i aquesta ve de la mà de l'ordre arquitectònic: un sòcol alt, la utilització de pilastres d'ordre corinti, el redoblament d'aquestes pilastres a les cantonades, la presència d'una cornisa amb potent voladís que atreu per força la mirada de l'espectador i que l'empeny al voltant de tot l'espai, i, sobretot, l'existència de la cúpula fins i tot en edificis civils que, coronant tots aquests elements, sembla resumir-los –la repetició de pilastres i entaulament al tambor- i dotar-los d'importància. En el cas de les superfícies exteriors els exemples serien les traduccions externes de les cúpules de Tarragona o Reus, que operen a partir de la presència de pilastres als caires de l'octàgon i de la seva superposició en diversos cossos.

Justament el tema de la utilització de la cúpula, el més conegut dels trets de l'obra de fra Josep de la Concepció i un dels elements que més el caracteritzen –ja assenyalat per Martinell-, és el darrer punt que ens queda per remarcar. Fra Josep les fa servir com a punt culminant d'alguns dels seus espais, entenent que la seva presència emfatitza l'àmbit sobre el qual estan muntades. Aquesta circumstància, que sembla una obvietat aplicada a les cúpules sobre els creuers d'esglésies parroquials o conventuals o a les que cobreixen capelles de planta centralitzada, cal tenir-la en compte en el cas del religiós quan utilitza el casquet semiesfèric en emplaçaments fins al moment tan insospitats com, per exemple, les capelles laterals d'un temple conventual o en la sala del consell d'un ajuntament. Quant a les primeres, sembla evident que la seva presència es justifica a partir de dos objectius: en primer lloc, dotar de llum àmbits que habitualment romanen en penombra –en els casos, és clar, que aquestes cupuletes

²⁵ C. Martinell, "Un arquitecto eminente...", p. 10.

tinguin llanternó o obertura a l'exterior, com en el cas de l'església del convent de Gràcia a Barcelona-, i en segon lloc crear la suggestió d'espais més amples en introduir cesures verticals dins els recorreguts longitudinals que són els passadissos que comuniquen les capelles laterals, de manera que es crea una sensació de nau lateral. I pel que fa a la cúpula ubicada en un espai profà, amb un únic exponent a la sala del consell de l'ajuntament de Vic, aquest aspecte suposa un alt grau d'originalitat, per quant parlem d'un element arquitectònic tradicionalment carregat de forta simbologia celestial i connotat de certs aspectes místics, que té la seva raó de ser en un àmbit religiós com a culminació d'un recorregut "emocional" cap a l'espai més important del temple, el presbiteri. En el cas de Vic parlem d'una cúpula desposseïda de connotacions místiques i revestida, en canvi, de la funció de prestigiar les accions cíviques de l'autoritat municipal que hi actua [vegeu apèndix gràfic, **73**]. Hem de comptar amb el precedent que suposava la cúpula construïda per Pere Blai dintre del Palau de la Generalitat; però en aquest cas es tractava d'una capella dintre d'un palau. A la casa consistorial de Vic, la cúpula queda completament desvinculada de qualsevol funció religiosa i s'erigeix com a símbol del poder civil. Per acabar amb aquest tema, i ocupant-nos encara de les cúpules ideades per fra Josep, tinguem present també la solució que l'arquitecte dóna a l'exterior de la major part d'elles quan s'aixequen sobre el creuer d'un temple (parroquial de Torelló [vegeu apèndix gràfic, **25**], església del convent de La Selva del Camp [vegeu apèndix gràfic, **15**], església del convent d'Énguera [vegeu apèndix gràfic, **6**]); el tracista acostuma a tancar-les en simples estructures cúbiques, que ofereixen un aspecte molt compacte a l'exterior dels edificis, en combinació amb la simplicitat de la capçalera plana i l'aparença massissa de les capelles amagades en el cos de l'església. Alguns d'aquests edificis, observats per la seva part posterior, semblen un joc de cubs combinats a diferents alçades.

Fra Josep opera en les façanes dels edificis dissenyats per ell a partir d'un model bastant definit del que hem anomenat façana carmelitana. Això és clar en les esglésies dels convents carmelitans, però quan fem aquesta afirmació no només ens referim als temples conventuals, sinó a altres tipus de temples, parroquials i fins i tot catedralicis; així ho evidenciem a les façanes de la parroquial de Tàrraga [vegeu apèndix gràfic, **31**] i als projectes de façana per a les catedrals de Vic i Girona [vegeu apèndix gràfic, **103** i **106**]. En els dos primers casos, fra Josep de la Concepció ordena la façana en tres cossos verticals units per alerons, a la manera dels convents carmelitans descalços, una estructura que pretén traduir a l'exterior la presència d'una nau única flanquejada a banda i banda per cossos de capelles laterals comunicades a partir d'un passadís, mantenint també la ubicació de l'òcul en el frontó triangular que corona el cos central –que en el cas de la seu nova de Vic adquireix categoria de rosetó-. En el cas de Girona, tot i tractar-se d'un espai interior elaborat a partir de la nau única, parlem d'una construcció preexistent i per tant d'un frontispici que s'ha d'adaptar a unes circumstàncies predeterminades, que en aquest cas són una alçada considerable i la consegüent impossibilitat d'acomodar un model de façana de tres cossos que resulti harmoniosa en totes les seves parts. La solució, doncs, era renunciar als cossos laterals units al central per alerons i plantejar un únic cos flanquejat per pilastres gegantines, això sí, mantenint el coronament del frontó triangular i la presència de l'enorme òcul. Fra Josep de la Concepció demostra així el grau d'adaptabilitat d'aquest model carmelità a qualsevol tipus de construcció religiosa. I encara més, prova la seva versatilitat aplicant-lo també a una construcció civil: la façana de l'Hospital de Reus, on tornem a trobar el cos únic emmarcat per pilastres i muntat de frontó triangular, i les mateixes obertures que a les façanes dels temples carmelitans (porta allindada, nínxol a sobre i òcul allotjat al frontó) [vegeu apèndix gràfic, **97**].

L'últim dels trets distintius de l'obra d'aquest arquitecte és l'esperit conservador detectable en algunes de les seves intervencions en construccions preexistents (la façana del Palau del Virrei, la capella de sant Oleguer a la catedral de Barcelona), que creiem que lliga perfectament amb el rigor posat en la utilització de l'ordre arquitectònic que tant hem ponderat en ell. Ambdós són fills d'un mateix afany purista i del coneixement del valor històric dels estils artístics, així com de la importància que aquests estils juguen en la configuració de la personalitat pròpia amb què compta tota edificació.

5. Catàleg de les obres

Per repassar la producció de fra Josep de la Concepció separem els diversos àmbits d'actuació de l'arquitecte per tal de facilitar l'anàlisi de les aportacions fetes en cada cas. En primer lloc, citem els convents de carmelitans descalços, tant els traçats per ell en la seva totalitat com aquells en què portà a terme alguna intervenció puntual²⁶. Enumerarem després els exemples de la seva activitat en la traça d'esglésies parroquials, en la d'algunes capelles i en edificis civils. Finalment, esmentarem altres obres, alguns projectes destacats no portats a la pràctica, les visures portades a terme i diverses atribucions que hom li ha assignat. En cada un d'aquests apartats, l'ordre d'enumeració de les obres serà cronològic, prenent com a data de referència la de l'inici del projecte –en el cas que en tinguem constància; si no és així, ens guiarem per la data d'inici de les obres -.

²⁶ Donat que en aquest mateix treball dediquem un apartat especial a la història constructiva dels convents de carmelitans descalços a Catalunya, obviarem aquí totes aquelles notícies ja incloses en el mencionat capítol, al qual remetem. Tot i així, fem esment dels edificis en què participà fra Josep com a tracista, en primer lloc per tenir en compte en quin ordre es produïren aquestes intervencions en el conjunt general de la seva producció, i en segon lloc per intentar establir alguns elements de continuïtat –si és que aquests existeixen- .

Convents de carmelitans descalços

Convent de Sant Josep i Santa Anna d'Énguera (València)

Tal com ha quedat especificat en el repàs biogràfic del nostre autor, l'obra del convent de carmelitans descalços d'Énguera hauria de ser citada, segons les evidències documentals, com el primer dels convents de l'Orde traçats per ell dins la Província, i per tant suposaria el seu debut en el món de l'arquitectura. Seria, doncs, la primera obra en la qual tenim constància de la intervenció de fra Josep de la Concepció com a autor intel·lectual de tot un projecte arquitectònic. Tanmateix, res en aquesta edificació tradueix vacil·lacions o incerteses pròpies d'una obra d'iniciació. Les notícies relatives a la fundació i construcció del convent valencià –afortunadament conservats església i dependències conventuals, si bé aquestes han estat prou refetes en ser dedicades no fa molts anys a casa de cultura municipal- van ser aportades i extraordinàriament documentades per Dolores García Hinarejos en la comunicació anteriorment citada²⁷, per tant ens limitarem a fer-ne un breu repàs.

El convent va ser fundat gràcies al llegat fet l'any 1647 per Joan Fabra, originari de la mateixa població, que estipulà en el seu testament una quantitat de dotze mil ducats per a que fos establert a la localitat un convent de carmelites de Santa Teresa. La fundació es portà a terme de manera provisional dos anys més tard, i, tot i que el 1650 era atorgada la llicència pel començament de les obres, aquestes es retardaren fins l'any

²⁷ Vegeu nota 17 d'aquest mateix capítol.

1655. És en aquest punt on emergeix la figura de fra Josep, citat, segons García Hinarejos, en els documents relatius a la construcció del convent dels anys 1653 i 1655 com a “Frater Josephus de la Conception”. No és només aquest nom el que feia a aquesta investigadora apuntar l’autoria del nostre fra Josep, sinó sobretot l’evidència d’una marca d’estil d’aquest tracista suficientment justificada fins al moment: la presència de cupuletes sobre les capelles laterals, a més de les similituds que l’església d’aquest convent valencià presenta amb les dels convents de Nostra Senyora de Gràcia de Barcelona i de la Sagrada Família de Nules quant a proporcions i models de planta²⁸.

Efectivament, en aquesta primera obra veiem l’emmotllament per part de l’arquitecte a un patró ja conegut de nau única i capelles laterals, amb altres elements arquitectònics (atri, coberta de canó amb llunetes) generalitzats als temples d’aquest gènere que fra Josep no inventa, i que no fa res més que aplicar. Una primera ullada a la façana de l’església [vegeu apèndix gràfic, 1] ens permet reconèixer immediatament el model de façana carmelitana amb els elements que la componen ja prou coneguts: esquema tripartit de cossos verticals –els laterals corresponents a l’amplada de les capelles laterals, amb portes ara cegades que devien servir com a accés directe als passadissos laterals-, separats per pilastres toscanes gegantines, units a partir d’alurons acabats a la base per acroteris. El cos central presenta pòrtic amb tres obertures (les laterals purament ornamentals en aquest cas), nínxol flanquejat per finestres al primer pis, relleu amb l’escut de l’orde al segon i frontó amb òcul emmarcat amb acroteris. Una cornisa que corre per damunt del nínxol i les finestres passant per darrere les pilastres que formen el cos central, i que s’estén també als cossos laterals, és l’encarregada de separar horitzontalment en dos pisos la façana, a més d’assenyalar l’alçada de les

²⁸ D. García Hinarejos, *op. cit.*, pp. 252-253.

capelles laterals, marcant d'aquesta manera a l'exterior la composició interior de l'espai. Quant a l'interior, trobem nau única amb capelles laterals intercomunicades, transepte i capçalera plana, aquests últims perfectament traduïts a l'exterior. L'alçat és formulat a partir d'un ordre semitoscà d'enorme simplicitat, al qual falten arquitrau i fris, i la coberta és resolta amb volta de canó i llunetes a la nau, mitja taronja a les capelles laterals, i cúpula al creuer. Recalquem el fet distintiu de l'interior d'aquesta església, les "cupuletes" que coronen les capelles laterals, més conegudes a partir del temple del convent barceloní de Gràcia, i que hom ha considerat com un dels senyals d'estil de fra Josep de la Concepció. Aquesta és la primera ocasió, doncs (i no a Gràcia), en què apareixen, apuntant ja en aquesta obra primerenca del tracista les especificitats que es donaran en els edificis concebuts per ell. Perquè, a més, la presència d'aquests casquets semiesfèrics sobre les capelles reforçaran –aquí i en altres esglésies en què són aplicades- la tendència a remarcar i engrandir els espais sobre els quals s'aixequen, fent que el protagonisme de la nau quedi lleugerament relativitzat. Pensem, doncs, que l'arquitecte mostra ja en aquesta obra primerenca un interès per solucionar en els seus dissenys aspectes espacials, i no limitar-se a adopcions literals de models preexistents.

Pel que fa al convent pròpiament dit, el que es conserva de la construcció original és estrictament l'estructura exterior de parets i alguna més a l'interior: entre els anys 1984 i 1986 l'edifici va patir una profunda reforma que suposà la completa remodelació del claustre i les dependències vinculades a ell [vegeu apèndix gràfic, 4 i 5]. La visió exterior del convent, amb la façana principal erigida a la banda meridional de l'església, però amb un perímetre que per la part posterior s'allarga i envolta tot el temple amagant la seva capçalera, no presenta més interès que el de permetre endevinar la forma original de la construcció, de planta baixa i dos pisos (tot i que el segon és més aviat un àtic), amb distribució irregular de finestres a la part posterior.

Convent de Nostra Senyora de Gràcia de Barcelona

En realitat, l'encapçalament d'aquest llistat de convents carmelitans a Catalunya traçats per fra Josep de la Concepció hauria de ser compartit amb el convent de Sant Rafael de La Selva del Camp, donat que en ambdós casos la construcció va començar l'any 1658, i per tant suposem que les traces d'un i altre van ser confeccionades aproximadament al mateix temps.

Passats tres anys des que l'arquitecte realitzà les traces del convent carmelità d'Énguera, tornem a trobar notícies de fra Josep a Barcelona, amb dos fronts oberts: en primer lloc al convent de Sant Josep, on, segons les notícies que ja hem avançat a l'apartat relatiu a la seva biografia, el seu paper s'hauria limitat a una actuació puntual, probablement localitzada en la construcció d'un pòrtic a l'església del convent²⁹. En segon lloc, constatem l'actuació del tracista en la confecció de les traces del convent dels descalços de Gràcia, en el que potser és el seu primer projecte arquitectònic de caràcter complet en terres catalanes.

En una primera observació de la façana del temple [vegeu apèndix gràfic, 7] evidenciem, com ja apuntava García Hinarejos, gran similitud amb la del convent valencià precedent quant a dimensions i volumetria: els tres cossos verticals separats per les pilastres gegantines i units pels alerons, les obertures practicades als cossos laterals, que comuniquen directament l'exterior amb el passadís de les capelles laterals intercomunicades (en el cas de Barcelona aquestes obertures han romàs, si bé transformats

²⁹ Remetem al capítol dedicat a la construcció del convent de Sant Josep de Barcelona, en el qual, a més, apuntem la possibilitat d'una data més primerenca com a inici de la carrera d'aquest arquitecte, donat que consta com a autor d'un plànol relatiu a la remodelació d'una part de l'església d'aquest convent, plànol datat l'any 1656.

els arcs de mig punt, d'igual alçada que el central, en portes allindades), el frontó triangular amb òcul, i la presència d'acroteris en el mateix lloc. Hi ha, però, petites variants a la façana barcelonina: les finestres que a Énguera flanquejaven el nínxol central del primer pis han esdevingut sengles relleus amb l'escut de l'orde [vegeu apèndix gràfic, **8**], mentre que al segon pis una finestra ha vingut a substituir el relleu de la façana enguerina; és a dir, s'ha produït un intercanvi de posicions. Cal fer esment també de la presència d'espadanya al convent de Gràcia, inexistent al d'Énguera [vegeu apèndix gràfic, **9**]³⁰.

Convent de Sant Rafael de La Selva del Camp

Era aquesta, segons ens consta, la segona vegada que fra Josep exercia la seva professió fora de Barcelona. Les seves habilitats de tracista eren empleades en aquesta ocasió en una construcció que s'havia vingut retardant almenys durant vint anys (els terrenys on havia de ser aixecat el futur convent havien estat adquirits per la comunitat l'any 1636). L'església del convent de La Selva es mostra, sobretot en el seu interior, com una de les grans creacions de fra Josep en el terreny de l'arquitectura conventual. I diem que és sobretot a l'interior perquè en aquest cas potser la façana apareix mancada de l'equilibri i proporcions que trobàvem en els dos casos anteriors [vegeu apèndix gràfic, **11**]; inferim que això és degut a una excessiva tendència vertical del cos central, produïda per diversos factors: en primer lloc, per la lleugera reculada dels cossos laterals respecte al central, mínima però suficient per a que aquest efecte es produeixi. En segon lloc, per la manca de línies d'imposta que, com en els casos anteriors,

³⁰ Vegeu l'apartat relatiu a aquest convent al capítol dedicat als convents de carmelitans descalços a Catalunya.

marcaven l'alçada de les capelles laterals i –en el cas d'Énguera - també emmarcaven l'ordre menor de la porta, separant al mateix temps el nínxol del primer pis i la finestra (o relleu) del segon; aquestes motlures tenen la virtut de contrarestar fortament les dominants línies verticals que trobem en aquest tipus de façana. No sembla un problema d'inacabament, sinó que ho atribuïm més aviat a alguna reforma portada a terme amb posterioritat, potser amb motiu de l'establiment de la comunitat de monges a mitjans del segle passat. La mateixa explicació voldríem donar a les obertures allindades que flanquegen (millor seria dir que s'enganxen) a l'arc central d'ingrés al pòrtic, i que resulten d'una total inharmonia, massa barrueres per haver estat pensades així per fra Josep.

Ben al contrari, l'interior de l'església es presenta esplèndid en les seves proporcions; la mateixa tendència excessiva a la verticalitat que apreciàvem a l'exterior esdevé portes endins un espai de proporcions magnífiques gràcies sobretot a l'esveltesa de l'ordre arquitectònic utilitzat, un toscà, en aquesta ocasió aplicat d'una manera prou original per quant es duplica en una franja superior, acabant tot el conjunt coronat per una cornisa de gran volada [vegeu apèndix gràfic, **14**]³¹.

A nivell de cobertes, la primera consideració que cal fer és que tornem a trobar la utilització de cúpules semiesfèriques com a coronament de les capelles laterals (recordem novament que aquesta església i la de Gràcia són plantejades en les mateixes dates), potser en aquesta ocasió sense jugar una funció tan determinant quant a l'amplificació de l'espai ocupat per les capelles, donat que aquestes són més amples i més profundes que al temple gracienc. La segona consideració és relativa a la cúpula sobre el creuer, mancada de tambor (mancaça que tot i així no resta esveltesa a

l'estructura gràcies a l'alçada que assoleix), i que es tradueix a l'exterior en una forma cúbica que destaca poc respecte a l'alçada de la teulada del temple [vegeu apèndix gràfic, 15].

Convent de Sant Jeroni de Vic

El gruix de notícies relatives a la construcció d'aquest convent que aportem en un altre apartat d'aquest treball ens dibuixen ja l'abast de la intervenció de fra Josep, que hauria traçat (igual que en els dos casos anteriors) tant la casa conventual com l'església que l'acompanyava. És l'any 1662 l'instant decisiu en la confecció de les traces d'aquest convent, donat que aquest és el moment en què fra Andreu de l'Assumpció assumeix el priorat de la comunitat vigatana, i dóna un impuls definitiu a la construcció de l'edifici que ha d'allotjar-la. L'efectivitat de la seva intervenció donà com a resultat la presència de fra Josep al capdavant del projecte i també de la direcció de les obres, i l'inici de la construcció un any més tard: el dia 20 de juliol del 1663 era col·locada la primera pedra.

La desaparició d'església i convent no ens permet fer una aproximació directa a l'actuació de l'arquitecte, tot i que aquest sembla ser un dels monestirs de descalços plantejat amb més precarietat de mitjans econòmics i, per tant, un dels més modestos dels existents a Catalunya en aquesta mateixa època; bona prova d'això és l'aturada que les obres patiren l'any 1672 (aturada que s'allargaria durant nou anys), però més simptomàtic resulta encara el fet que la traça hagués de ser variada i reduïdes les dimensions pel propi fra Josep de la Concepció davant la impossibilitat de portar

³¹ *Ibidem.*

endavant el primer projecte, massa ambiciós en tamany per les migrades possibilitats econòmiques de la comunitat. Desconeixem de quina manera fou reduït el projecte original, encara que sabem que en el moment en què les obres foren aturades s'havien complert algunes parts de l'edifici, en concret les cel·les dels frares³². És molt probable que també la traça original de l'església fos modificada i refeta a partir d'aquests criteris de reducció de despesa.

Fra Josep de la Concepció actuà com a director de les obres del convent dels descalços de Vic fins que l'any 1675 aquesta direcció va passar a mans del mestre d'obres vigatà Pere Cases³³, un relleu que indicaria la incapacitat de fra Josep de continuar fent-se càrrec de les obres (tot i que va continuar com a supervisor), probablement pel volum de feina i projectes concentrats en aquesta època a les seves mans (en aquestes dates, per exemple, sense necessitat de sortir de la ciutat de Vic, trobem al religiós encarregat de la reforma de l'ajuntament i del palau episcopal, i supervisant les obres de construcció de la propera parroquial de Torelló).

Les descripcions que ens han arribat del convent i de l'església (sobretot la de Barraquer) no ens indiquen l'existència de cap aspecte excepcional respecte a altres edificis del mateix orde; constatem, simplement, que en aquestes descripcions no hi ha cap referència a la presència de cúpules sobre les capelles laterals, absència d'altra banda

³² AEV, *Llibre de l'obra*, fol. 65; ACA, *Monacals-Universitat*, vol. 83, fol. 145.

³³ El contracte pel qual s'encarregava la direcció de les obres a Pere Cases, amb data del 10 d'abril de 1675 va ser transcrit per J. M. Madurell i Marimon a l'article d'*Analecta Sacra Tarraconensia*, "El tracista Fray José de la Concepción", 1954, pp. 90-94. Segons aquest acord, fra Josep havia de continuar com a supervisor dels treballs de construcció.

perfectament explicable tenint en compte les restriccions patides en aquesta construcció, donat l'encariment que suposava aquest tipus de coberta³⁴.

Convent de Nostra Senyora del Miracle de Tortosa

Poques valoracions podem fer de la intervenció de fra Josep de la Concepció en el convent tortosí donada la curtíssima vida de què van gaudir convent i església, molt malmesos durant els successos de l'any 1708 i definitivament enderrocats pels enginyers reials per tal de construir en aquest emplaçament una part de les noves fortificacions de la ciutat. En realitat, el convent de carmelitans de Tortosa traçat per fra Josep l'any 1664 no era el primer d'aquest orde a la ciutat (el primer també va patir les conseqüències del setge de 1642), i tampoc seria l'últim, donat que un nou establiment vingué a substituir-lo en un altre emplaçament a partir de l'any 1753.

No ha arribat als nostres dies cap descripció del segon convent, a excepció de les poques dades aportades pel *Libro de las fundaciones y estado del convento*, gràcies al qual sabem, per exemple, que estaven previstes trenta cel·les pels frares, i que l'església va ser coberta l'any 1674. És aquest mateix document el que ens permet conèixer una dada tan curiosa i tan poc usual com la constatació de la insatisfacció final del tracista un cop acabada l'obra: "El Hermano Fray Joseph de la Concepcion de Valls i trasista de la Orden (...) no solo por haver trazado dende el principio todo lo que ay trazado assi en yglesia como en casa, mas tambien por las imensas fatigas que en los muchos caminos padezio quando todo lo padezio a fin que la obra trazada no se errase, mayormente

³⁴ Vegeu l'apartat relatiu a aquest convent al capítol dedicat als convents de carmelitans descalços a

quando iba la egecucion de ella por manos de oficiales seglares, no muy capaces de las trazas. Logrose su trabajo con lo bien trazado que todo esta, aunque en quanto al egecutarlo alguna falta ubo, que dicho Hermano mucho sentio, per como ya estaba echo y no se podia deshazer sin mucho trabajo y gasto havia de pasar por ello con harta mortificacion suia por lo que sentia que todo no saliesse como pedia el arte (...)”³⁵.

Aquesta insatisfacció (impròpia d’un artífex que, com fra Josep, havia donat ja sobrades mostres del seu talent) no pot explicar-se més que a partir de diversos factors que es combinaren en aquesta ocasió; en primer lloc, la precipitació amb què probablement actuà el tracista (sembla evident que els descalços tindrien pressa per reconstruir el seu convent), lligada potser una altra vegada amb una certa precarietat de mitjans econòmics (sabem que la construcció fou possible gràcies a les aportacions de diversos particulars). A això s’hauria d’afegir que, segons interpretem a partir del fragment acabat de citar, els oficials encarregats de l’obra no van destacar per la seva suficiència a l’hora de portar a terme les traces de fra Josep (circumstància que ens porta a una altra conclusió, i és que fra Josep va exercir poc control sobre la construcció del convent tortosí, sens dubte per la multitud d’encàrrecs que portava ja entre mans en aquest moment). I, finalment, amb l’agreujament de partir d’un edifici preexistent que ha de ser aprofitat, amb tot el que això suposa d’inhabilitació per part de l’arquitecte de plantejar la construcció tal com ell voldria. Tot plegat ens fa pensar que aquesta no seria una de les intervencions més reeixides de fra Josep³⁶.

Catalunya.

³⁵ AHN, *Libro de las fundaciones y estado del Convento*, Clero, llibre 14.531 (sense foliar).

Convent de la Sagrada Família de Nules (Castelló)

Un segon desplaçament a terres valencianes l'efectuà fra Josep amb motiu de la construcció del convent carmelità de Nules, fundat l'any 1673 gràcies a la protecció de Pedro Juste i els marquesos de Quirra (família Carròs de Centelles). La construcció començà el 4 de juliol de 1675, amb l'obertura de fonaments i la col·locació de la primera pedra del que havien de ser les dependències conventuals, ja acabades el 1679 perquè en aquesta data es produí el trasllat dels religiosos. El temple, en canvi, patí retards continuats, de manera que la seva erecció es perllongà durant anys; el 1689 es féu un intent de començar la construcció, probablement aprofitant l'estada del religiós, que tornava de Madrid i que morí a la localitat. Però no va ser fins el 1691 que s'obriren els fonaments, tot i que les obres del temple no s'emprengueren fins l'any 1697, i van ser finalitzades el 1717. Encara en els anys posteriors s'acabaren de condicionar algunes parts del monestir, com el claustre, la cuina, l'hostatgeria o el graner, construïts entre 1721 i 1733³⁷.

El convent, ubicat al costat mateix del que havia estat el camí reial de València, va anar desapareixent a poc a poc; algunes de les seves parts van ser eliminades a partir de la Desamortització, i així en estadis successius, fins que va ser definitivament enderrocat l'any 1977³⁸. En l'actualitat només romanen l'església –força reconstruïda gràcies al pla de Regions Devastades–, la sagristia i una dependència al pis superior.

³⁶ Vegeu l'apartat relatiu a aquest convent al capítol dedicat als convents de carmelitans descalços a Catalunya.

³⁷ D. García Hinarejos, "La arquitectura de los carmelitas descalzos...", *op. cit.*, pp. 253-254. És aquesta autora la que aporta la major part de la informació relativa a la construcció d'aquest convent. Vegeu també F. Benito-J. Bérchez: *Presència del Renaixement a València*, p. 82; i *Catálogo de monumentos y conjuntos de la Comunidad Valenciana*, vol. I, p. 580.

L'església d'aquest convent –en estat ruïnós i pendent d'una decisió sobre el seu futur– és molt similar a la del convent d'Énguera. La façana presenta el model tradicional carmelità: pilastres toscanes emmarcant un cos central –en realitat un doble cos de pilastres, muntades una sobre l'altra, de manera que aquest cos central sembla avançar-se respecte als que el flanquegen-, amb afegiment de dos cossos laterals units a aquest primer a partir d'alerons [vegeu apèndix gràfic, **16**]. Al pany central trobem les habituals obertures: pòrtic prou profund corresponent a l'amplada del cor –àmbit que allotjà la sepultura de fra Josep de la Concepció, mort en aquest convent-, obert per tres arcs (el central de doble amplada que els laterals), nínxol profusament decorat a partir de motllures molt elaborades –sens dubte no degudes a la mà del tracista- [vegeu apèndix gràfic, **17**], flanquejat per dues finestres quadrangulars cobertes amb gelosies), escut carmelità dins un marc quadrangular, i òcul allotjat al frontó. A aquestes cal afegir les obertures practicades als cossos laterals, en forma de porta allindada, corresponents al passadís que comunica les capelles laterals. Cal destacar també a nivell de disseny de façana l'ampla motllura que corre per sobre dels arcs del pòrtic i que marca la seva alçada, així com la divisió de les pilastres que flanquegen el pany central de la façana, amb un primer cos que arriba a l'alçada del pòrtic i que actua a manera de sòcol, i un segon cos lleugerament més esvelt, que és el que pròpiament sosté l'entaulament [vegeu apèndix gràfic, **18**]. Trobem també l'habitual frontó triangular rematat per acroteris laterals, a més d'espadanya situada a la banda de l'Epístola. A l'interior també és respectat el patró d'altres temples carmelitans: nau única de cinc trams, tres capelles laterals per banda intercomunicades, cor als peus, capçalera plana i creuer, un alçat

³⁸ V.F. Sempere, “Notes sobre el convent de la vila de Nules”, *Penyagolosa*, nos. 3 i 4, desembre 1979-gener 1980.

resolt a partir de l'ordre toscà, i cobertes de canó amb llunetes a la nau i a la capçalera, voltes bufades a les capelles i cúpula sobre petxines al creuer, sense llanternó.

La capella de la Comunió (també anomenada de Sant Josep), afegida al costat de l'Evangeli a l'alçada del creuer, és posterior a la traça que fra Josep realitzà per a l'església. Va ser construïda entre 1739 i 1745 per fray Bernardo de la Purificación y fray Manuel de la Virgen, arquitectes religiosos de l'orde carmelità descalç³⁹.

Convent de Santa Teresa de Balaguer

Parlem en aquest cas d'una autoria incerta i no demostrada encara documentalment, si bé tots els indicis apunten a fra Josep de la Concepció com a responsable de la traça d'aquest convent. La comunitat s'havia establert l'any 1678, però les obres de construcció de l'edifici que l'havia d'allotjar no van ser començades fins el 1682. És aquesta una edificació molt modesta, que presentava algunes variants respecte dels arquetípics models carmelitans; l'església no tenia atri, i comptava amb només dues capelles a cada banda de la nau. En general, sembla que tot el convent era de petites dimensions, començant pel petit claustre i seguint per les dependències conventuals, que es disposaven en un edifici de dues plantes en ala recta, situat per darrera el claustre i l'absis de l'església, quan el més habitual era que aquestes dependències es distribuïssin al voltant del claustre. Suposem que fra Josep es veié

³⁹ J.M. Muñoz Jiménez pateix una certa confusió en relació a aquesta capella, que atribueix a fra Josep de la Concepció, quan per dates i per estil es fa evident que no poden pertànyer als nostre tracista; *La arquitectura carmelitana*, p. 281.

obligat a adequar la seva traça al poc espai disponible, i que aquest és el motiu de les variacions respecte d'altres convents carmelitans⁴⁰.

Convent de San Hermenegildo de Madrid

Sens dubte, és aquesta una intervenció revestida d'excepcionalitat donades les característiques de l'encàrrec, i sobretot el marc d'actuació del tracista, a la capital del regne de Castella. Recordem que la notícia d'aquest desplaçament la donava ja a conèixer fra Joan de Sant Josep, historiador de l'orde i primer biògraf de fra Josep de la Concepció, que, a més, aclaria els motius que justificaven un viatge tan llarg.

De fet, en aquest desplaçament fra Joan de Sant Josep hi tenia molt a veure; com a Pare Provincial de Catalunya, fra Joan es trobava a Madrid per assistir a un Capítol General de l'Orde. Segons ell mateix explica, durant aquest encontre fou comentat per part del Provincial de Castella el lamentable estat en què es trobava el convent dels descalços a Madrid, i també el fet que l'elevat cost impossibilitava enderrocar-lo i fer un de nou. Fra Joan oferí als religiosos madrilenys els serveis del tracista de la Província a Catalunya, fra Josep de la Concepció, serveis que foren acceptats pels castellans. Aquí comença la nostra sorpresa: ens resulta sobtant que no existís en aquell moment a Castella –o a les Províncies veïnes- cap tracista integrant de l'Orde que fos capaç de dur a terme la reconstrucció del convent de manera prou meritòria, sense que es fes necessari el desplaçament d'un tracista des de Catalunya. Així doncs, o bé existia en aquell moment a la Província castellana un buit de bons arquitectes pertanyents o lligats a la congregació

⁴⁰ Vegeu l'apartat relatiu a aquest convent al capítol dedicat als convents de carmelitans descalços a Catalunya.

descalça –certament, des de la desaparició de fray Alonso de san José no es va donar a la segona meitat del segle XVII cap altra figura assenyalada en aquesta Província-, o bé hem de pensar que la fama que havia aconseguit aleshores fra Josep com a arquitecte a Catalunya justificava a ulls dels superiors carmelitans el seu llarg viatge a Madrid. Potser és una combinació d’ambdues coses.

El convent de San Hermenegildo havia estat fundat l’any 1596⁴¹, i probablement, com tants altres convents descalços de la mateixa època, construït amb uns mitjans tan escassos que un segle més tard presentava un estat ruïnós. Fra Joan de sant Josep donava per certa la realització d’aquest viatge a Madrid per part de fra Josep, així com la confecció d’una traça destinada al nou convent: “...creo que hizo una planta, pero la obra no se ha emprendido hasta ahora, como yo siempre me lo persuadi”⁴². Del poc que comentava fra Joan de sant Josep en els seus Anals, deduïm que finalment l’antic edifici va haver de ser enderrocat i construït de nova planta, encara que desprenem de les seves paraules que les obres es retardaren durant un temps (recordem que l’historiador acabà de redactar el seu text l’any 1707).

Aquest retard i l’aspecte actual que presenta l’església, situada al carrer d’Alcalá i convertida en parròquia de Sant Josep, ens fan sospitar que les traces fetes per fra Josep de la Concepció van ser posteriorment modificades per un altre arquitecte. El temple presenta l’estructura comú a totes les edificacions carmelitanes: atri molt ampli al qual s’accedeix mitjançant tres arcades, que es corresponen amb altres tantes portes que s’obren a la nau i a les capelles [vegeu apèndix gràfic, **21**]. El temple és de nau única, capçalera plana i té el cor als peus. La coberta és de volta de canó amb llunetes a

⁴¹ A. Tamayo, *Las iglesias barrocas madrileñas*, p. 204.

⁴² BUB, ms. 991, llibre VI, capítol LI, fol. 673.

la nau, mentre que les capelles laterals estan cobertes amb una marca d'estil de fra Josep, les cúpules semiesfèriques, que, com és habitual, incrementen la sensació d'amplitud del passadís que comunica les capelles laterals. Aquestes són bastant amples, de manera que en combinació amb els casquets semiesfèrics donen la sensació de l'existència de petites naus laterals més que de passadissos. Aquest model, tal com apuntava Bonet Correa, no és freqüent a les esglésies madrilenyes, a no ser que es tractin de temples carmelitans, com n'és el cas⁴³.

Tanmateix, observem al costat d'aquests elements altres que no encaixen en la manera de fer de l'arquitecte carmelità: la disposició de l'alçat, amb tribunes en forma de finestra amb gelosia disposades sobre els arcs i obertes sobre la nau, és molt característica de l'arquitectura castellana, però gens de la manera de fer de fra Josep (tot i que les utilitzà excepcionalment a la parroquial de Tàrraga). La mateixa concepció de la façana, dividida verticalment en tres cossos, però integrada en un conjunt amb balconades, no té res a veure amb les altres façanes dissenyades pel religiós. Finalment, l'església en conjunt, articulada amb criteris classicistes, però no els de fra Josep, sinó més aviat els de l'arquitectura castellana del XVIII -més pesants, més rotunds-, té un aire totalment diferent d'altres temples dissenyats per ell. Per tant, entenem que l'actual església de San José no respon a les traces que l'arquitecte tarragoní confeccionà en la seva estada a Madrid⁴⁴; molt probablement, aquestes traces no van agradar als religiosos

⁴³ A. Bonet Correa, *Iglesias madrileñas del siglo XVII*, p. 15.

⁴⁴ J.M. Madurell ("El tracista fray José de la Concepción") es refereix a aquesta església exposant la seva creença que és la mateixa que projectà fra Josep. Però l'historiador devia tenir els seus dubtes, donat que ho expressa amb certa reticència: "Si atendemos a la referencia dada a conocer por el aludido cronista de la Orden del Carmen [fra Joan de sant Josep] , sobre la traza del convento de Madrid diseñada por fray José de la Concepción y el retardo en el comienzo de las obras, podremos suponer que la estructura arquitectónica del templo actual de la parroquia madrileña de san José, es sensiblemente similar [?] al de las líneas dibujadas por aquel notable religioso carmelita para otras iglesias (...)"; p. 66.

del convent madrileny, acostumats a un altre tipus d'arquitectura no tan simplificada d'elements estructurals. D'aquí que les obres es retardessin i que, finalment, fossin encomanades les traces a un altre arquitecte, que respectà alguns elements del projecte de fra Josep, com les cúpules que cobreixen les naus laterals. Quant a les dependències conventuals, aquestes van desaparèixer fa temps.

Les dades relatives a la història d'aquest convent al llarg del segle XVIII ens confirmen les alteracions que va patir⁴⁵. Però lluny d'aclarir-nos dubtes, encara ens en creen més, perquè no sabem si aquestes alteracions van ser practicades sobre les resultants de la intervenció de fra Josep –en cas que aquesta s'arribés a produir- o bé són les mateixes, que es perllongaren en les dècades posteriors. Kübler, sense esmentar en cap moment intervencions o projectes anteriors, comentava que durant el segon quart del XVIII, entre 1730 i 1742 es reconstruí l'església, intervenció durant la qual l'edifici reduí notablement les seves dimensions. La documentació esmenta l'existència d'obres al convent l'any 1737 (no sabem si a l'església o a les dependències conventuals)⁴⁶. També en aquesta ocasió la façana del temple, que abans donava a una petita plaça tancada, va ser avançada, i oberta al carrer d'Alcalá.

Estudiant els detalls del llenguatge arquitectònic utilitzat, Kübler apuntava com a possible autor de les reformes portades a terme durant el segon quart del segle XVIII a Ribera, atribució generalment acceptada per altres historiadors de l'arquitectura d'aquesta època. Ribera podria haver seguit les directrius d'un model elaborat amb anterioritat, i evidentment s'ajustà a les necessitats de l'Orde. Tanmateix, Kübler apreciava alguns elements a l'església que no acabaven d'ajustar-se a l'autoria de

⁴⁵ Vegeu P.F. García Gutiérrez- A.F. Martínez Carbajo, *Iglesias de Madrid*, p. 145.

⁴⁶ Amb aquest motiu es demanava la llicència per prendre diners a censal; AHN, *Clero*, legajos, 3833.

Ribera; li feien dubtar el contrast entre la riquesa d'alguns elements decoratius (sobretot a la façana), i la simplicitat en la concepció d'algunes parts del conjunt (el sotacor i el frontó), que remetien a models post-herrerians de començaments del segle XVII, “al estilo de casi un siglo antes”⁴⁷. Altres autors han mostrat també els seus dubtes que l'església, tal com es presenta en l'actualitat, sigui totalment atribuïble a Ribera; Hidalgo Monteagudo, per exemple, apuntava que les grans pilastres que formen la nau central, amb capitells que, segons l'autor, no lliguen amb l'estil de Ribera, podrien formar part de l'església anterior⁴⁸. Aquests mateixos dubtes portaven Gaya Nuño a afirmar sense embuts que l'església “es de autor desconocido”⁴⁹.

Convent de carmelites descalces de Reus

Per acabar amb aquest llistat de convents de carmelitans descalços traçats per fra Josep de la Concepció, ens hauríem d'ocupar també d'aquells pertanyents a la vessant femenina de l'Orde, si bé en aquests casos les notícies són tan minses que trebalem més aviat a partir d'indicis i atribucions. Muñoz Jiménez, per exemple, atribuïa a la traça de fra Josep el convent de monges carmelites descalces de Reus (fundat l'any 1660). Res no queda d'aquesta edificació, encara que durant les nostres indagacions al Museu Comarcal de Reus vàrem descobrir en una fitxa un dibuix del XIX on apareix representada la façana principal de convent i església, i a sota el text “Fachada del Convento de Monjas Carmelitas derribado en la Revolucion de 1868” [vegeu apèndix gràfic, **168**]. El dibuix

⁴⁷ G. Kubler, *Arquitectura de los siglos XVII y XVIII*, “*Ars Hispaniae*”, p. 185.

⁴⁸ R. Hidalgo Monteagudo, *Iglesias antiguas madrileñas*, p. 129.

⁴⁹ J.A. Gaya Nuño, *Madrid monumental*, p. 93.

mostra una típica façana carmelitana, amb cos central unit a dos laterals a partir d'alerons, pilastres gegantines flanquejant aquest cos central, porta única d'accés en forma d'arc de mig punt, nínxol i finestra a sobre, i frontó triangular emmarcat d'acroteris, amb l'espadanya situada entre el temple i el recinte conventual. Quant a aquest, el croquis és d'enorme simplicitat, mostrant únicament una porta d'accés i algunes finestres distribuïdes de manera irregular. Amb aquestes sumàries dades, el cert és que la construcció podria ser atribuïda a qualsevol, donat que s'adapta perfectament no només als criteris de fra Josep, sinó en general als de tot l'Orde.

A fra Josep li ha estat atribuïda també l'església del convent de Nostra Senyora de Gràcia a Caudiel (Castelló) –l'únic dels convents femenins que citem que no només encara perdura, sinó que continua habitat per la mateixa comunitat de monges descalces-, bastida entre 1671 i 1685, però de difícil atribució donada la simplicitat de la seva construcció, amb una façana de pedra vista, sense més motius decoratius que un nínxol a sobre de la porta d'entrada, i nau única amb petites capelles entre els contraforts. I finalment el convent de monges de Mataró, que havia estat fundat el 1648 en una altra ubicació, i va ser traslladat el 1676. El 18 d'octubre d'aquest any va ser col·locada la primera pedra del que havia de ser el convent, que fou acabat pel setembre de l'any 1685. Un cop edificat el convent les monges iniciaren la construcció de l'església, construcció contractada per l'escultor mataroní Antoni Riera⁵⁰. En aquest últim cas sí tenim evidències de la intervenció del tracista en la confecció de les traces; va ser el Pare Beltrán qui descobrí el document notarial en què el mestre de cases Narcís

⁵⁰ J.M. Madurell i Marimon, *L'art antic al Maresme*, pp. 85-86.

Tarró era contractat el 25 d'octubre de 1678 per la comunitat de monges per tal de portar a terme les obres “a satisfactio del Hermano Joseph de la Conceptio”⁵¹.

Esglésies parroquials

Església parroquial de Sant Feliu de Torelló

L'antiga església parroquial era una construcció romànica que havia patit diversos afegits i successives reformes posteriors al llarg dels anys. Aquestes intervencions havien acabat malmetent tant l'estètica (per les addicions) com l'estructura de l'edifici, de manera que es feia inevitable una reforma completa del temple. Realment, la situació de la vella construcció devia ser alarmant, perquè la visita canònica de 1672 establí la necessitat de traslladar alguns altars davant el perill d'ensorrament⁵².

La decisió de l'actuació va ser presa per la vila l'any 1670, i des del primer moment sorgeix el nom de fra Josep de la Concepció com a encarregat de portar a terme el disseny de la nova edificació. En aquell moment el religiós formava part de la comunitat descalça de Vic, actuant a més com a director de les obres de construcció del convent que havia d'allotjar-la. Ens expliquem, doncs, la tria del religiós com a tracista de la nova parroquial en base a la proximitat entre ambdues poblacions, que hauria fet arribar a oïdes dels torellonins el nom de fra Josep com a reputat arquitecte. Les traces

⁵¹ ACA, *Protocolos Mataró*, Juan Antonio Vigo, *Manual*, 1677, sign. 1498, fol. 86. Citat per G. Beltrán, *Carmelitas Descalzas de Cataluña y Baleares*, p. 360.

⁵² F. Solà, *Història de Torelló*, p. 59.

del nou temple van ser confeccionades entre 1672 i 1673, mentre la parròquia recaptava els diners necessaris i aconseguia els materials per a la construcció. Les obres d'edificació començaren el 1674, en el mateix emplaçament del temple antic, però augmentant les dimensions primitives⁵³, i els mestres encarregats de la construcció foren Segimon Costa, de Torelló, Jaume i Joan Batlló (germans) i Pere Cases, tots tres de Vic –aquest darrer passaria un any després a fer-se càrrec del convent de carmelitans descalços de Vic com a director de les obres, en substitució de fra Josep de la Concepció-. L'any 1676 la nau estava ja acabada, i faltaven per construir el creuer i el presbiteri, a més del campanar, que el 1678 encara no estava acabat⁵⁴. Fra Josep devia donar per finalitzada la seva feina com a supervisor l'any 1680, perquè en aquesta data percebia 27 lliures i 10 sous “per haver trassada la Iglesia y aver entregada la trassa en pergami a la present Parroquia y Jurats de ella. I per les vingudes a fetas per regonexer la dita fabrica”⁵⁵. En la direcció de les obres degueren succeir fra Josep els mateixos mestres que hi intervenien des del començament, tot i que a partir de 1683 aquesta direcció l'ostentà en solitari el vigatà Pere Cases⁵⁶. Les obres de construcció de la parroquial degueren finalitzar l'any 1688, perquè en aquesta data, el dia 13 de novembre, es produïa la benedicció del temple⁵⁷.

L'església és de nau única amb tres capelles laterals per banda. No existeix en realitat pòrtic; a la façana, que restà en el seu moment inacabada, apareixen practicades tres portes amb arc de mig punt -més alta la central- obertes durant el segle passat, que

⁵³ *Ibidem*, pp. 60-61.

⁵⁴ P. Parassols i Pi, *San Felio de Torelló, la Virgen de Rocaprebera y San Fortian*, p. 58.

⁵⁵ APT, *Llibre de l'obra, segles XVI, XVII, XVIII*, ref. 112; F. Solà, *op. cit.*, p. 63; J.M. Madurell i Marimon, “El tracista Fray José de la Concepción”, p. 64.

⁵⁶ F. Solà, p. 62.

⁵⁷ P. Parassols i Pi, *op. cit.*, p. 58.

comuniquen directament amb l'interior del temple [vegeu apèndix gràfic, **22** i **23**]. També les dues torres que emmarquen la façana van ser erigides en el XIX. Constatem la presència de cor als peus, que ocupa un tram de volta. L'ordre arquitectònic -amb pilastres aparellades a la nau- és simple; els elements estructurals estan elaborats en pedra grisa, que contrasta amb els fons de paret blanca i reforça així el seu paper. La coberta de la nau és de volta de canó amb llunetes, igual que la de les capelles laterals, encara que en aquestes disposada de manera transversal. El creuer és cobert amb cúpula sense tambor, que a l'exterior apareix tancada en una de les formes cúbiques pròpies de l'estil de fra Josep [vegeu apèndix gràfic, **25**]. No hi ha finestres, ni a les llunetes ni, evidentment, a la cúpula, de manera que l'interior de l'església resulta més aviat fosc.

A banda de la triple arcada d'entrada al temple, el segle XIX foren portades a terme altres dues intervencions importants; d'una banda, la construcció de la capella del Santíssim, aixecada a la part de l'Evangeli, i d'altra les dues torres als peus de l'església, erigides a finals de la passada centúria, i probablement seguint l'antiga traça original. Malauradament aquesta, si és que encara existeix, roman en lloc desconegut. Sí, en canvi, s'han conservat els tres llibres d'obra en els quals van ser registrats tots els detalls relatius a materials i pagaments esmerçats en la construcció del temple, i entre els quals no hem trobat cap referència a fra Josep de la Concepció que, novament, se'ns resisteix.

Quant al campanar, que com hem vist anteriorment estava previst a la traça inicial, està situat no als peus de l'església, sinó a la capçalera, adossat a aquesta per la banda de l'Evangeli [vegeu apèndix gràfic, **24**]. L'aspecte irregular que presenta quant a materials i elements que el componen evidencia el seu acabament tardà (probablement el segle anterior, al mateix temps que les torres dels peus). Tot i l'inacabament, el

campanar evidència en els dos pisos inferiors (els únics erigits mentre fra Josep era supervisor de les obres) la influència del de Vilanova i la Geltrú, i per tant té un aire netament frajosepià; un primer cos cúbic, seguit d'un altre d'igual secció, però amb els caires aixamfranats. Probablement aquest segon cos havia de donar lloc a un tercer de secció octogonal, coronat per una nova estructura cúbica cupulada; aquestes formes geomètriques van ser respectades en l'acabament tardà del campanar, però sense tenir en compte les proporcions requerides pels pisos ja construïts ni l'arrebossat dels murs, de manera que el resultat és poc airós. Els llibres d'obra indiquen la presència de Miquel Papiol com a director dels treballs de construcció d'aquesta estructura en el darrer quart de la centúria⁵⁸.

Església parroquial de Santa Maria de l'Alba de Tàrraga

L'antiga construcció de la parroquial de Tàrraga havia presentat problemes pràcticament des que va ser construïda (a partir del segle XIV), i les reparacions en el temple i en el campanar havien sovintejat des de mitjans del XV⁵⁹. Els problemes en l'estructura, però, s'agreujaren a partir de 1670, i es feien evidents sobretot al campanar. El 22 de novembre del 1671 el consistori decidia començar a prendre mesures: “Fonch proposat que ens dies passats fou aqui mestre Gaspar Roca qui te a preu fet la casa de la vila, al qual se feu regoneixer lo campanar que tots veuen que esta molt xafat y escardat y digue estava ab algun perill per fer la fabrica grave y de tant gran pes, y encara que ara

⁵⁸ APT, *Llibres de l'obra: fabrica del temple, segle XVII*, vol. 57, fols. 43-49. Agraïm a mossèn Joan Rourell, rector de la parroquial, la seva amabilitat, el seu acolliment i les facilitats donades per a la consulta d'aquesta documentació.

de present li apareixia no correr dit eminent perill ab tot seria be ferho mirar y ferho reparar abques veuria lo moviment fara. Perço vejan lo ques deu fer en eixa materia, y lo remey se pot donar”⁶⁰.

La situació de precarietat de l’estructura del temple es féu improrrogable ja en els primers mesos de l’any 1672; pels començaments del mes de febrer el municipi encomanà novament una visura del campanar -que presentava esquerdes i inclinació- a Gaspar Roca, mestre de cases de l’ajuntament, i al també mestre Josep Morató. Els tècnics aconsellaren posar guix i cera a l’estructura per estudiar la inclinació, mentre el consell de la vila proposava que s’aprofités l’estada de dos paers targarins a Barcelona per tractar del particular “ab mestre Pere Pau Ferrer persona que segons la fama es molt pruit en la art de arquitectura...”.

Malgrat les precaucions preses i la bona voluntat mostrada per la corporació municipal en la seva preservació, el campanar va caure estrepitosament el 15 de febrer, ensorrant la meitat de l’església, i malmetent molt seriosament la capella de les Santes Espines, devoció molt arrelada a Tàrrega. Uns mesos després, apareixia per primera vegada en els acords municipals el nom de fra Josep de la Concepció, cridat a la població per fer diagnòstic de l’estat de l’edifici: “...lo die despres ahir [1 d’abril de 1672] arriba en la present vila lo Pare fra Joseph de la Concepcio religios de Sant Joseph a qui dies ha que se esperava, a efecte de mirar lo estat de la Iglesia, y lo modo se podia tenir en repararla”. Les conclusions de la visura realitzada pel religiós foren altament pessimistes; no hi havia forma d’aprofitar la construcció antiga, de manera que s’imposava l’erecció d’un nou temple i campanar, i la confecció per tant d’una nova

⁵⁹ Vegeu J.M. Planes i Closa, *La parròquia i la vida religiosa de Tàrrega, segles XVI-XIX*, pp. 21-22.

⁶⁰ ACTA, *Llibre de Consells*, 1670-1683, fol. 58r.

traça, que fra Josep s'apressà a presentar, juntament amb el pressupost final de l'obra: "Y havent mirat y regonegut dita Iglesia, ha fet relacio que no es possible poderse conservar y que careix del tot de reparo algu. Y que es forços haverne de fer altra, y campanar. Y perço ha fet una planta ques te y enseña ara de present. Y aguda raho del que vindria a costar, 17.550 lliures, y demes a mes vindra a costar lo campanar set milia lliures. Y la capella de les Santes Espines y del Santissim mil y sinch sentes fentse junta ab la obra, y asso sens lo que despres se aura de fabricar per lo que ocupa la Iglesia vella. Y que ab tot se judica vindra a costar trenta milia lliures (...). Fonch resolt que entot y per tot se fasse lo que te disposat lo dit Pare fra Joseph de la Concepcio tant en la fabrica de la Iglesia com campanar, y tancar per ara la Iglesia vella -com se proposa- y ques suplique al Reverendissim Provincial suplicantli permete al dit religios assistis que en quant sie menester a la obra y que se satisfasse per ara la vinguda"⁶¹.

El projecte, doncs, fou aprovat, malgrat l'enorme i desorbitat pressupost que la construcció comportava. Fra Josep va rebre per la confecció de la traça 66 lliures, "las quals se li donaren y pagaren en remuneracio y satisfacio de las trassas, dels perfils, y monteas de la fabrica de Iglesia Major, campanar y capella de las Santas Espinas, y explicacio de aquellas las quals constan en dos pergamins y un codern"⁶². La traça d'aquest temple (el quadern explicatiu no ens ha romàs), constitueix una autèntica joia pels estudiosos de l'arquitectura d'aquest període, i és una de les poques que ens han arribat de l'arquitecte. Els dos pergamins es conserven a l'arxiu parroquial, en un estat

⁶¹ *Ibidem*, fol. 70. Aquesta primera estada de fra Josep a Tàrrega fou aprofitada pel consistori municipal per encarregar-li també la visura de la casa de la vila, amb el mateix resultat que en el cas de l'església parroquial: "Fonch proposat que se ha fet mirar la casa de la vila per lo dit fra Joseph de la Concepcio per veurer si poria tenir reparacio. Y haventla mirada y regoneguda diu, que no es possible repararla"; *Ibidem*. L'encarregat de l'enderroc va ser el mestre d'obres Gaspar Roca; vegeu J.M. Segarra i Malla, *Història de Tàrrega amb els seus costums i tradicions*, vol. II, p. 171.

⁶² ACTA, *Llibre de l'obra de l'esglesia*, fol. 3.

de conservació deplorable al qual s'hauria de posar remei ràpidament si no volem lamentar d'aquí a uns anys la seva pèrdua⁶³. Estan emmarcats un al costat de l'altre, i mostren els alçats i plantes de l'edifici, amb alguns comentaris al marge esquerre [vegeu apèndix gràfic, **26** i **27**]. Considerem prou important la lectura d'aquestes traces per quant alguns dels seus elements no van arribar a ser aplicats, i d'altres –el cas més evident seria el de la capella de les Santes Espines- van ser transformats de manera important amb posterioritat. La seva anàlisi, doncs, ens permetrà valorar les intencions de fra Josep de la Concepció en el projecte global i comparar-les amb els canvis produïts a la llarga respecte a la traça original. Fem una lectura de les traces de dalt a baix i d'esquerra a dreta, tal com es presenten en els pergamins originals.

En el primer pergami apareixen els alçats de la construcció; en primer lloc, un dibuix de la façana del temple [vegeu apèndix gràfic, **28**] que ens permet apreciar quin era el disseny ideat per fra Josep, disseny que, d'altra banda, seguia molt de prop el de les altres esglésies carmelitanes traçades per ell: cos central emmarcat per dues pilastres gegantines d'ordre toscà que sostenen un entaulament sobre el qual s'assenta el frontó triangular, que allotja un òcul, cornisa que va de banda a banda de la façana (incloent els panys laterals) passant per darrere les pilastres, assenyalant l'alçada de les capelles laterals. En comptes de trobar l'habitual pòrtic obert a partir d'un o més arcs de mig punt, en aquesta ocasió la porta és allindada, flanquejada als costats i a dalt per nínxols amb figures emmarcades per columnes, que componen un ordre arquitectònic menor. A sobre de la porta, un gran òcul que talla l'entaulament inferior dóna llum a l'interior de la nau. Als costats d'aquest cos central, dos panys units a ell a partir d'alerons acabats

⁶³ Agraïm al rector de l'església parroquial de Tàrrega la seva amabilitat al mostrar-nos aquesta traça i les facilitats donades a l'hora de fotografiar-la.

en acroteris, que no presenten més obertures que dues finestres allindades, tangents a l'entaulament inferior, i que no són més que la continuació coherent de les finestres de les capelles laterals, visibles en el dibuix que mostra l'alçat d'una de les façanes laterals del temple.

En aquesta visió frontal destaquen també, per darrere la façana, la cúpula, traduïda a l'exterior a partir de casquet semiesfèric, coronada per llanterna però sense tambor, i l'esvelt campanar, format per cinc pisos. Aquests estan desenvolupats en planta al costat dret: el primer pis és de planta quadrada, mentre que els quatre restants són de planta octogonal. La transició del primer al segon pis es fa a partir de l'aixamfranament dels caires del primer cos; el tercer, que allotja les campanes, presenta la mateixa secció del segon però amb l'obertura d'arcs de mig punt a totes les cares del polígon; i el quart i el cinquè, mantenint les mateixes obertures, redueixen lleugerament la seva secció respecte al cos anterior. L'últim pis apareix coronat per una cupuleta. Especial interès presenta, doncs, aquest primer dibuix, car ni el campanar ni la façana van ser acabades, almenys tal com fra Josep de la Concepció les tenia previstes [vegeu apèndix gràfic, **43**].

Al costat d'aquest primer dibuix veiem una secció transversal del temple i del campanar, que ens permet d'entrada apreciar l'alçada de les capelles respecte a la nau, (2/3 d'aquesta) a més de l'amplada (en una proporció $\frac{1}{2}$). Visible és també a partir d'aquesta secció la ubicació de la capella de les Santes Espines, que sobresurt d'una manera destacada de la planta de l'església, projectant-se cap a ponent des de la banda de l'Evangeli, i amb la mateixa alçada que les capelles laterals [vegeu apèndix gràfic, **44**].

En el segon pergamí apareixen la planta del temple i el perfil de la façana lateral orientada cap a llevant [vegeu apèndix gràfic, 29]. Aquest últim mostra com la presència de les capelles laterals havia de fer-se visible a l'exterior amb la inclusió d'una teulada pròpia en voladís, que surt just a l'alçada dels òculs situats a les llunetes de la volta de la nau, i que, vista des de la façana principal, havia de quedar amagada pels alerons que uneixen el cos central amb els laterals. Quatre petites finestres quadrangulars, corresponents a les capelles laterals, eren els únics elements d'articulació d'aquesta façana lateral, a excepció del mòdul que tradueix la presència del braç del creuer, destacat, a més de per la major alçada respecte a les naus laterals –és aquesta teulada la que es percep per darrere la façana en la vista frontal de l'església-, per l'existència d'una porta, emmarcada per un ordre clàssic, que portava directament del carrer a aquesta part de l'interior del temple [vegeu apèndix gràfic, 45]. Cal destacar també la situació del campanar, a la capçalera de l'edifici, ubicat exactament entre aquesta i el braç dret del creuer –s'aprecia millor sobre la planta, tot i que és perfectament visible a partir d'aquest alçat-, amb el primer pis a la mateixa alçada d'aquest braç. Per últim, advertim millor a partir d'aquesta vista lateral l'absència de tambor a la cúpula, element no previst, doncs, per l'arquitecte en aquest projecte original.

Quant a la planta ja hem vingut repetint que és de nau única amb capelles laterals, quatre per banda, intercomunicades. L'amplada de la nau és el doble de la de les capelles, i coincideix amb l'amplada del creuer, que pren com a base la multiplicació per quatre del mòdul d'aquests espais laterals. Els braços del creuer estrenyen lleugerament la seva amplada –corresponent a la de les capelles, amb les quals es comuniquen- degut al major gruix dels murs exteriors en aquesta part de l'edificació –gruix explicable per necessitats estructurals relatives al sosteniment de la cúpula-. La capçalera és plana, un xic més profunda del que marcaria el mòdul dels trams de la nau,

i està flanquejada a la dreta pel campanar, i a l'esquerra per la sagristia, dos espais que sobresurten de la planta –fet visible a l'exterior-, i amb els quals es comunica a partir de sengles portes. També es projecta fora de la planta, encara que de manera molt més considerable tal com hem dit anteriorment, la capella de les Santes Espines, ubicada a l'alçada del creuer, a la banda de l'Evangelí, i unida a ell a partir d'un espai de transició que actua com a atri. Està disposada perpendicularment en relació a l'eix longitudinal de l'església, i és de planta centralitzada: un quadrat com a base, al qual s'afegeixen als costats dos mòduls rectangulars (a la manera de la capella Pazzi de Brunelleschi), de manera que junts sumen l'amplada del creuer, mida total de l'espai de la capella. La capçalera, afegida a aquest primer espai i projectada fora de la seva planta, és poligonal, i té la mateixa amplada del mòdul quadrat. Pel que fa als tipus de coberta visibles en aquesta planta, són de volta de canó amb llunetes a la nau, a la capçalera i als braços del creuer (disposada transversalment en aquests darrers), d'aresta a les capelles laterals, i cúpula amb petxines sobre el creuer i sobre l'espai central de la capella de les Santes Espines.

La primera pedra de la nova construcció va ser col·locada el mateix any que s'elaborà la traça, el 31 de juliol⁶⁴. A partir d'aquest moment es van succeir les estades de Fra Josep a la vila per tal de visurar el desenvolupament de les obres⁶⁵. Al mateix

⁶⁴ J.M. Planes i Closa, *op. cit.*, p. 75. Els comuns eclesiàstic i secular de la vila de Tarrega van signar una escriptura de conveni en què es comprometien a finançar “els gastos que ocasionaba lo construir de nou la Yglesia parroquial i campanar”. Així consta en un document redactat pel notari Galderic Soler el 27 de juliol de 1672 (copiat per un altre notari targarí el 1874). En aquest conveni quedava especificat el model a seguir en la construcció del cor: “...y que se haja tambe de fabricar lo cor baix conforme está en la Yglesia vella, y del modo esta en la Yglesia de Sant Just o Pi de Barcelona”; ACTA, *Reconstrucció de l'església i campanar, 1672-1872*.

⁶⁵ Aquestes estades van quedar registrades al *Llibre de l'obra de l'església*, i permeten fer un seguiment dels moviments de l'arquitecte al llarg dels anys; fra Josep va estar a Tarrega l'abril del 1672, el setembre i el novembre del 1673 (en aquesta ocasió consta la despesa de portar a fra Josep amb una mula fins a La Selva del Camp, probablement per ocupar-se encara de la construcció del convent de descalços), l'abril del 1686, el març del 1688, i l'última, el mes de maig del 1688; ACTA, fol. 499.

temps que la de l'església, van ser empreses les construccions del campanar i la capella de les Santes Espines. El 1688, l'últim any que ens consta la visita de fra Josep de la Concepció a Tàrrrega, estava ja construït el creuer i les dues primeres capelles, i molt avançats el campanar, la sagristia i la capella de les Santes Espines⁶⁶. Les dades de què disposem ens porten a constatar que en aquesta data fra Josep abandonà la direcció de les obres, no només perquè no torni a ésser registrada la seva presència a la vila i els pagaments corresponents, sinó perquè el 1689 el consell municipal decideix donar l'obra de construcció de la cúpula a preu fet. Curiosament, tots els informes tècnics resultants foren negatius; cap mestre d'obres s'atrevia a fer-se'n càrrec, al·legant la feblesa dels pilars i els arcs del creuer⁶⁷. Tanmateix, les obres es reemprengueren. Cinc anys més tard la construcció estava gairebé resolta: el 1693 es començava a aixecar el tambor que havia de sostenir la cúpula⁶⁸, i a l'octubre d'aquest mateix any va ser cridat el mestre Benet Juli per fer la visura de l'obra.

Desconeixem qui es va fer càrrec de la direcció de les obres en aquest parèntesi d'anys fins al 1694; en aquesta última data, al mes de maig, un dels paers de la vila es desplaçà a Reus per "a cercar fra Jaume Ribot per la fabrica de la nova Iglesia"⁶⁹. Es tracta de fra Jaume de san Agustí, religiós de l'orde descalç, escultor i també arquitecte ocasional, en actiu sobretot a la província de Tarragona i lligat a una altra obra de fra Josep de la Concepció de la qual ens ocuparem més endavant, la capella del Santíssim a l'església de Sant Pere de Reus. Fra Jaume es desplaçà a Tàrrrega per visurar les obres de l'església parroquial, concretament l'aixecament de la cúpula, i fou nomenat director

⁶⁶ J.M. Segarra i Malla, vol. II, p. 181.

⁶⁷ ACTA, *Llibre de Consells*, 1684-1698, 24 de juny de 1689.

⁶⁸ ACTA, *Llibre de l'obra de l'església*, fol. 499.

⁶⁹ *Ibidem*, fol. 510.

de les obres⁷⁰. L'erecció de la cúpula era un dels elements de la nova construcció que més amoïnaven el municipi i els constructors, donats els nefasts precedents del campanar anterior i la poca seguretat que els mestres d'obres trobaven en els arcs i pilars de sosteniment; la por que aquests fossin insuficients portà a construir per la banda exterior de l'Epístola un arc -avui en dia encara visible- a manera de contrafort. La presència de fra Jaume, probablement per la seguretat que aportà als que hi intervenien, va donar l'empenta definitiva a la construcció de la cúpula, finalitzada el mateix 1694. L'església, amb les obres encara inacabades –faltaven el campanar i la façana-, fou beneïda el 19 de maig del 1696. Encara havia de ser enderrocada part de l'església vella, pavimentat el terra i enllestits la major part dels altars, i això, afegit als problemes de finançament de la construcció, va fer que l'obra de la nova parroquial no es donés per acabada fins ben entrat el segle XVIII⁷¹; el 15 de novembre de l'any 1742, amb la intervenció del mestre d'obres Pau Serradell, es donava per tancada la construcció de la parroquial targarina⁷², quedant inacabades la façana i el campanar.

Va ser la manca de diners la que va fer que el campanar restés incomplet. El 1747 es coronà i cobrí, en una mostra de realisme per part del consell de la vila, que d'aquesta manera pràcticament desistia de portar a terme l'obra tal com fra Josep l'havia dissenyat. Un altre dels elements dissenyats per fra Josep que no van arribar a ser construïts va ser la portada de l'església. La que es pot veure en l'actualitat va ser creada el 1744 amb una altra finalitat, la de servir d'entrada al cor baix que es pretenia construir al mig de la nau, i que finalment no es portà a terme. D'aleshores ençà la

⁷⁰ ACTA, *Llibre de consells*, 1684-1698, 25 de maig de 1694.

⁷¹ J.M. Planes i Closa, p. 78.

⁷² J.M. Segarra i Malla, vol. II, p. 187.

portada havia estat col·locada a la part interior de la porta principal de l'església, d'on passà ja en el nostre segle a ocupar el lloc actual⁷³.

Ja hem comentat que la façana, que restà inacabada, presenta el mateix model de les esglésies de l'orde carmelità descalç [vegeu apèndix gràfic, **30 i 31**]. Si ens atenem a la traça i la comparem amb l'aspecte que presenta en l'actualitat, evidenciem les parts que van quedar sense acabar o alterades respecte al projecte original: en primer lloc, evidentment, la mencionada portada –que indubtablement altera la puresa de formes de la resta de la façana-, seguint per l'absència en el cos central de la cornisa que en els laterals marca l'alçada de les capelles laterals – i que en dibuix de la façana fet pel tracista es prolongava de banda a banda dels tres cossos que componen el frontis-, l'absència també de l'òcul del frontó, i finalment la reconversió de les finestres dels cossos laterals en balconades. Observem, a més, un aspecte no visible en la traça confeccionada per fra Josep; a partir de la inclusió d'un frontó interromput –interrupció, però, molt tímida, reduïda als angles-, es fa perceptible l'existència d'un doble ordre de pilastres superposades en l'emmarcament del cos central [vegeu apèndix gràfic, **32**].

La distribució interior del temple [vegeu apèndix gràfic, **33-35**], que no ha patit grans canvis respecte a la traça original, és molt semblant a la que fins ara hem vist a les esglésies dels convents carmelitans que, per altra banda, com ja hem vingut repetint, és la més habitual a les esglésies parroquials catalanes: una sola nau, amb quatre capelles laterals per banda intercomunicades mitjançant arcs de mig punt prou amples -que constitueixen pràcticament naus laterals-, cor elevat als peus (que correspon en planta al primer dels trams de la nau), i capçalera plana. L'alçat, un aspecte no prou especificat a la traça original de fra Josep, s'articula a partir de l'habitual ordre toscà, amb pilastres

⁷³ *Ibidem*, pp. 297-298.

sobre les quals corre un entaulament que dona la volta a l'interior, i que allotgen un ordre menor d'arcs formers de mig punt sobre pilastres del mateix ordre arquitectònic però més simplificat. A l'interior de les capelles la faixa que forma el capitell d'aquest ordre menor es prolonga per les parets en forma de motllura, com si es tractés d'un arquitrau, contrastant amb la blancor dels murs –hem de tenir en compte que originalment tota l'església presentava aquest acabat, de manera que destacaven especialment els suports arquitectònics fets en pedra grisa-. Aquesta església presenta la curiositat de tenir sobre els arcs formers uns balcons que s'obren a la nau [vegeu apèndix gràfic, **36**], element típic dels temples jesuítics però gens habitual a les esglésies catalanes (parroquials o conventuals), balcons que es prolonguen en les parets del transepte perpendiculars a l'eix longitudinal de la nau, i que queden reflectits a l'exterior amb les dues balconades de la façana principal, constituint sens dubte una excepció dins l'obra de fra Josep de la Concepció, a més d'una nota no exempta d'exotisme. La coberta del temple és l'habitual⁷⁴: volta de canó amb llunetes a la nau, als braços del creuer (transversalment) i a la capçalera, com una continuació dels trams de la nau, mentre que a les capelles és d'aresta. Sobre el creuer, cúpula sobre petxines, amb tambor muntat sobre un potent sòcol, i obert per vuit finestres separades per pilastres geminades⁷⁵ [vegeu apèndix gràfic, **37**].

⁷⁴ El 26 de maig de l'any 1845 un important incendi causà desperfectes en l'església, sobretot a la cúpula i a la volta de la nau. L'interior del temple va ser repintat i l'estructura de la coberta reforçada; ACTA, *Reconstrucció de l'església i campanar, 1672-1872*.

⁷⁵ El tambor, com ja hem vist, no apareixia a la traça original; en aquesta, la cúpula descansava directament sobre les petxines. Molt probablement, la decisió d'afegir aquesta estructura no prevista en el projecte respon a la necessitat de dotar de més llum l'interior de l'església, que resultava fosca, amb l'única existència d'obertures a l'òcul de la façana, a una finestra existent al braç dret del creuer i a les finestres practicades a la capella de les Santes Espines (aquestes últimes serien suprimides en erigir les capelles dels Dolors i del Roser). Aquest afegit, no contemplat per fra Josep, explicaria les pors i les prevencions dels mestres d'obres que intervenien en la construcció; vegeu L. Sarret, "Església parroquial", *Crònica targarina*, nº 253, 1926, p. 5.

Les capelles més importants de la parroquial targarina, per entitat i per devoció, són les de les Santes Espines i la Mare de Déu dels Dolors, que sobresurten clarament del cos de l'església per la part de l'Evangeli, al qual estan afegides. Pel que fa a la segona, no formava part del projecte original de fra Josep; va ser començada a construir l'any 1704, i restà inacabada⁷⁶. Presenta una planta longitudinal amb eix paral·lel al de l'església, formada per quatre trams coberts amb volta de canó rebaixada amb llunetes, i per les seves dimensions (ocupa l'espai equivalent a tres trams de la nau principal) té entitat d'església. Originalment s'hi accedia per una porta situada a una banda de la capella de les Santes Espines, al costat del creuer, però aquest accés va ser posteriorment tancat, i va ser canviada l'orientació de la capella, de manera que el que abans era capçalera de la capella, amb un òcul que il·lumina l'interior, són avui en dia els peus, i el pany de paret on s'obria la porta és ara la capçalera; l'accés es fa per una porta oberta a la capella que correspon al primer tram de la nau. A l'exterior, una porta d'aire clàssic comunica directament aquest espai amb el carrer [vegeu apèndix gràfic, 46].

La capella de les Santes Espines, veïna de l'anterior, és la que realment ha de centrar la nostra atenció, en haver estat dissenyada per fra Josep de la Concepció i estar inclosa a la traça original que l'arquitecte confeccionà per a l'església parroquial de Tàrraga. Ja hem comentat en analitzar la traça que aquesta capella havia d'ocupar l'espai immediat al creuer, amb el qual es comunica a partir d'un gran arc de mig punt. L'eix principal de la capella era perpendicular a l'eix de l'església. Era de planta centralitzada i estava coberta per una cúpula hemisfèrica sobre petxines. El presbiteri,

⁷⁶ Vegeu R. Ribalta Mc Elherrer, "La capella de la Mare de Déu dels Dolors de l'església parroquial de Santa Maria de l'Alba de Tàrraga", *Urtx. Revista cultural de l'Urgell*, 3, 1991, pp. 191-201.

que s'aixecava sobre una grada, constituïa un mòdul afegit a aquest espai principal. Cal tenir en compte aquestes circumstàncies de la traça original perquè al llarg dels anys l'espai ha patit diverses modificacions; les belles proporcions de la capella de les Santes Espines quedaren alterades per les dues posteriors ampliacions portades a terme. La primera d'elles tingué lloc l'any 1758 per desig de la confraria de l'Esperança, els membres de la qual feia anys que intentaven trobar dins la parroquial un lloc on construir capella pròpia⁷⁷. Les ampliacions consistiren en convertir la planta centralitzada en una planta longitudinal a partir de l'afegiment de dos trams a la capçalera, que sobresurten considerablement –més del que ja ho feia al projecte original- del cos de l'església⁷⁸. Una moderna intervenció que tenia com a finalitat la instal·lació d'una caldera de calefacció ha permès, gràcies al tancament de l'espai, retornar d'una manera aproximada a les proporcions originals de la capella tal com van ser pensades per fra Josep. La funció, però, ha quedat definitivament alterada, donat que aquest espai es configura avui en dia com una continuació del creuer, aprofitada per situar bancs pels fidels. Cal afegir, a més, que en el braç dret d'aquesta capella de les Santes Espines va ser oberta uns anys després de la seva construcció la capella del Roser, una intervenció del segon quart del segle XVIII. Va ser l'any 1728 quan els membres d'aquesta confraria obtingueren permís de la corporació municipal per

⁷⁷ La primera sol·licitud de la confraria es remunta a l'any 1742, però els diferents emplaçaments que el municipi els va oferir dins l'església no van ser del gust dels confreres, fins que l'any 1757 acceptaren l'espai que es crearia amb l'allargament de la capella de les Santes Espines. Vegeu J.M. Segarra i Malla, vol. II, p. 32.

⁷⁸ La primera intervenció consistí en allargar la Capella de les Santes Espines per la banda del presbiteri uns 15 pams, cap a ponent. L'any següent, amb les obres ja iniciades, semblà insuficient l'allargament indicat i hom decidí afegir-hi 14 pams més, amb un total de 29 pams; J.M. Segarra i Malla, *Recull d'episodis d'història targarina*, p. 115.

construir la seva capella, de manera que l'entrada s'efectués a la banda de l'Epístola de la capella de les Santes Espines⁷⁹.

El primer que crida l'atenció en penetrar en aquest espai de la capella de les Santes Espines és l'enorme semblança amb les capelles de Sant Joan i Sant Fructuós a la catedral de Tarragona, obra de Pere Blai. Aquesta semblança prové en gran mesura del fet que la capella de Tàrrega fa servir el mateix recurs que les capelles tarragonines: els elements arquitectònics estan fets en pedra grisa de llisós, que contrasta amb els panys de paret blanca sobre la qual es disposen aquells [vegeu apèndix gràfic, **38** i **39**]. De fet, les similituds entre aquestes dues obres comencen ja per la planta; la de la capella de les Santes Espines està resolta d'una manera molt propera a la de la sagristia de Sant Joan i Sant Fructuós, és a dir, a partir d'un espai quadrangular que resulta de la suma d'un espai quadrat i dos mòduls rectangulars laterals. Es tracta en sengles casos d'un espai en què la centralitat ve remarcada per la presència de la cúpula sobre l'àmbit quadrat, minvant d'aquesta manera les dominants de l'eix transversal, més llarg que el longitudinal. Creiem que quan fra Josep de la Concepció concep l'espai de la capella targarina té present el model de l'obra de Blai a la seu de Tarragona, una obra que fra Josep coneix prou bé: el religiós no només era nascut a terres tarragonines (Valls, ben proper a Tarragona), sinó que a més, al llarg dels seus múltiples desplaçaments (Énguera, La Selva del Camp, Tortosa) devia fer més d'una estada a la capital. Recordem, a més, que la construcció de la nova església parroquial de Tàrrega va començar l'any 1672, i que un any més tard és contractada l'obra de la capella de la Immaculada de la seu de Tarragona; el que volem dir és que mentre s'està aixecant la capella de les Santes Espines a Tàrrega, fra Josep de la Concepció està supervisant la

⁷⁹ R. Berga Rossell; F. Maymó: *Notes històriques sobre les Santes Espines de Tàrrega*, p. 52.

construcció de la capella tarragonina, la traça de la qual havia ja havia dut a terme amb anterioritat seguint el model, per indicació del comitent, de “la arquitectura de las capellas del senyor arquebisbe Terés”⁸⁰. No pot resultar estrany, doncs, que fra Josep utilitzi un llenguatge tan similar al de les capelles bessones de Tarragona, salvant, evidentment, les distàncies: l’ordre triat a la capella de les Santes Espines és el toscà, molt més simple -no cal dir-ho- que el compost utilitzat per Blai. I això, evidentment, afecta a l’ordenació de la resta dels elements arquitectònics (l’entaulament reproduït al voltant de tota la capella). Els trams que flanquegen l’espai central estan coberts amb volta de canó de mig punt, transversal a l’eix longitudinal, una volta que recolza sobre pilastres d’ordre toscà adossades, de manera que aquestes semblen prolongar-se en les faixes de pedra que emmarquen la mateixa volta. La cúpula recolza directament sobre petxines, i, sense tenir llanterna (si visible a l’exterior)⁸¹, està oberta per una lluern que dóna llum a l’interior. També en aquesta estructura apreciem l’empremta del model tarragoní, concretament de la cúpula de la sagristia de les capelles: el casquet semiesfèric de la capella de les Santes Espines té un intradós decorat amb vuit faixes de pedra grisa que recorden extraordinàriament les dobles faixes presents al citat model. Una simple ullada a ambdues obres permet apreciar les similituds [vegeu apèndix gràfic, **40 i 41**].

⁸⁰ J.M. Madurell i Marimon, “La capella de la Immaculada...”, p. 74.

Capelles

Capella de la Immaculada Concepció de la catedral de Tarragona

És, potser, l'obra millor documentada de fra Josep de la Concepció, una de les més conegudes⁸², i també una de les més completes, en comportar també el projecte del treball escultòric, l'elaboració del programa pictòric i la confecció de la reixa de ferro que havia de tancar la capella, en un tot unitari que suposava la concepció d'una obra perfeccionada en tots els seus detalls.

La construcció d'aquest espai és deguda a la voluntat del canonge de la seu tarragonina Diego Girón de Rebolledo, que la volia destinar a capella funerària familiar⁸³. Aquest desig havia ja estat mostrat pel canonge una dècada abans que s'emprengués el projecte: el 22 de gener de l'any 1666 Girón de Rebolledo sol·licitava permís al capítol de la seu tarragonina “pera fabricar una capella en la present Iglesia, entre les capelles de Don Pedro de Cardona y de Don Juan Teres, offerint gastarhi vuyt mil lliures, com o te ordenat y disposat en lo testament te fet en poder de Jaume Rondo notari de Barcelona”. El Capítol concedí immediatament la llicència, “y acceptaren tot lo demunt dit fent les degudes gracies a dit Reverend Prior”⁸⁴. Però, per algun motiu que

⁸¹ Aquesta llanterna no estava prevista a la traça original.

⁸² Sobretot gràcies a l'extensa monografia confeccionada per J.Mª Madurell i Marimon, *La capilla de la Immaculada Concepción de la Seo de Tarragona*, publicada l'any 1958.

⁸³ Sobre el personatge i els seus ascendents familiars vegeu A. Jordà i Fernández, *Església i poder a la Catalunya del segle XVII. La seu de Tarragona*, pp. 81-84. Girón de Rebolledo va entrar a formar part del Capítol pel febrer de l'any 1631.

⁸⁴ AHAT, *Acords capitulars*, 1664-1668, fol. 86r.

desconeixem, no es tornà a tractar del tema en els anys posteriors, i el projecte s'endarrerí gairebé una dècada.

El cert és que la construcció de la capella va ser concertada en un contracte amb data de 18 de setembre del 1673. Els mestres d'obres triats eren Francesc Portella (pare i fill, homònims) i Joan Costas, que es comprometien a seguir la traça de fra Josep de la Concepció, una traça que té com a inspiració les veïnes capelles de l'arquebisbe Terés i la capella del Santíssim, ambdues a la mateixa seu. La capella familiar, per desig manifest de Girón, s'havia d'ajustar considerablement a les formes, elements arquitectònics, ornaments i materials utilitzats a les mencionades capelles: “Tenen obligacio dits mestres, de fer tota la part de fora de tot lo edifici de capella y secrastia de pedra picada, seguint en tot y per tot tota la arquitectura de las capellas del senyor arquebisbe Teres, tant en vases y cornisas, com en pilastras y faxas, y tot lo demás ayuntant cornisas en cornisas, y vases en vases, y tota esta pedra de la part de defora, tant la de las parets del presbiteri, com la del sinbori y llanternó y remates y gargolas, tota te de ser de pedra blanca de la pedrera de l'Orta y arrencada de nou, y tot te de ser picat y tallentat, com estan las capellas del senyor arquebisbe (...)”. Y dit sinbori y llanternó seguiran lo modo y forma que esta en les traces, y en lo sinbori de la capella del Santissim Sagrament”⁸⁵.

La tasca que havien de portar a terme els mestres mencionats al contracte de l'obra s'estenia també als elements arquitectònics que formaven part dels monuments funeraris de la família del patrocinator, en què el material a utilitzar era la pedra negra de Tarragona i l'alabastre de Sarral. Els artífexs eren igualment responsables de la confecció d'altres elements decoratius de la pròpia capella, com per exemple de la taula de l'altar (que també havia de seguir el model de les capelles de l'arquebisbe Terés), o

dels tres florons tallats en fusta, destinats a ornamentar la clau de volta del presbiteri, el llanternó i la sagristia. Abans de morir, a més, el canonge va deixar resolt també el tema de la reixa de ferro que havia de tancar la capella; el 23 de juliol de 1681 signava amb els forjadors mataronins Pere Catà i Miquel Esmandia el contracte per l'execució de l'obra, que, com els altres elements de la capella, havia de seguir la traça de fra Josep de la Concepció⁸⁶. La part escultòrica de la capella, centrada en els sepulcres del canonge i del seu germà Godofredo, a més del retaule, va ser confiada als mestres Francesc Grau i Domènec Rovira, mentre que els treballs de pintura recaigueren en la persona de Josep Juncosa. Tinguem en compte que cal destacar a més els treballs de daurador i bronzista, executats respectivament per Josep Cabanyes i Joan Andreu⁸⁷. No sembla arriscat pensar que el mateix Girón de Rebolledo, ajudat de fra Josep, fos el responsable del programa iconogràfic desenvolupat⁸⁸.

La primera pedra de la nova capella⁸⁹ va ser col·locada el dia 11 d'agost de l'any 1674, i les obres, fetes a bon ritme, es perllongaren fins el 1680. La construcció era coberta a finals del mes de juliol del 1677; ho deduïm del fet que el propi canonge signava en aquesta data un contracte amb el ceramista barceloní Jaume Trullàs, en què li encomanava el subministrament de 3.200 teules envernissades⁹⁰.

⁸⁵ Transcrit per J.M. Madurell i Marimon, *op. cit.*, pp. 73-80.

⁸⁶ *Ibidem*, p. 126.

⁸⁷ C. Martinell, *Arquitectura i escultura barroques a Catalunya. El Barroc Salomònic (1671-1730)*, vol. II, p. 45.

⁸⁸ D'aquesta opinió és també J.R. Triadó, "L'època del Barroc, s. XVII-XVIII", *Història de l'Art Català*, vol. V, p. 80.

⁸⁹ La nova capella havia d'ocupar part del que fins al moment havien estat els corral·ls del bestiar del Capítol: "...si la capella del Rev. D. Diego se fa ocupara molta part del corral del bestiar y així V.S. determinen ques deja al maioral que en lo interim se fara la capella se valga dels corral·ls de la ciutat. AHAT, *Acord capitulars*, 1672-1674, fol. 77v.

⁹⁰ J.M. Madurell i Marimon, p. 28.

Tal era la determinació del canonge de portar a terme en la seva totalitat la construcció de la capella que, per assegurar-se que a la seva mort els seus hereus continuarien amb les obres, deixà estipulat en el seu testament, redactat el 1678, que, a més dels diners (13.250 lliures) que ja eren convinguts per a l'obra, la seva herència estigués disponible per a les despeses extraordinàries que es poguessin produir⁹¹. Com a curiositat, i per il·lustrar el grau de complaença que li devia produir l'execució d'aquest projecte, és interessant tenir en compte la notícia aportada per Madurell, segons la qual Girón de Rebolledo conservava en el saló del pis principal de la seva mansió barcelonina del carrer de Mercaders la traça confeccionada per fra Josep de la Concepció per a la capella de la Immaculada, repartida en tres pergamins i on apareixien les plantes i els alçats de la capella i la sagristia annexa. Efectivament, entre els objectes de la seva propietat citats a l'inventari realitzat a partir de la seva mort és citat “un quadro gran sens guarnicio, en lo qual esta pintat la trasa de la capella que dit diffunt ha feta fabricar en la dita iglesia de la seu de Tarragona”. Especialment satisfet, doncs, devia sentir-se el canonge d'aquesta traça com per conservar-la en una peça tan principal de la casa, quan sabem que aquest tipus de dibuix no era especialment apreciat en aquella època com a motiu decoratiu⁹². La satisfacció de Girón de Rebolledo pel resultat aconseguit a la capella familiar va ser tal que va decidir materialitzar-la en forma de prebenda econòmica adreçada al que havia estat responsable de la concepció i l'execució del projecte; uns mesos abans de morir, el canonge, en un codicil redactat el 3 d'abril de 1682, en recompensa pels serveis prestats, estipulava una renda vitalícia anual de 20 lliures destinades a la casa conventual de fra Josep: “Durant la vida natural de fra Josep de la Concepcio, religios descals, y no mes

⁹¹ C. Martinell, “Un arquitecto eminente...”, p. 11.

⁹² Citat per J.M. Madurell, *op. cit.*, pp. 65 i 150.

avant, deix y lleugo al convent o casa, de ahont dit fra Josep sera conventual, a tots temps, 20 lliures barcelonines de renda annuals, en recompensa als treballs que dit fra Josep ha pres en la obra de la mia capella”⁹³. Aquests pagaments al religiós (que residia aleshores al convent de Gràcia de Barcelona) es van complir escrupolosament fins que va morir. Girón de Rebolledo traspasà el mateix 1682, i l’any següent les seves despulles foren traslladades al sepulcre familiar, ja finalitzat⁹⁴.

La capella de la Immaculada Concepció és la tercera de la banda de l’Evangeli, just al centre de la nau lateral, front per front amb la capella de Santa Tecla, que es troba justament al mateix lloc a la nau de l’Epístola, de manera que les dues capelles barroques amb què compta la catedral de Tarragona queden enfrontades. S’accedeix a l’espai de la capella mitjançant un enorme arc de mig punt que té la mateixa alçada que la nau lateral, i que destaca dintre de l’estil romanico-gòtic de l’edifici. La planta és de tipus centralitzat, amb una disposició que tendeix a la creu grega, amb els braços molt poc desenvolupats (sobretot els que fan el paper de transepte) i capçalera de quart d’esfera projectada –igual que en les altres capelles d’aquesta mateixa banda- fora del mur que tanca la seu al costat de l’Evangeli. És aquesta una disposició molt similar a la que portarà a terme el tracista uns anys més tard a la capella del Santíssim de la prioral de Reus que, recordem-ho, també acomplirà funcions funeràries.

L’austeritat que hem vingut observant fins al moment en altres obres de fra Josep queda trencada en aquesta ocasió per la sumptuositat de la concepció de l’ordre i de la decoració complementària dels murs; pilastres llises d’ordre compost adossades, i

⁹³ J. Munté Vilà; A. Tomás Ávila, *Tarragona. La tesis concepcionista*, p. 70; J.M. Madurell i Marimon, *op. cit.*, p. 25. Un any més tard, el 9 de maig de 1683 el Pare provincial donava permís a fra Josep per poder concertar-se amb els marmessors de Diego Girón de Rebolledo quant a la renda que aquest li va deixar; ACA, *Monacals-Hisenda*, lligalls grans, 171.

situades sobre un potent basament, sostenen un riquíssim entaulament que dóna la volta a la capella, amb fris decorat amb figures en daurat de *putti* barrejades amb formes vegetals (a manera de grutescos), en combinació amb la decoració de la resta de la capella [vegeu apèndix gràfic, 47]. Els mateixos capitells semblen perllongar-se a les parets en forma de franja ornamentada a partir de medallons en daurat, al·lusius a símbols mariològics. El sòcol també es prolonga a la zona del presbiteri, i serveix de podi al basament del retaule, ricament treballat en marbre amb motius decoratius de *putti* i garlandes. En definitiva, els elements estructurals passen a un segon terme –l'única excepció seria la cornisa, molt destacada sobretot pel voladís dels angles a la zona de la capçalera-, de manera que els autèntics protagonistes són els contrastos de color, de la pedra grisa dels suports amb els daurats i els blancs dels alabastres de les franges profusament decorades, en un espai on el que es pretén és una unificació d'arquitectura, escultura, pintura i arts aplicades, un recurs, com sabem, molt estès en el Barroc italià. En tot cas, el repàs als elements decoratius (retaule, sepulcres, pintures, reixa) i als temes en ells desenvolupats va ser ja detallat per J.R. Triadó⁹⁵, i a ell ens remetem. Només voldríem posar de relleu –igual que ho fa aquest autor- l'estranyesa que ens causa pensar en fra Josep de la Concepció com l'autor del retaule d'aquesta capella; tot i que els indicis semblen mostrar-lo com a responsable del seu disseny, no podem deixar d'evidenciar que aquesta estructura, excessiva en molts sentits –hi ha un abús de la columna salomònica-, encaixa molt malament amb el seu sentit mesurat i equilibrat de les formes. Tanmateix, hem de tenir en compte que parlem d'una obra feta a mida d'un

⁹⁴ C. Martinell 1959, vol. II, p. 46.

⁹⁵ *Op. cit.*, pp. 80-83.

patrocinador que probablement intervingué molt directament en el disseny de molts –o tots- els particulars de la capella.

Només una mica més moderats apareixen els sepulcres del canonge Girón de Rebolledo i el seu germà Godofredo, situats a banda i banda de la capella, allotjats dins arcs de mig punt inclosos dins de l'ordre arquitectònic principal i amb una estructura bàsicament de tipus arquitectònic: dues figures a mode de cariàtides que al sepulcre del canonge sostenen un entaulament coronat per volutes a manera de frontó partit, interromput per uns *putti* que sostenen l'escut familiar encastat en una altra estructura arquitectònica rematada per motlures en forma de “S”, que actuen també com a frontó, i que fan el contrapunt amb les volutes inferiors. Aquest contrapunt s'estén al sepulcre del davant, en què s'inverteixen les posicions de motlures i volutes en els frontons gran i petit. Amb les figures al·legòriques dels costats, els monuments funeraris semblen voler imitar llunyanament el model imposat per Bernini a partir de la tomba d'Urbà VIII, a sant Pere del Vaticà, acabada l'any 1647. El sepulcre del canonge, en concret, a l'esquerra de l'espai central, presenta l'epitafi emmarcat per les representacions en relleu de les set arts lliberals, algunes de les quals mostren, quant a composició, una extraordinària semblança amb les que ornamenten el sepulcre del papa Sixte IV al Vaticà. ¿És possible que Girón de Rebolledo, com a membre del capítol tarragoní, efectués algun viatge a Roma durant el qual tingués possibilitat de conèixer de primera mà aquests diversos models, i que posteriorment els imposés a fra Josep de la Concepció en el moment de portar a terme la

traça dels elements que havien d'integrar el conjunt de la capella –incloent-hi el de l'ús de la columna salomònica-?⁹⁶.

Destacable és en aquest espai la presència de la cúpula que el cobreix, aixecada sobre un altíssim i esvelt tambor obert per vuit finestrals alternats amb pilastres d'ordre corinti de fust llis, i coronada per un llanternó amb finestretes, seguint el model de la capella del Santíssim de la mateixa Seu [vegeu apèndix gràfic, **48** i **49**]. A l'exterior es fa encara més visible la considerable proporció d'aquest tambor (traduït en una forma prismàtica) respecte a l'estructura troncopiramidal que amaga la cúpula [vegeu apèndix gràfic, **50** i **51**]. El tambor exterior, de planta octogonal, es presenta com una continuació de l'estructura poligonal (de cinc panys, dos d'ells, els dels costats, més curts) que amaga la capçalera de la capella: sobre un sòcol prou alt i sostingudes per una faixa de pedra que corre al voltant es distribueixen les pilastres d'ordre toscà, col·locades a les arestes del polígon de manera que formen en cada cas dues semipilastres [vegeu apèndix gràfic, **52**]; és la mateixa solució que havia aportat Jaume Amigó a la visió exterior de la veïna cúpula de la capella del Santíssim [vegeu apèndix gràfic, **53**]. Per sobre de les pilastres corre un entaulament rematat per una teulada de poca inclinació que actua de transició amb el tambor; aquest mostra la mateixa disposició de les pilastres del cos inferior, situades a les arestes i entre les quals es situen les finestres que donen llum a l'interior. Un altre entaulament per sobre d'aquest segon cos de pilastres dóna lloc en la part superior a una mena d'àtic en què apareixen unes obertures el·líptiques. Aquest àtic forma un mòdul que serveix de transició entre el tambor i la teulada que amaga la cúpula, una teulada que té forma troncopiramidal i que

⁹⁶ Sabem que, com a mínim, va ser comminat a comparèixer davant el tribunal de la cúria romana l'any 1645 en relació als conflictes mantinguts amb el capítol catedralici de la seu tarragonina; desconeixem, però, si hi acudí; vegeu A. Jordà i Fernández, *op. cit.*, p. 88.

està coronada per una llanterna formada per unes volutes invertides (vuit). Veurem com fra Josep de la Concepció torna a repetir una ordenació similar a la cúpula exterior de la capella del Santíssim a Reus.

Capella de Sant Oleguer a la catedral de Barcelona

El Capítol de la catedral de Barcelona decidí el 1676, tenint en compte els vincles d'aquest sant amb la ciutat, i fent-se ressò de la devoció popular, dedicar una capella al bisbe Oleguer amb motiu de la seva canonització, portada a terme l'any anterior després de llargues instàncies fetes a Roma. El 13 de febrer del mencionat any els comissaris de la confraria de sant Oleguer traslladaven al Capítol que “ha petició de molta gent demanan se fes una capella per lo Sant posant lo Sant en lo present Capítol, y que ells a vista de tantas instancias han fet venir lo Pare de Sant Joseph pera que ves y fes la trassa de com hauria de ferse”⁹⁷. Aquest Pare citat no és un altre que fra Josep de la Concepció que, efectivament havia visitat uns mesos abans l'espai on la nova capella havia de ser situada i havia confeccionat la traça corresponent; això és el que trobem registrat a un dels llibres de l'administració de la capella, en què consta el pagament realitzat a fra Josep en concepte de la seva feina: “A cinc del mes de desembre de 1675 havem pagat al Doctor Joan Valles dos doblas fan onze lliuras y ditas son per tantas que de nostre orde ne ha donades a fra Joseph religios Carmelite descals, alias lo trasiste, y al dit se li an donat de Caritat per lo molt treball, de vanir a Barselona dende Mataro

⁹⁷ ACB, *Actes capitulars*, 1670-1679, fol. 289r.

aont es anat Mestra Rosell a sercarlo, per trasar y disposar com se havia de fer la Capella del Glorios Sant Olaguer, pilar y archs”⁹⁸.

El primer obstacle havia estat trobar un lloc adequat dins la Seu on erigir una nova capella. La solució passava per sacrificar el que havia estat l’antiga sala capitular –incloent també la seva capella-, situada a la banda de ponent del claustre, i obrir una comunicació entre aquesta i el temple a la banda de l’Epístola “...sols havian trobat [els comissaris] que per ara se partis la pessa que esta junt al dit capitol nou y se hi fes una rexa de ferro”⁹⁹. Però la capella de Sant Sever, la primera de la banda de l’Epístola (“contiguam immediate fontibus baptismalibus que sunt ad latus sinistrum portalis majoris ipsius ecclesia in capite navalis collateralis”)¹⁰⁰ quedava al mig, de manera que havia de ser integrada en el conjunt i esdevenir una mena d’avantsala de la nova capella. Amb el vist-i-plau dels administradors de la capella de sant Sever¹⁰¹ (que a canvi demanaren un nou emplaçament dins la seu), i el reconeixement i la traça portats a terme per fra Josep, el Capítol aprovà el 13 de febrer de 1676 la construcció de la nova capella -tot i que les obres havien començat ja uns dies abans, el 3 de febrer¹⁰²-, que havia de ser dedicada no només a sant Oleguer, sinó també al Santíssim¹⁰³. Aquesta advocació s’ha mantingut al llarg dels segles, tot i que la capella ha esdevingut més

⁹⁸ ACB, *Libra de la administratio de Sant Olaguer*, 1674-1676, Capelles de la catedral, Capella de Sant Oleguer, fol. 84v.

⁹⁹ ACB, *Actes capitulars*, 1670-1679, fols. 292v-293r.

¹⁰⁰ ACB, *Notaria capitular*, Maties Marçal, *Llibre del Capítol*, 1675-1680, fol. 37v.

¹⁰¹ Aquesta era la segona vegada que la capella de sant Sever era transferida; la primera capella va ser fundada al claustre, al costat de l’antiga sala capitular, i va ser traslladada a l’interior del temple, al costat de la porta principal, l’any 1423; vegeu J. Mas, *Notes històriques del Bisbat de Barcelona. Taula dels altars y capelles de la Seu de Barcelona*, vol. I, p. 49.

¹⁰² ACB, *Libre de las obras fetas per la Capella de Sant Olaguer 1676*, 1676-1678, Capelles de la catedral, Capella de Sant Oleguer, fol. 1r.

¹⁰³ *Ibidem*, fol. 289r.

coneguda per allotjar la imatge del Sant Crist de Lepant, de gran devoció entre els fidels.

El paper del religiós en aquesta obra venia bastant limitat per les característiques de l'encàrrec i per la necessària adequació a l'entorn de la catedral; fra Josep en realitat va reduir la seva tasca a fer enderrocar el mur que separava l'antiga sala capitular i la capella de Sant Sever¹⁰⁴, i el va substituir per dos arcs apuntats i un pilar, tot respectant l'estil gòtic de la resta de capelles, de manera que la intervenció és pràcticament imperceptible¹⁰⁵. La volta estrellada que cobria l'antiga sala capitular va ser reaprofitada per a l'espai principal de la nova capella, mentre que els dos trams de volta de l'entrada que actuen com a atri, corresponents a l'antiga capella de sant Sever, van ser refets pel tracista en estil gòtic.

El mestre d'obres encarregat de portar a terme la construcció de la nova capella va ser Miquel Rosell, que es desplaçà personalment a Mataró per tal de contractar els serveis com a tracista de fra Josep de la Concepció. A més de Rosell, que hi intervingué entre el febrer de 1676 i el mateix mes de 1678¹⁰⁶, cal citar també la participació d'altres mestres, com el fuster Francesc Puig, encarregat de la confecció de la caixa de l'orgue de la capella, Simó Ribot, autor de la reixa de ferro que la tancava, Francesc Saladrigues, autor del vitrall rodó col·locat sobre la porta de la capella que donava al

¹⁰⁴ La pedra de la paret enderrocada per situar els arcs i els pilars de la nova capella va ser venuda al mestre d'obres Miquel Rosell, i els diners esmerçats en la nova construcció. La destinació d'aquesta pedra va ser principalment la font de la plaça de Santa Anna; ACB, *Libra de la administratio de Sant Olaguer*, 1674-1676, fol. 30.

¹⁰⁵ J. Mas, *Guía itinerario de la Catedral de Barcelona*, pp. 85-86; A. Duran i Sanpere, "Visita a la catedral. Jornada undécima: La Capilla del Santísimo Sacramento", *Barcelona Divulgación Histórica*, vol. III, 1947, pag. 59. Vegeu també C. Martinell, *Arquitectura i escultura barroques...*, vol. II, p. 98, i del mateix autor "Un arquitecto eminente...", p. 12.

¹⁰⁶ ACB, *Libre de las obras fetas per la Capella de Sant Olaguer 1676*, fol. 40.

claustre, Pere Serdanya, daurador de la citada reixa¹⁰⁷, i l'argenter Bonaventura Fornaguera –que, recordem, també havia intervingut a la capella de la Immaculada Concepció de Tarragona-, artífex d'un reliquiari d'or i argent confeccionat per custodiar la mitra de sant Oleguer¹⁰⁸. Finalment, en aquesta obra fra Josep va ser auxiliat en les feines escultòriques per Francesc Grau i Domènec Rovira, amb qui ja havia treballat a la nova seu municipal de Vic i a la capella de la Immaculada a Tarragona¹⁰⁹. Ells són els autors de l'esplèndid sepulcre de sant Oleguer, confeccionat l'any 1678¹¹⁰.

Aquesta actuació del tracista ha estat lloada pels diversos historiadors que s'han ocupat d'ella, per l'esperit conservacionista i respectuós envers els estils anteriors mostrat per fra Josep de la Concepció.

Capella de sant Teodor a l'església del convent de Sant Llorenç de Tarragona

La donació de la relíquia del cos de sant Teodor per part del bisbe Josep Sanchís al convent de carmelitans descalços de Tarragona l'any 1686 va suposar la necessitat d'erigir una nova capella per allotjar-la dins l'església d'aquest monestir¹¹¹. Va ser fra Josep de la Concepció qui rebé l'encàrrec d'executar la traça de la nova construcció, de

¹⁰⁷ *Ibidem*, fols. 10-33. Dos d'aquests mestres, Francesc Puig i Miquel Rosell, juntament amb el pintor Erasme Ripoll, van portar a terme un model de fusta pintada que havia de servir “per fer la demonstratio com estaria un tabernagla de vuit columnas per a posar Sant Oleguer al mitg de la capella”; fol. 10v. Entenem que el sòcol de marbre negre amb columnes visible en l'actualitat a la capella, sobre el qual s'assenta el sepulcre de sant Oleguer, és una mostra inacabada d'aquest tabernacle previst i no construït. L'actual, que conté el sepulcre i la imatge del Sant Crist de Lepant, és obra del segle passat; vegeu J. Mas, *op. cit.*, p. 59.

¹⁰⁸ ACB, *Libra de la administratio de Sant Oleguer, 1674-1677*, Capelles de la catedral, Capella de Sant Oleguer, fol. 30v.

¹⁰⁹ J. Bosch i Ballbona, *Els tallers d'escultura al Bages del segle XVII*, p. 75.

¹¹⁰ Vegeu J.R. Triadó, *op. cit.*, p. 90.

la qual no ens queden evidències documentals ni testimonials en haver desaparegut bona part del temple del convent tarragoní. Coneixem aquesta intervenció del tracista gràcies a la notícia aportada per l'historiador de l'Orde Segimon de l'Esperit Sant, que ens informava, a més, de la poca predisposició mostrada en aquesta ocasió per l'arquitecte donades les característiques de l'encàrrec: l'erecció de la nova capella suposava fer una obertura a una de les parets mestres de l'edifici, amb el que això comportava per l'afebliment general de l'estructura del temple. Tot i les seves prevencions, fra Josep portà a terme l'obra, de la qual només ens queda la succinta descripció feta pel mencionat historiador, que ens permet interpretar la utilització d'un ordre clàssic de pilastres com a ordenadores dels murs, una cornisa força desenvolupada –similar, probablement, a la utilitzada a la capella de la Concepció- i un arc de mig punt que comunicava la capella amb la nau del temple: “Vistese las paredes en lo interior de la capilla desde el suelo hasta el igual de la grada que tiene asiento sobre la mesa del Altar, de azulejos finos (...). Lo restante hasta la cornisa (que con sus frisos de variedad sobre sale a lo demas), y todo el arco toral, y pilastras, con todas las demas partes que componen la capilla, esta de cortado muy primoroso de blanco sobre azul obscuro”¹¹². Un any després d'haver-se iniciat les obres, el setembre del 1688 va ser traslladada la relíquia del Sant i col·locada a la capella¹¹³.

¹¹¹ Vegeu l'apartat dedicat al convent de descalços de Tarragona dins l'inventari dels convents de l'orde a Catalunya.

¹¹² BUB, ms. 992, Fray Segismundo del Espíritu Santo, *Monumentos acerca de los sucesos pertenecientes a la provincia de los Carmelitas Descalzos de Cataluña, titulada de San Joseph*, fol. 438.

¹¹³ BUB, ms. 991, Fray Juan de San José, *Annales de los Carmelitas Descalços de la Provincia de San Iosef en el Principado de Cathaluña*, llibre II, capítol XXXIX, fols. 165-166.

Capella del Santíssim a l'església parroquial de Sant Pere de Reus

Molt semblant en estructura i elements de composició a la capella de la Immaculada Concepció, aquesta capella reusenca -restaurada fa pocs anys- va ser portada a terme gràcies a la ferma voluntat de Gertrudis Montserrat, filla del primer marquès de Tamarit, Francesc de Montserrat, respectant així el desig del seu difunt pare¹¹⁴. La traça va ser encomanada a fra Josep de la Concepció, a qui la família Tamarit ja coneixia, car l'arquitecte havia treballat anteriorment per a ells en la restauració del castell familiar de Botarell l'any 1673¹¹⁵.

Sembla que ja en data tan llunyana com la del 25 de desembre de 1657, el marquès havia proposat al consell de la vila construir una capella dedicada al Santíssim Sacrament a la l'església prioral de Sant Pere de Reus, si el consell cedia amb aquest objectiu una casa existent prop de l'església¹¹⁶. L'assumpte, tanmateix, sembla haver romàs en l'oblit durant molts anys, perquè no tornem a trobar notícies fins al 1688; el 9 d'abril d'aquest mateix any el jurat de Reus Joan Compte, que es trobava a Barcelona en aquestes dates, sembla ser l'encarregat de tractar amb fra Josep de la Concepció la seva

¹¹⁴ Francesc de Montserrat-Vives i Oriol, doctor en lleis, havia nascut a Reus el 19 de desembre del 1617. La seva decidida adhesió a la Corona durant la Guerra dels Segadors, i els seus posteriors ajuts i donatius al exercit castellà el van fer mereixedor a ulls del rei Carles II del títol de Marquès de Tamarit, concedit el 1681. Probablement, amb el títol vingueren també els senyories d'Altafulla, Biosca, Botarell -la remodelació d'aquest castell, com veurem més endavant, va ser portada a terme també per fra Josep-, i Ribelles. El marquès casà amb la seva cosina Teresa Vives el 19 de setembre de 1638, unió de la qual nasqué Gertrudis de Montserrat, única filla del matrimoni. Francesc de Montserrat va morir a Barcelona el 20 de maig del 1688. El seu cos va ser dipositat al convent de carmelites descalços de Sant Josep de Barcelona, i uns anys després, un cop acabades les obres a la capella familiar de la prioral de Reus, les seves despulles hi van ser traslladades. Sobre el personatge vegeu S. Rovira i Gómez, "El reusenc Francesc de Montserrat i Vives, primer Marquès de Tamarit", *Reus*, n° 1207, p. 8. I també C. Maristany i Tió, *Guia de Botarell*, pp. 63-65.

¹¹⁵ C. Martinell, *Arquitectura i escultura barroques...*, vol. II, p. 98. Sospitem que fra Josep de la Concepció es podria trobar també com a tracista darrere les obres de remodelació que per encàrrec del marquès es realitzaven al seu castell d'Altafulla l'any 1674, i que apareixen citades en una època de pagament al mestre de cases Gabriel Vives; AHT, Protocols Reus, *Pere Brocà, 1674*, fols. 33-34.

intervenció en la construcció de la capella. El mateix jurat, en nom del marquès de Tamarit, sol·licitava al consell el permís per poder edificar: “Fonch proposat per dits Magnífichs Senyors de Jurats dit Magnífich Senyor Joan Compte trobansa en Barcelona en companyia del Hermano Fra Joseph de la Purissima Consepsio de Carmelites descalsos conferits ab lo Illustre Senyor Marques de Tamarit a resolt dit Illustre Senyor fer una capella del Santissim Sacrament en lo portal de la parroquial Iglesia de la pescataria de la present vila. Per lo que Joan Compte de part de dit Illustre Senyor suplica a est honrat Consell sian servits consedir hi en dit puesto lo tarreno y puesto per fabricar dita capella”¹¹⁷.

La construcció, però, s’endarrerí tant de temps que ni el marquès ni el propi fra Josep de la Concepció van viure prou com per veure el començament de les obres. Aquestes es posaren en marxa el 6 de març de 1691 amb l’obertura dels fonaments, i tenint com a artífexs als mateixos mestres d’obres que intervingueren en la construcció de la capella de la Immaculada a la seu de Tarragona, els Portella, pare i fill, i Joan Costas, que constitueixen un nexa més dels que uneixen aquestes dues capelles¹¹⁸-. Els Portella, però, foren més endavant substituïts per altres mestres; el 1692 per Jaume Fàbregas, i el 1696 aquest ho fou per Aleix Fàbregues, que probablement era fill seu. La construcció de la capella va suposar l’ocupació d’una bona part del carrer que existia a

¹¹⁶ E. Gort i Juanpere, *Conèixer Sant Pere*, p. 14.

¹¹⁷ ACR, *Actes Municipals*, 1674-1693, fol. 395r.

¹¹⁸ A. Tomás Ávila, “La Capilla del Sacramento de la Prioral de San Pedro”, *Reus*, 28 de juny de 1962, nº 533 (s.p.). L’autor informava en aquest article de l’existència d’un manuscrit conservat a l’AHAT amb el nom a la coberta de *Visto y trata de la fabrica de la Capilla de Reus*, en el qual consten les despeses portades a terme per la filla del fundador en la construcció de la mencionada capella, amb l’encapçalament de *Llibre dels Gastos de la fabrica de la Capella de My Senyora Marquesa de Tamarit que per son compte y orde se fa en la Parroquial yglesia de Sant Pere de Reus vuy als sis de mars de 1691*. El manuscrit no consta registrat en l’actualitat entre els fons de l’Arxiu, i la recerca que hi vàrem dur a terme en aquest sentit, auxiliats per mossèn Salvador Ramon, ha estat totalment infructuosa.

la part posterior de la mateixa, de manera que el 1692 el consell es veié obligat a adquirir un pati per poder portar a terme l'ampliació d'aquesta via¹¹⁹. Les obres, sens dubte avançaren amb rapidesa, perquè el 1693 es planteja ja la construcció del tambor, i el 1697 (això ja amb més retard) l'aixecament de la cúpula. La supervisió de les obres en aquesta fase de la construcció va córrer a càrrec de fra Jaume de sant Agustí, tracista pertanyent a l'orde carmelità descalç, segons consta als acords municipals referents al 24 de març de 1698, en què és citat un "Hermano Jaume" com a supervisor de les obres que es portaven a terme "a la Capella de la Senyora Marquesa": "...los Senyors Jurats ab companyia de alguns Senyors prengan informe del Hermano Jaume trasista, y dels mestres de cases treballan la capella de la Senyora Marquesa, y que fent relacio no ser prejudicial a la obra de la Iglesia sels concedesca lloch de afundir tot lo que dits Senyors referiran para soportar (...)"¹²⁰. Identifiquem, doncs, aquest "Hermano Jaume" amb fra Jaume de sant Agustí, artista escultor que treballava aquests mateixos anys en els sepulcres familiars que havien de ser inclosos a la capella, i a qui ja hem mencionat, relacionant-lo també amb fra Josep de la Concepció, com a supervisor de l'erecció de la cúpula de l'església parroquial de Santa Maria de l'Alba de Tàrraga¹²¹. Sota la seva supervisió, doncs, fou aixecada la cúpula, de manera que la construcció de la capella del Santíssim es donava per acabada l'any 1700 amb l'erecció del llanternó¹²². El Santíssim hi va ser traslladat el 5 de març del 1706¹²³.

¹¹⁹ E. Gort i Juanpere, *op. cit.*, p. 14.

¹²⁰ ACR, *Actes municipals*, 1693-1710, fol. 86v.

¹²¹ Vegeu el capítol dedicat als tracistes de l'orde carmelità, en el qual incloem una veu relativa a aquest religiós i citem altres obres portades a terme per ell.

¹²² A. Tomás Ávila, *op. cit.*

¹²³ C. Vilà, *Descripción de mi estimada patria la villa de Reus*, p. 43.

Martinell creia molt probable que s'hagués aprofitat la intervenció en aquesta capella per unificar estilísticament l'interior de l'església, substituint els arcs apuntats que separaven la nau de les capelles per arcs de mig punt –posteriorment eliminats-, seguint el model del que obria la capella del Santíssim¹²⁴. La parròquia de Sant Pere, on va ser inserida la capella, fou construïda en estil gòtic a partir d'un antic nucli romànic, i va ser finalitzada l'any 1512. Ens trobem, per tant, en els casos anteriors: una arquitectura barroca inserida en un cos gòtic. En aquest cas, però, la presència de la capella és més notòria, donat que l'església és de nau única i de proporcions molt més reduïdes, a més de ser l'única bastida en un estil diferent al de la resta de l'edifici. A més, la capella sobresurt de manera considerable a l'exterior del cos de l'edifici per la banda de migdia [vegeu apèndix gràfic, **53**].

La capella del Santíssim és la tercera del costat de l'Epístola, ocupant la posició central de les cinc capelles laterals repartides a banda i banda. S'obre a la nau central a partir d'un arc de mig punt de grans proporcions [vegeu apèndix gràfic, **54 (a)**] rematat per l'escut de la família Tamarit, i, com acabem de dir, presenta la mateixa estructura que la de Tarragona: planta de creu grega, en aquest cas amb capçalera plana, el transepte -en el qual estan allotjats els sarcòfags de la família- una mica més desenvolupat que el de Tarragona, i dues sagristies annexes [vegeu apèndix gràfic, **55**]. Pel que fa a l'alçat, aquest s'articula mitjançant un potent basament (d'un metre d'alçada, aproximadament) sobre el qual recolzen pilastres amb fust llis d'ordre compost adossades a la paret, que sostenen un entaulament simplificat al màxim, amb arquitrav, fris llis i cornisa que descansa sobre motlures que alternen figures de *putti* amb caps de lleó. A les arestes trobem dobles pilastres, mentre que a les cantonades

¹²⁴ C. Martinell, *Arquitectura i escultura barroques...*, vol. II, p. 48.

queden reduïdes a una. Al braç de la creu que actua com a capçalera està situat el presbiteri, flanquejat a banda i banda per les portes de les sagristies, que apareixen coronades per volutes invertides a manera de frontó –com a la capella de la Immaculada-. Sobre aquestes portes, dues obertures en forma de finestra devien allotjar sengles pintures, avui absents.

Als braços de la creu, la coberta és de volta de canó, transversal a l'eix en els braços del transepte. Novament, la cúpula, sobre l'espai central i aixecada sobre petxines, és de grans dimensions, amb casquet semiesfèric amb nervis, vuit finestrals oberts al tambor, separats per pilastretes corínties, i llanternó amb petites finestres quadrades [vegeu apèndix gràfic, **56 i 57**]. La forma interior cilíndrica es tradueix a l'exterior en una forma prismàtica, d'una manera que recorda de manera extraordinària a la cúpula de la seu tarragonina [vegeu apèndix gràfic, **53-54 (b) i 50**]; està resolta a partir dels mateixos elements: un primer cos prismàtic corresponent al tambor, obert per finestres, un segon cos a mode d'àtic també de planta vuitavada amb petites finestres circulars a cada costat, i finalment un llanternó –amb l'afegiment en el cas de Reus d'una mena de pinacles a cada aresta de l'octàgon-. Tornem a recordar que la inspiració última d'aquestes estructures és la cúpula de la capella del Santíssim a la catedral de Tarragona, construïda per Jaume Amigó. Tot plegat, és d'un classicisme i d'una simplicitat que causen admiració –sobretot si ho comparem amb la capella de la Immaculada, basada en criteris exactament oposats de bigarrament ornamental-, efecte accentuat pel contrast que suposen els elements arquitectònics estructurals en alabastre negre sobre la pedra de color gris de Tarragona.

Cal fer menció també dels sepulcres situats a la capella, que van ser esculpits per Josep Monpeó, i que es troben en un lamentable estat en haver patit diverses i

importants mutilacions en les diverses parts que els integren. Sobre les urnes funeràries es troben les escultures de Gertrudis de Montserrat –a la banda esquerra- i el seu marit Antoni de Camporrells –a la banda dreta [vegeu apèndix gràfic, **59** i **60**]. Els sepulcres es troben encastats en arcs de mig punt poc profunds, dins de cada un dels quals s'obre una estructura allindada coronada per les mateixes volutes que remataven les portes de les sagristies, al mig de les quals tornem a trobar l'escut de la família Tamarit, i flanquejada per sengles figures de virtuts, a manera de cariàtides. Al mig s'erigeixen les figures orants dels difunts, que miren cap a l'altar. L'intradós i l'extradós d'aquesta estructura estan profusament ornamentats amb grutescos, i a la part inferior dues figures grotesques sostenen una tela a manera d'inscripció. A la capella també estan dipositades les despulles dels progenitors de Gertrudis de Montserrat, Francesc de Montserrat i la seva esposa Teresa Vives¹²⁵.

Edificis civils

Palau del Virrei, Barcelona

La intervenció en aquest palau va ser, sens dubte, la que donà a conèixer fra Josep de la Concepció com un dels millor tracistes en actiu a la Catalunya del moment, i serví per estendre la seva fama d'arquitecte polivalent. D'entrada, és un encàrrec que no pot deixar de sorprendre donades les característiques de l'autor del projecte: fra Josep era en aquell moment (1663) un arquitecte que no podia aportar més mèrits que els d'haver estar anomenat tracista de la Província de l'orde al qual pertanyia, càrrec que,

¹²⁵ C. Vilà, *op. cit.*, p. 43.

fins aleshores, havia desenvolupat en l'execució de les traces dels convents d'Énguera, Nostra Senyora de Gràcia a Barcelona, La Selva del Camp i Vic. La seva experiència en el camp de l'arquitectura civil era, doncs, nul·la, cosa, d'altra banda, lògica en un frare llec format com a arquitecte en el si d'un orde religiós. No només era la primera vegada que intervenia en la projecció d'un edifici civil, sinó que a més era la primera que dissenyava una obra desvinculada de l'orde religiós al qual pertanyia. Pensem que el fet que fra Josep fos cridat per projectar la remodelació d'un palau només pot ser entès a partir del grau de coneixença establerta anteriorment amb l'impulsor del projecte, que pel que sembla fou el portuguès Francisco de Moura y Corterreal, tercer marquès de Castel Rodrigo, duc de Nocera i comte de Lumiares, virrei de Catalunya entre 1663 i 1664, que, segons desprenem de les notes de l'historiador de l'Orde, fra Joan de sant Josep- que va ser el primer en apuntar la seva responsabilitat en la nova construcció-, apreciava especialment el religiós¹²⁶.

En aquesta ocasió, la intervenció de fra Josep havia de consistir en reformar i adequar un edifici preexistent, l'Halla dels Draps, amb l'objectiu de convertir-lo en residència oficial dels virreis a Catalunya. Aquest edifici, de nom evidentment flamenquitzat, partia d'una antiga construcció plantejada en temps de Joan I, l'any 1387, amb l'objectiu de servir a la ciutat de magatzem de blat, i estava constituït d'un sol pis obert al carrer a partir d'un porxo¹²⁷. Aquest únic nivell va ser eixamplat uns anys més tard amb l'afegiment d'un altre pis superior, construït l'any 1444 com a

¹²⁶ Fray Juan de San José, *op. cit.*, llibre VI, capítol LI, fol. 672: "Acompañado con tan conocidas virtudes (...), que al marqués de Castelrodrigo, siendo Virrey de Cathaluña, le pareció tan digno del Sacerdocio, que de su propio motivo, le ofrecio muchas veces (...) de que el le sacaria Buleto del Papa para ordenarle de Sacerdote". Francisco de Moura havia estat virrei de Sardenya entre 1658 i 1662.

¹²⁷ D'aquí el nom de "Porxo del Forment", que encara conservà durant alguns anys; vegeu F. Curet, *Visions barcelonines, 1760-1860*, vol. IV, p. 250.

dipòsit i llotja de les teles amb les quals es comerciava a la ciutat. La seva ubicació venia dictada per la necessitat de la proximitat del port, lloc d'arribada i sortida d'aquestes peces de tela. Durant el segle XVI l'edifici deixà d'exercir les funcions per les quals va ser creat, i, mentre la planta baixa mantenia les seves funcions de dipòsit de blat, el primer pis s'adequà com a dipòsit municipal d'armes i municions, la qual cosa féu que, per extensió, tot l'edifici fos conegut com a "Sala d'armes". No fou aquesta l'última funció que desenvolupà l'edifici abans d'esdevenir palau dels lloctinents a Barcelona; s'hi instal·là entre finals del XVI i començaments del XVII la Duana de la ciutat, funció alternada amb la de dipòsit d'armes al pis superior. De fet, la denominació de "Sala d'armes" es mantingué fins a mitjans del segle XVII, quan Felip IV, l'any 1652, a conseqüència de l'abolició dels privilegis militars catalans, confiscà la propietat.

Poc temps després aquesta esdevindria residència oficial dels virreis; el primer en instal·lar aquí el seu habitatge fou el virrei marquès d'Olias i Mortara, lloctinent a Catalunya entre el maig del 1656 i el gener del 1663, i antecessor del marquès de Castel Rodrigo¹²⁸. Pot sorprendre aquesta nova utilitat donada a l'antiga Halla dels Draps tenint en compte l'existència del Palau del Lloctinent, situat a la plaça del Rei, i construït durant el XVI per Antoni Carbonell. Però hem de tenir en compte que aquest casali, probablement per la seva ubicació poc còmoda i massa sorollosa davant mateix la catedral, no semblà mai ser del gust dels virreis destinats al Principat¹²⁹, que preferiren

¹²⁸ C. Martinell, *Arquitectura i escultura barroques...*, p. 35.

¹²⁹ Aquesta antipatia dels virreis envers el palau de la plaça del Rei és antiga i ben documentada: des del mateix acabament de les obres del palau del Lloctinent, al costat del palau Reial, el consistori de la Diputació inicià les seves protestes per l'incompliment de la disposició de les Corts del 1547 que obligaven al lloctinent i al Consell Reial a residir al nou edifici que havia de construir-se. Vegeu M. Pérez Latre, *"Dogmatitzadors de males doctrines". Els juristes i les institucions en una època de torbacions (1563-1602)*, p. 220. Potser en aquesta poca predisposició a habitar el Palau del Lloctinent a la plaça del Rei per part dels virreis desplaçats a Catalunya hem de veure més motius polítics que estratègics o funcionals.

establir la seva residència oficial en un altre palau, d'ubicació incerta¹³⁰. D'aquí que sorgís la iniciativa d'instal·lar definitivament el palau dels virreis en el que havia estat fins aleshores un magatzem de teles, grans, armes i duana, i que presentava els avantatges d'estar molt a prop del port (davant mateix del Portal de Mar) i de tenir condicions de llum i amplitud de les quals no disposava el palau de la plaça del Rei¹³¹.

L'edifici va ser lleugerament modificat al llarg del XVIII per apropar-lo més a la tendència neoclàssica imperant, i un segle més tard fou profundament reformat per despullar-lo d'aquestes decoracions i adequar-lo com a seu dels Jutjats de Pau i de Primera Instància, funció que acomplí fins que l'any 1875 un incendi el destruí. Afortunadament, però, comptem amb les traces confeccionades per fra Josep de la Concepció, que ens permeten aproximar-nos a l'aspecte que tingué en el seu dia el palau. Aquestes traces tenen, a més, un caràcter excepcional, perquè van ser gravades per desig del virrei duc d'Osuna, que propicià la seva difusió per tal de commemorar l'existència de la nova edificació. És aquesta una iniciativa singular i gairebé única en la seva espècie; ni tan sols en el cas del bastiment a la Península d'edificis tan assenyalats

¹³⁰ Martinell el situava al carrer Ample, a la cantonada de l'actual plaça de Medinaceli; *Arquitectura i escultura barroques...*, vol. II, p. 35. També és possible que es tractés de l'anomenat "Palau reial menor" –dit així per distingir-lo del "major", situat a la plaça del Rei–, també anomenat "de la Comtessa", ubicat a prop del carrer Ample, entre els carrers dels Templers, Ataulf, Comtessa de Sobradí i Avinyó; vegeu F. Curet, *op. cit.*, pp. 243-251. Nosaltres avancem una altra hipòtesi d'identificació del palau habitat pels virreis en substitució del de la plaça del Rei; l'inventari *postmortem* dels béns de l'arquebisbe tarragoní i lloctinent reial Joan Terès, traspasat l'any 1603, ens el presenta residint al carrer Ample, en un palau on són citades dues cambres dedicades respectivament al canceller i al consell criminal, peces clau en l'assessorament polític de la lloctinència. És possible, doncs, que aquest palau fos el mateix tradicionalment anomenat Palau de l'Arquebisbe de Tarragona; vegeu AHPB, Joan Soler Ferran, *Liber inventariorum et encantuum*, 1599-1607, lligall 26, s.f.

¹³¹ Ben simptomàtic de fins a quin punt la nova construcció desagradava als qui havien de ser els seus inquilins és el cas de Joan d'Àustria, virrei a Catalunya entre 1653 i 1656. El 14 de febrer del 1653, un dia abans de prendre possessió de la lloctinència, Joan d'Àustria, que havia decidit habitar al Palau del Rei, s'adreça a la Diputació del General exposant que en aquest edifici "se necessitan fer algunas obras necessarias y otras que demana dit Sr. Princep", insistint, a més, en la urgència de la intervenció, perquè "ditas obras fahedores son molt necessaries y forsosas y no tinen espera". No

com l'Alcázar de Toledo l'esdeveniment fou aprofitat per encarregar gravar les traces o una vista frontal de la nova construcció. En la decisió del duc d'Osuna hem de veure, doncs, una clara voluntat propagandística del poder reial després dels luctuosos successos de la Guerra dels Segadors.

L'argenter encarregat de gravar les traces de fra Josep fou Maties Jener, que traduï les plantes dels tres pisos que formaven el palau (planta baixa, primer i segon pis), a més d'una secció transversal de l'edifici –on és visible la distribució de les estances al voltant del pati- i una perspectiva del saló de festes, sens dubte una de les principals dependències de la construcció, on també poden apreciar-se mobiliari i ornaments. Pel que fa a la reproducció de la façana, aquesta és obra del gravador Francesc Via¹³² [vegeu apèndix gràfic, **61-64**].

En la construcció d'aquest edifici es produeix un ball de dates per part dels historiadors que se n'han ocupat; Pi i Arimon donava com a certa la data de 1663 per l'inici de les obres i la de 1668 com la d'acabament¹³³ mentre que Martinell¹³⁴ deia que el palau es construí sota la direcció de fra Josep entre 1668 i 1688 –cronologia acceptada també per J.R. Triadó¹³⁵-. A. M. Perelló donava com a bones les dates aportades per Pi i Arimon, sobretot a partir de l'indici de l'existència d'una missiva del

deixa de cridar l'atenció tenint en compte que parlem d'una edificació moderna i prou àmplia, que pràcticament acabava de ser bastida; ACA, *Generalitat, Deliberacions, 1650-1654*, vol. 207, fol. 442.

¹³² M.A. Casanovas, "El Gravat", *L'Art Català*, vol. II: *L'Art renaixentista i barroc*, p. 135. J.R. Triadó, *op. cit.*, pag. 123.

¹³³ A.A. Pi i Arimon, *Barcelona antigua y moderna, o descripción e historia de esa ciudad desde su fundación hasta nuestros días*, p. 385.

¹³⁴ *Arquitectura i escultura barroques...*, p. 35.

¹³⁵ *Op. cit.*, p. 73.

duc d'Osuna¹³⁶, adreçada al consell municipal, i datada el 12 d'octubre de l'any 1668, en què aquest virrei, lamentava el poc espai que ofería el "Palacio Nuevo", insuficient per allotjar la seva família i el seu servei. La referència al nou palau porta l'autora a inferir que en aquesta data la construcció estava ja finalitzada¹³⁷. Aquestes fluctuacions són de tot punt incomprensibles perquè existeixen dues fonts que precisen d'una manera ben clara que la finalització de les obres es produí l'any 1668; la primera confirmació l'aportava ja Pi i Arimon en citar la inscripció -encara existent a la seva època- situada a una banda de la porta principal de l'edifici, en què constava la data de setembre de 1668 i el nom del duc d'Osuna com a virrei que finalitzà les obres. I la segona és encara més clara; sobre el dibuix de la secció transversal del palau gravat per Maties Jener consta la següent inscripció: "Descripcion i delineacion de la fabrica de plantas en plano i monteas o perfiles a perspectiva del Palacio que enpezo en Barcelona el Excelentissimo Señor Marques de Castel Rodrigo siendo Virrey y Capitan general del Principado de Cataluña, y le acabo el Excelentissimo Señor Duque de Osuna Virrey y Capitan general del mismo Principado y del Exercito de Su Majestad que Dios guarde Carlos Segundo. En el año de 1668". La construcció, doncs, començà el 1663 i acabà el 1668.

La remodelació del palau afectà només l'interior, donat que fra Josep, portat d'un esperit conservacionista que ja hem valorat, va voler mantenir sense alteracions la façana medieval original –a excepció de l'afegiment de gelosies a les finestres i d'un escut reial al centre de la façana-¹³⁸. El tracista dissenyà una característica estructura de palau urbà, amb les dependències disposades al voltant d'un pati central i una escala

¹³⁶ Gaspar Téllez-Girón Gómez de Sandoval i Enríquez de Ribera, duc d'Osuna i d'Uceda, marquès de Peñafiel, fou lloctinent reial a Catalunya entre 1667 i 1669.

¹³⁷ A. M. Perelló, *op. cit.*, p. 236.

¹³⁸ C. Martinell, *op. cit.*, pag. 35.

d'honor adossada a un costat d'aquest pati, seguint un model ja habitual a l'arquitectura palatina del Renaixement. Cal especificar, però, que el pati era preexistent, construït per Francesc Socies l'any 1617 quan l'edifici desenvolupava funcions de duana¹³⁹, i per tant no és atribuïble a la perícia de fra Josep de la Concepció; aquest arquitecte, però, va saber aprofitar aquest element del claustre amb pilastres de la construcció anterior, articulant les noves sales al voltant d'aquest espai. No sembla que en aquesta ocasió fra Josep actués com a director de les obres de construcció; així se'n desprèn, almenys, del fet que el 26 de novembre del 1663 fos citat com a responsable el mestre de cases Pere Pau Ferrer. En aquesta data, Ferrer s'adreçava als diputats del General per demanar-los la pedra sobrant de les obres que s'estaven duent a terme al palau de la Generalitat, per tal d'utilitzar-la en la construcció del nou palau del Virrei: "Attes que Pere Pau Ferrer mestre de cases, de part del Excm. Sr. Marques de Castell Rodrigo (...) ha representat a Ses Senyories tenia necessitat de alguna pedra que de present se troba en la casa de la deputatio (...) que son de resta de la nova fabrica y obra ques comensá en la dita casa de la deputacio, a effecte de continuar la obra del Palau nou, que vuy se esta fabricant devant del portal de mar de la present ciutat"¹⁴⁰. Desafortunadament, en les Deliberacions dels anys següents no es torna a fer menció de l'assumpte, de manera que aquesta és l'única dada que podem aportar relativa a la materialització de la nova edificació.

La descripció i lectura atenta de les plantes i la secció transversal confeccionades per Maties Jener sobre els dibuixos de fra Josep, que són l'únic element que ens permet conèixer com era l'edifici, ha estat ja feta amb minuciositat per Perelló, de manera que

¹³⁹ Vegeu A. Perelló, *op. cit.*, pp. 290-301.

¹⁴⁰ ACA, *Generalitat-Deliberacions*, 1662-1663, vol. 218, fol. 147v.

l'autora ens estalvia aquesta feina¹⁴¹. Resumirem, simplement, les funcions que acomplia cadascun dels nivells; a la planta baixa, porticada a la part interior del pati, se situaven les dependències del servei, a més de les habitacions reservades als usos oficials propis de l'edifici (secretaries, sala de comptes). En el pis principal, al qual s'hi accedia per una escala noble, es trobaven els despatxos i altres estances oficials –com la dedicada a la Reial Audiència-, entre les quals destacava per les seves dimensions i la seva alçada -superior a la resta d'habitacions de la mateixa planta- el saló de festes, que corresponia a la façana principal. Per últim, al darrer pis estaven les habitacions de les dames que composaven el seguici de l'esposa del virrei, i diverses galeries que, aprofitant la doble alçada del saló de festes, s'obrien a aquest. Destacava en aquest últim pis una gran galeria exterior que mirava al mar, i que feia funcions de mirador.

Volem tornar a insistir en l'excepcionalitat del projecte tenint en compte la inexperiència de fra Josep en el camp de l'edilícia civil, i la complexitat de l'obra a portar a terme quant a que es tracta no d'un simple palau urbà, sinó d'un palau amb funcions de representació, que s'ha d'adaptar a uns usos ben concrets, a banda dels que aconsegueix com a habitatge dels lloctinents i de llurs seguicis. No deixa de cridar l'atenció el fet que fra Josep de la Concepció conegués tan bé les estructures palatines típiques del renaixement italià, i que les apliqués amb tant de rigor. El tracista, a més, demostra conèixer -com posa de relleu Perelló¹⁴²- les pràctiques de l'arquitectura castellana amb la inclusió d'"estrados", és a dir, successió de cambres privades que desemboquen en un dormitori. L'estudi d'aquesta obra –i recordem que estem parlant de l'any 1663, amb un fra Josep que acaba d'iniciar la seva carrera- ens dibuixa, doncs, un

¹⁴¹ *Ibidem*, pp. 237-240.

¹⁴² *Ibidem*, p. 239.

arquitecte que sembla dominar tots els àmbits de la seva professió, i que, o bé no ha estat format simplement com a tracista del seu orde (haurem de pensar en una més profunda formació, no estrictament basada en la projectació d'edificis religiosos), o bé porta a terme una profunda tasca de documentació i estudi en assumir dissenys que escapen del seu camp d'actuació habitual.

Palau Episcopal de Vic

L'abast de la intervenció del tracista en aquesta obra no resulta gens clar en tractar-se d'un projecte realitzat en diverses fases –tan tardanes algunes d'elles que les obres de construcció s'allargaren fins ben entrat el segle XIX-, i a partir de diverses traces.

La primera voluntat de refer l'antic palau medieval és la mostrada pel bisbe Jaume de Copons, que el 18 de febrer del 1671 sol·licitava permís al consell de la ciutat per fer obres de reedificació a la residència episcopal. El projecte preveia prendre una part de muralla a la qual estava adossada el palau, així com el carreró que existia entre l'un i l'altra, per a que “en una torra de la muralla es devant dit palau pugues obrir per fer una estrada, o, galeria ab ses rexaes per al ampara de la muralla, per hont se pugué gosar de la vista de la campanya y sol ponent hi passar del palau en fora”. Com a resposta a la petició, el consell va delegar en dos consellers que donaren el seu vist i plau al projecte, de manera que aquest va ser aprovat el dia 24 del mateix mes¹⁴³. Per a desgràcia nostra, poques notícies més podem aportar sobre la implicació de fra Josep en

¹⁴³ AMVI, *Acords municipals*, 1663-1671, fol. 583v i 586r.

aquest projecte. Les traces confeccionades per ell en quatre fulls de pergami que mossèn Gudiol descrivia com “quatre grans dibuixos contenint altres tantes seccions de plans y perfils del esmentat palau deguts a la ploma de Fra Joseph de la Concepció carmelita descalç a instancia y disposicio del Ilustríssim Senyor D. Jaume de Copons, Bisbe de Vic. Quatre fulls en pergami m. 530x420mm, 1672”, han desaparegut de l’Arxiu Episcopal de Vic sense deixar rastre, probablement arran de la crema que patí el fons episcopal durant la guerra civil. La manca d’aquestes traces i l’actuació de diversos mestres d’obres en el palau fan difícil, doncs, escatir quines parts són totalment atribuïbles al tracista¹⁴⁴. Tanmateix, creiem que són seus el pati interior, en el qual destaca l’escala d’accés, situada a un costat i constituïda per tres arcs –rampant el del mig- [vegeu apèndix gràfic, **65** i **66**], i la façana meridional, flanquejada per dues torres d’escassa alçada, on sobresurten les obertures de balconades i finestres alternades, i la inclusió al centre de l’escut del bisbe de Copons, promotor de la reforma [vegeu apèndix gràfic, **67**]. No creiem, en canvi, que segueixi les seves traces la façana de ponent, que presenta un acabat més propi del segle passat [vegeu apèndix gràfic, **68**].

A l’obra intervingueren entre altres dos mestres de cases vigatans ja habituals en la direcció d’algunes obres projectades per fra Josep de la Concepció. Ens referim a Pere Cases, encarregat del bastiment de la sala de sínodes¹⁴⁵, i Josep Morató –que també se’n farà càrrec uns anys més tard de les obres de construcció de l’ajuntament de Vic-, del qual coneixem la participació gràcies a un informe sense data adreçat al bisbe de

¹⁴⁴ Tampoc apareix el seu nom entre la documentació relativa a la construcció del palau conservada a l’Arxiu Episcopal, sota la denominació *Palau Episcopal. Notícies referents a la construcció i mobiliari del Palau (1680-1817)*.

¹⁴⁵ E. Junyent, *La ciutat de Vic...*, p. 239.

Copons, en què el mestre de cases feia esment dels treballs que s'havien de dur a terme encara per acabar l'edifici, així com una relació dels materials necessaris¹⁴⁶.

Ajuntament de Vic

La casa consistorial de Vic havia arribat al darrer quart del segle XVII com un conjunt heterogeni d'edificacions que s'havien anat sumant al llarg dels anys, i que presentaven, en ser fruit de diverses compres, un aspecte molt divers. L'any 1673 el consell municipal decidí posar fi a la manca d'harmonia que mostrava la seva seu, i portar a terme una nova construcció que unifiqués els diversos edificis que la composaven¹⁴⁷. Amb aquesta finalitat van sol·licitar la intervenció en aquest projecte de fra Josep de la Concepció, que des del 1663 estava dirigint les obres de construcció del convent de carmelites descalços de Sant Jeroni a la mateixa vila, i que, a més, havia estat conventual d'aquesta casa, de manera que les virtuts del tracista eren prou conegudes pel consistori vigatà.

Els acords municipals indiquen que el 18 de febrer del 1673 el consell determinà aturar les obres de cobertura que s'estaven duent a terme a l'entrada de la casa de la vila degut a les crítiques adverses expressades per gran part dels ciutadans, que es mostraven descontents amb la reforma, i que “han fet entendre als Consellers no estaria la obra ab perficio, ni aparexeria be, sino que seria cosa feya”. La interrupció temporal de les obres va anar acompanyada de la decisió de nomenar un grup de quatre experts “en materias

¹⁴⁶ AEV, *Palau Episcopal. Notícies referents a la construcció i mobiliari del Palau (1680-1817)*, 2046.

¹⁴⁷ E. Junyent, “La Casa de la Ciudad”, *Vic*, juliol 1964, s.f. Tot i que Junyent afirma que la traça va ser confeccionada l'any 1670, els acords municipals són prou explícits en aquesta qüestió, de manera que la data exacta és la del 1673.

de fabrica de casas, y obras”, que havien de garantir que aquestes obres es portaven a terme en les condicions degudes. Aquesta comissió, a més, va ser encarregada d’estudiar si era pertinent construir a la part de la plaça del Mercadal unes balconades “de hont los Senyors Consellers puguessen arrendar las impositions y emolumentos de la Ciutat, y altrement mirar las festas, que en sos temps se fan en dita plaça sens haver de exir en ella estant dits Senyors Consellers en dita plaça ab indecentia, y poca auctoritat, de hont se ocasiona moltas vegadas, no tenir los lo respecte y acato sels deu”. El consell atorgà la llicència per fer les despeses que reportés l’obra dels balcons i les reformes corresponents, i a 10 d’abril informava als acords que el “religios arquitecte” que havia de portar a terme les obres es comprometia a venir a la població l’estiu d’aquell mateix any per portar ja “la trassa per hont estas casas se pugen anar fabricant ab lo modo y manera que aparega be”.

Tanmateix, el començament de les obres s’endarrerí notablement, és probable que a causa dels múltiples compromisos del tracista en aquestes dates; no és fins el 9 de febrer del 1674 que apareix mencionat el contracte establert pels consellers de la ciutat amb “un frare religios del orde de Carmelitas Descalsos, gran architector, y home de trassa, lo qual es estat aquí moltas vegadas; y ha fetas y posadas moltas diligencias en fer com ha favor, y posadas en serios y reglas moltas trassas com se pot veurer dels papers”. Fra Josep rebia a canvi dels serveis prestats “sinch doblas de or en or de bans (...) per los gastos dels camins ha fets en venir a esta ciutat”¹⁴⁸ [vegeu apèndix documental, **n. 7**].

¹⁴⁸ Fra Josep va cedir els beneficis de l’execució de les traces de la casa consistorial a la comunitat de carmelitans descalços del municipi. Aquests frares van demanar que la donació fos aplicada a continuar la fàbrica del convent; AMVI, *Acords municipals*, 1671-1681.

La traça confeccionada per fra Josep va ser ja publicada per Junyent el 1976 a *La ciutat de Vic i la seva historia*, i és hores d'ara l'única evidència disponible d'aquest projecte, que, com molts d'altres del tracista, s'ha perdut¹⁴⁹. Aquesta traça [vegeu apèndix gràfic, **69**] on són visibles la planta del pis inferior i l'alçat de l'edificació, permet fer-se una idea -no gaire detallada, això sí- de les intervencions dutes a terme pel tracista i de com aquestes modificaren l'aspecte de l'antiga construcció¹⁵⁰. Per començar, la planta crida l'atenció per la irregularitat que presenta, aspecte ben demostratiu que la intervenció es va dur a terme aprofitant totes les parts que integraven l'antic edifici, tot i que això suposés haver de renunciar a una major perfecció en les formes exteriors. Novament, fra Josep de la Concepció mostra el seu talant conservadorista i preservador dels estils anteriors, intentant harmonitzar-los i integrar-los en la nova construcció. Així, veiem com, de les antigues edificacions gòtiques que formaven la casa de la vila, van ser aprofitades l'anomenada Sala de la Columna i algunes parets mestres, com la de la façana principal, per exemple, completada posteriorment amb un nínxol profusament decorat, obra del mestre Joan Francesc Morató¹⁵¹ [vegeu apèndix gràfic, **70** i **71**], i es va construir una escala principal d'accés a la mencionada Sala des de l'entrada del carrer. El tracista va respectar també alguns elements preexistents aprofitables de la mencionada façana principal, com la porxada del pis inferior que comunicava antigament amb el magatzem de blat, oberta a partir d'arcs apuntats molt baixos que s'obren tant a la banda meridional com a la de llevant de l'edifici; o les finestres gòtiques del primer pis, a més de mantenir l'antiga porta

¹⁴⁹ Existeix exemplar fotogràfic a l'Arxiu Mas, origen de la il·lustració que incloem a l'apèndix.

¹⁵⁰ Aquesta traça apareixia reproduïda a l'obra de Junyent ja mencionada, *La ciutat de Vic i la seva història*, on l'autor indicava que el document es trobava dipositat a l'Arxiu d'Arqueologia Catalana.

¹⁵¹ E. Junyent, *op. cit.*

principal de la casa consistorial, que mostra també clarament la seva concepció netament gòtica. Totes aquestes estructures enllacen sense ruptures amb les noves parts edificades.

Una de les dependències municipals que va patir canvis més importants va ser la Sala del Consell, reubicada i edificada completament de nou, a la qual s'accedeix a partir d'una porta allindada flanquejada per dues cariàtides. Aquesta sala [vegeu apèndix gràfic, 72] presenta en planta la mateixa irregularitat que la resta l'edifici, sens dubte per la necessitat d'adaptar-se al perímetre extern ja marcat per les construccions preexistents; l'asimetria de l'espai és visible a primer cop d'ull, i fa que el mòdul de la paret del fons sobre el qual s'assenta la cúpula que cobreix l'espai sigui més ample d'una banda que de l'altra. Justament aquest que acabem de mencionar és un dels aspectes més interessants (per infreqüent) de la intervenció de fra Josep a l'ajuntament vigatà; ens referim a la cobertura d'aquesta sala consistorial amb una cúpula sobre petxines i sense tambor rematada per un llanternó, un element, no cal dir-ho, més propi d'un edifici religiós que d'una construcció civil, i que segueix molt de prop models cupulars aplicats per fra Josep en altres edificacions eclesiàstiques [vegeu apèndix gràfic, 73]. Va utilitzar el mateix tipus de coberta pel forat de l'escala interior, segons es fa visible en el dibuix de l'alçat realitzat per l'arquitecte, on s'aprecien per sobre de la teulada dos llanternons, corresponents als remats dels dos espais mencionats.

La torre que dóna a la plaça del Mercadal, que en el primer projecte presentat per fra Josep era més baixa, i que va ser dotada posteriorment d'una major alçada que li feia guanyar en esveltesa, és un altre dels elements mereixedors d'interès en aquest edifici [vegeu apèndix gràfic, 74-82]. La seva presència s'explica tenint en compte la particular situació de la casa consistorial dins el seu entorn; l'ajuntament de Vic està

situat en un dels angles de la plaça del Mercadal, però de manera que la major part de les seves dependències corren paral·leles a un estret carrer perpendicular a la plaça, essent invisibles des d'aquesta. De fet, la torre és l'únic element de la seu municipal visible des de la plaça, i això és precisament el que justifica la seva existència: calia que la presència de la institució a la plaça quedés suficientment remarcada a partir d'un cos emblemàtic, i res més adequat que una torre cívica, a l'estil –salvant les distàncies, evidentment- de les torres que, des del XIV, trobem amb freqüència a algunes ciutats italianes –Florència, Siena, Vigevano, Urbino-, assenyalant l'espai més important del nucli urbà, quant a seu del poder municipal (i en moltes ocasions estatal)¹⁵². No és aquest un element habitual a Catalunya –almenys no som capaços de recordar-ho-. Quan hom contempla el projecte previst pel tracista, en què la torre apareix rematada no per un cos de planta quadrada com l'actual, sinó per una estructura en forma de *chapel*, el resultat recorda extraordinàriament a models herrerians, ben visibles en alguns edificis madrilenys traçats per Gómez de Mora, com l'ajuntament o la Cárcel de Corte. És impossible parlar aquí d'influències donades les incerteses en què ens movem en tot allò referent a fra Josep de la Concepció, però hem de recordar que Llaguno situava el tracista a Madrid l'any 1674, el mateix any que el carmelità signà el contracte amb els de Vic per fer-se càrrec de la traça de la nova casa de la vila.

La torre construïda per fra Josep de la Concepció en un angle de la nova seu municipal de Vic apareix literalment enganxada a la seva banda sud a un dels edificis que formen la plaça, és de planta quadrada, i presenta al nivell inferior arcs escarsers –només dos, a nord i a ponent- que donen pas a un pòrtic a partir del qual s'accedeix al

¹⁵² Recordem que aquest model de la torre cívica va ser, a més, extensament difós a partir d'alguns tractats d'arquitectura renaixentistes produïts a Itàlia des de mitjans del segle XV, on el precedent clar

carreró on se situa la principal porta d'accés a l'edifici. Al segon nivell, concretament a la banda de ponent, que, en ser la que dóna directament sobre la plaça, és la més destacada, s'obre una gran balconada, la mateixa mencionada als acords municipals, que havia de permetre als consellers "mirar las festas" [vegeu apèndix gràfic, 82]. L'obertura en forma de porta que dóna al balcó és enormement simple, emmarcada per un ordre toscà de pilastres i llinda en forma d'entaulament, coronada per un relleu amb l'escut de la ciutat, obra del mestre Francesc Grau, que ja havia treballat juntament amb fra Josep l'any anterior a Esparreguera¹⁵³. Aquesta balconada té la seva rèplica a la cara nord amb una altra obertura (sense balcó) de dimensions més reduïdes, mentre que a l'escut es correspon una finestra quadrada de mides similars a aquest últim. Aquest segon cos, format per balconada i escut, està remarcats als angles per pilastres toscanes, assenyalant la diferència respecte al cos inferior, que, per la seva banda, està identificat a partir d'una *obra rusticana* més robusta (potser aprofitat de l'antiga construcció?). Remata el segon cos una balustrada que serveix visualment de trànsit al cos arquitectònic que corona la torre, una estructura de planta quadrada de factura moderna (construïda l'any 1820 per ubicar el rellotge), que va venir a substituir la coberta anterior¹⁵⁴.

Tot i les reformes portades a terme a l'edifici al llarg del segle passat, les intervencions practicades per fra Josep s'han mantingut en general bastant inalterades.

és la Sforzinda retratada per Filarete al seu *Trattato di Architettura*, i que s'estén al XVII amb figures com la de Scamozzi, autor de *L'idea dell'Architettura Universale*, publicat a Venècia l'any 1615.

¹⁵³ J. Bosch i Ballbona, *op. cit.*, p. 75.

Remodelació del Castell de Cubelles

L'antiga construcció del castell de Cubelles es remunta a mitjans del segle XI, i apareix citada per primera vegada l'any 1042. El 1459 va ser donat per Joan II al ciutadà barceloní Joan Brígit Boscà, i un segle més tard, l'any 1572, va passar a mans de la duquesa Isabel de Cardona, que el llegà al seu fill Lluís d'Icart. Va ser un seu descendent indirecte, Carles de Llupià i de Vilanova, casat amb Cecília d'Icart el 1658 (de la qual enviduà el 1666), besnéta de Lluís, qui, en absència de fills comuns, heretà el castell i qui portà a terme la seva última reforma important, entre 1673 i 1675¹⁵⁵.

La intervenció tenia com a finalitat l'ampliació del castell¹⁵⁶, i va ser encomanada pel seu propietari, Carles de Llupià Vilanova i d'Icart, baró de Llupià i de Castellnou i senyor de Vilarmilà, Gallifa, Rocacrespa i Bellpuig, l'any 1673. De la feina portada a terme pel tracista en aquesta construcció se n'ocupà abastament Madurell i Marimon¹⁵⁷, en el seu article de l'any 1954, un dels primers –recordem-ho- dedicats a la figura del nostre arquitecte, en el qual Madurell aportava abundant material documental relatiu a les reformes portades a terme al castell de Cubelles, entre d'altres, per exemple,

¹⁵⁴ E. Junyent, *op. cit.*

¹⁵⁵ Carles de Llupià i Vilanova era nascut a Barcelona, fill de Gaspar de Llupià, originari de Perpinyà, i Magdalena de Vilanova. Cecília d'Icart i d'Aguilar era filla de Critòfol d'Icart i de Queralt i de Dionisia d'Aguilar, i va heretar diverses propietats aportades com a dot, entre les quals destacaven els castells de Cubelles, el de Torredembarra i el de Vespella. Els capítols matrimonials van ser signats a Barcelona el 26 de maig de 1658; vegeu A. Castellano i Tresserra, "Història del castell de Cubelles. Les relacions entre els senyors i la vila", *Quaderns científics i tècnics de restauració monumental*, 10, 1998, pp. 89-133. Aquesta publicació ha estat propiciada per la Diputació de Barcelona amb motiu de les actuals obres de restauració del castell. Dins la mateixa publicació vegeu també A. González Moreno-Navarro, "Restauració i reutilització del castell de Cubelles", pp. 37-40. Sobre l'origen de la població i la història del castell vegeu J. Avinyó Andreu, *Història de Cubelles*.

¹⁵⁶ Així consta en el contracte de les obres, que fa referència a un engrandiment de l'edifici, no a una remodelació. Molt probablement la torre data de 1511. Vegeu M. Orriols; X. Sorní, "Cessió en comanda del castell de Cubelles el 1511", *Reembres*, 11, agost 1996, pp. 3-22.

¹⁵⁷ J.M. Madurell i Marimon, "El tracista Fray José de la Concepción", *op. cit.*, pp. 61-62.

els contractes de les obres. Fra Josep elaborà la traça de l'ampliació, i la seva execució, sota la supervisió del religiós, va ser encarregada als mestres d'obres Joan Baptista Homs (de Barcelona) i Joan Vinyals (de Vilanova de Cubelles) mitjançant un contracte amb data d'11 de març de 1673¹⁵⁸. Les obres havien de consistir bàsicament en l'eixamplament dels espais preexistents a la part de llevant del castell (el magatzem de gra, l'albergueria), i incloïen també la construcció d'altres estructures noves, tals com una cisterna, un corredor que havia de portar de l'interior fins a la torre del castell, una cavallerissa i un celler. El contracte especificava, a més, la inclusió d'elements puntuals en algunes parts del castell, com, per exemple, la construcció al sostre de la capella i de l'alcova de "unas voltetas a la genovesa", i un escut d'armes de la família a l'entrada de l'edifici. Amb posterioritat van ser estipulats amb els mateixos mestres d'obres altres dos contractes, el 2 de juliol del mateix 1673 i el 6 de març del següent any, corresponents a unes obres addicionals fetes al mateix castell (cuina, obertura de finestres, construcció de cloendats, d'armaris de rajola, una terrassa a sobre de la cavallerissa, etc.) no previstes a la traça inicial¹⁵⁹.

El castell ha arribat als nostres dies sense que s'hagin produït noves reformes (almenys no existeix cap prova documental ni se'n desprèn de la simple observació). La propietat del castell s'ha mantingut al llarg dels segles en mans de la mateixa família, fins arribar a l'actual marquès d'Alfarràs. L'any 1989 el castell va ser venut pel marquès a l'ajuntament de Cubelles, i el 1993 s'emprengueren les tasques de restauració i rehabilitació per part del Servei de Patrimoni Arquitectònic de la Diputació de

¹⁵⁸ Íntegrament transcrit per Madurell, *ibidem*, pp. 72-78.

¹⁵⁹ També transcrits per Madurell i Marimón, pp. 81-82. Tenim constància igualment d'alguns pagaments realitzats als dos mestres d'obres en els mesos successius -començant per el mes d'abril- a ACVG, *Protocols*, Francesc Roig, Manual, 1673, fols. 85 i 138. L'intermediari entre el senyor del castell i els mestres d'obres quant a contractes i pagaments va ser el farmacèutic de Cubelles Isidre Papiol.

Barcelona, tasques que toquen la seva fi¹⁶⁰. El castell serà destinat a usos culturals: oficina de turisme, visites didàctiques, i sales d'exposició temporals i permanents –entre aquestes últimes hom pensa dedicar un apartat a la figura de fra Josep de la Concepció-.

El castell de Cubelles és una construcció de planta més o menys rectangular en forma de caixa de tres pisos, coberta amb teulades a quatre vessants [vegeu apèndix gràfic, **83-88**]. A l'exterior destaquen únicament dos elements dignes d'interès: a la façana principal el portal d'accés, descentrat cap a la banda dreta i emmarcat en pedra - igual que la resta d'obertures de la façana-, coronat per un escut que porta la data de 1675 [vegeu apèndix gràfic, **86**]; i a la banda de ponent de l'edifici la torre, semicircular, un element preexistent i reaprofitat en la remodelació portada a terme per fra Josep de la Concepció. Ens hem de felicitar per la recent descoberta entre la documentació de l'arxiu de l'actual marquès d'Alfarràs de la traça portada a terme pel tracista amb motiu d'aquesta remodelació [vegeu apèndix gràfic, **89**], així com dels documents relatius al procés de l'obra¹⁶¹. La traça, feta sobre pergami, és encapçalada per la inscripció “Plantes y perfil del Castell de Cubelles del Senyor Don Carles de Llupià”. Presenta, efectivament, el perfil de la façana principal, orientada cap al sud, on són visibles les obertures de porta i finestres portades a terme arran d'aquesta intervenció, amb la inclusió de la torre a la banda esquerra, que sobresurt lleugerament del cos de l'edificació tant en planta com en alçada. Sota el perfil, la traça mostra la planta del pis baix, mentre que al costat veiem les plantes de primer i segon pis (marcades totes en colors diferents), i en totes sorprèn el mateix element: en planta la torre apareix quadrada quan, tal com hem mencionat fa un moment, en realitat era

¹⁶⁰ A. González Moreno-Navarro, *op. cit.*, pp. 37 i 40.

semicircular. No creiem, però, que respongui al desig de fra Josep de modificar aquesta estructura, sinó que més aviat ho atribuïm a un error a l'hora de confeccionar les traces.

La restauració de l'edifici, que s'està acabant de portar a terme en l'actualitat, ha propiciat una anàlisi rigorosa de les diverses fases constructives, especialment de la darrera, per ser la que més afectà a l'interior del castell, però sobretot per ser la que ha arribat als nostres dies sense modificacions. Aquesta anàlisi ha anat a càrrec de la historiadora Raquel Lacuesta¹⁶², que repassa de manera pormenoritzada els diversos elements del castell i les seves fases constructives, descrivint planta per planta [vegeu apèndix gràfic, **90-96**] i estança per estança fins als més mínims detalls: envans, portes, finestres, embigat, rajoles (gairebé maó per maó), deixant de banda, però, qualsevol valoració d'interès artístic o històric. En realitat, del primer d'aquests darrers valors l'actual castell de Cubelles es presenta bastant mancat; només cal un recorregut per l'interior de les seves estances tal com aquestes es presenten en l'actualitat per adornar-nos del minso valor arquitectònic de l'edifici portes endins: espais petits i molt fragmentats, cobertes planes amb embigat de fusta i rajola, a excepció del que probablement era la capella, de planta semicircular en estar situada al segon pis de la torre, que presenta una coberta amb volta molt rebaixada, nervis i clau de volta. La remodelació portada a terme per fra Josep de la Concepció no perseguia en aquesta ocasió, creiem, aconseguir un espai de representativitat, sinó més aviat convertir en més còmode i habitable un edifici preexistent, enfocant la intervenció, doncs, a partir d'uns criteris purament funcionals, i deixant de banda qualsevol mena d'especulació artística.

¹⁶¹ Una il·lustració d'aquesta traça va ser inclosa a la ja mencionada publicació *Quaderns científics i tècnics...*, p. 328.

¹⁶² *Ibidem*, "La història constructiva del castell de Cubelles a través dels documents escrits d'època moderna i de l'anàlisi de l'edifici", pp. 191-237.

Bona mostra d'aquesta intenció preferent és la poca atenció donada a la façana principal, que presenta una total inharmonia pel fet de tenir la porta d'entrada completament descentrada, a la banda dreta del frontis.

Casa de Carles de Llupià a Segur

El mateix any que es portaven a terme les obres de reconstrucció del castell de Cubelles, Carles de Llupià decidí fer-se construir una casa dins una altra propietat seva, situada a Segur (Anoia), al costat del castell que havia donat nom a la població. L'encarregat del projecte va ser novament fra Josep de la Concepció, i en aquesta ocasió el mestre de cases que portà a terme les obres fou Carles Bover, de la vila de Constantí¹⁶³. Per les informacions que desprenem del contracte, redactat l'11 de març del 1673, les intervencions portades a terme en aquesta propietat -de les quals fra Josep també n'assumia la direcció¹⁶⁴- van ser molt puntuals i poc interessants, començant pel fet que la casa sembla de dimensions força reduïdes: obertures de portals i finestres en forma d'arc, revestiment amb rajola, treballs de fusta, envans, etc. L'edifici no s'ha conservat.

Remodelació del Castell de Botarell

Les obres de remodelació van ser encarregades pel senyor del castell, Francesc

¹⁶³ Contracte transcrit per J.M. Madurell i Marimon, *op. cit.*, pp. 78-81. També en aquest cas fou Isidre Papiol l'intermediari; ACVG, *Protocols*, Francesc Roig, Manual, 1673, fols. 85v-86r i 221r.

¹⁶⁴ C. Martinell, *Arquitectura i escultura barroques...*, vol. II, p. 98.

de Montserrat, marquès de Tamarit, que accedí al senyoriu l'any 1681, en possessió anteriorment de la família Montargull. Aquest canvi en la propietat, tanmateix, no quadra amb les dates en què hem consignat les obres a l'edifici; des del 1669 ens consta l'activitat remodeladora en el castell amb despeses a càrrec de Francesc de Montserrat, quan veiem que l'accés al senyoriu de Botarell per part de Montserrat es produí l'any 1681. Som incapaços de donar una explicació lògica a aquesta discordança en les dates.

L'origen del castell és incert, i en una de les seves diverses fases constructives sembla que podria haver participat Pere Blai. Seria aquesta la primera vegada que fra Josep -que, com en els casos anteriors, era, a més del tracista, el supervisor de les obres- entrà en contacte amb la família Montserrat, uns quants anys abans de ser cridat per traçar la capella del Santíssim de Reus. Sanç Capdevila informava que les reformes a realitzar dins el castell van ser contractades el 8 de desembre del 1673, data que extreia d'una concòrdia trobada entre els protocols de Botarell dipositats a l'Arxiu Històric Arxidiocesà de Tarragona¹⁶⁵. No hem pogut corroborar aquesta notícia perquè entre els documents notariais relatius a aquesta data procedents de la parròquia de Botarell citats per Capdevila no es troba el mencionat contracte. A més, insistim que la data de 1673 no acaba de lligar amb les disperses notícies que hem anat recopilant sobre les obres portades a terme a la propietat del marquès de Tamarit; des de l'any 1669 tenim constància a partir de la documentació notarial de diversos treballs realitzats al castell per mestres de cases i fusters, així com de l'aportació de diversos materials de construcció, i en tots els casos és citat Francesc de Montserrat com a comitent, actuant com a representat seu en les concòrdies el procurador i administrador de les seves propietats a Reus, Josep Estalella, de la qual cosa deduïm que o bé Capdevila

¹⁶⁵ S. Capdevila, *La Seu de Tarragona*, p. 124.

equivocava la data o bé l'any 1673 es contractaren unes noves obres de remodelació, que en tot cas no eren les primeres portades a terme al castell¹⁶⁶. No sembla, tanmateix, que els treballs es duguessin a terme amb molta rapidesa, perquè amb data de 22 de juliol de 1674, el fuster de Botarell Guillem Voltes encara rebia de Josep Estalella, administrador i procurador de Francesc de Montserrat, 60 lliures en concepte “de aver adobat y treballat tota la fusta de la taulada del Castell”¹⁶⁷.

L'edificació es conservà de manera més o menys íntegra fins a mitjans del passat segle, i la seva destrucció, que reduí el castell a ruïnes, sembla deguda a una insurrecció de faccions carlines.

Projecte per a l'Hospital de Reus

Tal i com mencionàvem a l'inici d'aquest capítol, fou Llaguno i Amirola el primer a citar fra Josep de la Concepció com a autor de la traça d'aquest edifici reusenc, traça -segons Llaguno- realitzada l'any 1674 que, segons l'autor, “se conserva en el archivo de la misma villa”¹⁶⁸. Llaguno afirma que quan el municipi s'adreçà a fra Josep per tal que dissenyés el nou edifici, el tracista es trobava a Madrid: “Por este tiempo residía en Madrid con gran crédito en la arquitectura Fray José de la Concepción, á

¹⁶⁶ AHAT, *Parròquia de Botarell, Manuals notarians*, 1645-1675, fol. 338v; l'agost del 1669 el fuster Guillem Voltes rebia 14 lliures “per la barramenta de ditas portas foranas se an fet en lo Castell de Botarell”. El 29 d'agost del 1672 Josep Estalella pagava com a representant de Francesc de Montserrat 55 lliures als mestres de cases francesos Jean Bruel i Gilbert Bereguet en concepte dels materials aportats per l'obra del castell (*ibidem*, fol. 458). El mes de novembre del mateix any era el mestre de cases Guillem Vidiella el que rebia una quantitat en concepte de teules, rajoles, sorra i calç aportades a Francesc de Montserrat (*ibidem*, fol. 461v). I a finals d'aquest mateix mes es pagava al fuster d'Alcover Rafael Llopis per “dues jacenes o bigues me haveu comprades per la teulada del castell de Botarell”; AHT, *Protocolos Reus*, Joan Garau, *Manualis decimus septimus*, 1672, fols. 443v-444r.

¹⁶⁷ ACR, *Protocolos*, Jaume Brocà, 1673-1674, fols. 179-180.

¹⁶⁸ *Noticias de los arquitectos y arquitectura de España desde su restauración*, vol. IV, p. 72.

quien los vecinos de la villa de Reus en Cataluña suplicaron pasase á construirles un hospital”. El nou edifici havia de substituir l’antiga construcció, tot i que el consistori va pretendre en un primer moment un canvi d’ubicació; abans de començar la nova obra el consell municipal plantejà la possibilitat de traslladar la institució fora muralles, però l’oposició dels habitants de la vila féu desistir de la idea, de manera que el 3 de maig de l’any 1677 s’iniciaren les obres del nou edifici, emplaçat a la vora de l’església de la Puríssima Sang, a la plaça del mateix nom. La construcció finalitzà l’any 1681¹⁶⁹.

Tot i que Llaguno afirmava que la traça es conservava a l’arxiu municipal, actualment no apareix enlloc i no queda constància de la seva existència¹⁷⁰. L’edifici, a més, va anar desapareixent transformat per diverses intervencions que, tot i mantenint l’ús pel qual va ser creat, van alterar la seva estructura original fins a fer-la desaparèixer. L’únic indici que ens permet fer-nos una idea de l’aspecte extern de l’edifici és un dibuix que probablement podríem datar a començaments del XIX, publicat per Anguera en el seu article relatiu a la història del convent¹⁷¹ –l’autor no indica l’origen de la il·lustració– [vegeu apèndix gràfic, 97] que mostra una vista de la Plaça de la Sang amb l’Hospital visible a la banda dreta de la imatge. La façana estava pensada a partir de l’aplicació de models d’església carmelitana: un únic cos vertical flanquejat per dues pilastres i coronat per un frontó triangular amb acroteris, amb la coneguda seqüència d’obertures al centre: porta allindada, un nínxol amb imatge a sobre i gran òcul al tercer nivell.

¹⁶⁹ S. Vilaseca Anguera, “L’Hospital Civil de Reus”, *Bulletí del Sindicat de Metges de Catalunya*, 80, abril 1927, pp. 12-25; C. Martinell, *Arquitectura i escultura barroques...*, vol. II, p. 36.

¹⁷⁰ Vàrem intentar seguir la pista de la traça confeccionada per fra Josep per a l’Hospital de Reus, encara que de manera infructuosa. Tots els indicis semblaven indicar que de l’Arxiu Municipal –on Llaguno la situava– la traça havia passat al Museu Comarcal de Reus per garantir-ne una millor conservació. Tanmateix, el projecte de fra Josep no consta actualment a l’inventari del Museu, que tan gentilment ens permeté consultar una de les seves conservadores, n’Anna Mir, a qui hem d’agrair el temps que ens dedicà en la nostra recerca.

¹⁷¹ Vegeu nota 170.

Perdura, això sí, una porta situada en un carrer lateral [vegeu apèndix gràfic, **98**], probablement transformada en el XVIII, emmarcada per un ordre arquitectònic toscà molt simple i rematada per un frontó format a partir de volutes.

Altres obres

Campanar de Vilanova i la Geltrú

El 18 d'agost de l'any 1669 el consell de la vila de Vilanova determinava construir un nou campanar per a l'església parroquial de Sant Antoni Abat, bastida durant la segona meitat del segle XIV. Amb aquesta finalitat va ser designada una comissió, formada per Isidre Papiol, Magí Gassó, Pau Pollés i Josep Ballester, que tenien assignada la tasca de l'abastiment dels materials necessaris per a l'obra i la comissió de la traça a seguir¹⁷². Papiol i Gassó van ser els encarregats de viatjar a Barcelona per tal de trobar-se amb fra Josep de la Concepció, tracista triat pels vilanovins per confeccionar la traça del campanar, qui probablement en aquestes dates residia al convent barceloní de Sant Josep. Segons l'historiador local Garí i Siumell, des de Barcelona aquests comissionats, acompanyats de fra Josep, es desplaçaren a Arenys de Mar per tal que el tracista prengués el model del campanar de la vila per aplicar-lo al que havia de construir a Vilanova. Entenem que aquest fet respon més aviat a un desig dels vilanovins, que ja haurien fixat prèviament el model a seguir en la construcció del nou campanar, que a un criteri d'imitació per part de fra Josep de la Concepció, tot i que aquesta era la primera ocasió en què el tracista rebia l'encàrrec de projectar un

¹⁷² ACVG, *Acords del Consell*, 1665-1710, fol. 30v.

campanar –els de Torelló i Tàrrega són posteriors, i per tant confeccionats a partir del model del de Vilanova-. Si és certa, la dada aportada per Garí, doncs, se'ns mostra com una notícia enormement reveladora, donat que el campanar vilanoví ha estat considerat per la major part dels estudiosos com el model de posteriors campanars arreu de Catalunya, de manera que el model primitiu que permeté aquesta difusió seria en realitat el de l'església parroquial de Santa Maria d'Arenys de Mar, bastit des de finals del segle XVI i encara en construcció durant les primeres dècades del XVII. És una construcció que presenta planta quadrada en un primer nivell, i que, aixamfranada en els seus caires a mitja alçada, esdevé vuitavada en un segon cos, format per dos pisos rematats per una discreta balustrada a la part superior i coronat per una estructura amb teulada piramidal.

Fra Josep de la Concepció presentà la traça del campanar de Vilanova el 29 de juliol del 1670, a canvi de la qual rebé divuit lliures i deu sous¹⁷³. La primera pedra va ser col·locada el 8 d'octubre del mateix any, però les obres no començaren fins l'any següent, a començaments de setembre, sota la supervisió del mestre de cases vilanoví Joan Homs, el mateix que treballarà uns anys després en la remodelació del castell de Cubelles, encara que fra Josep es mantenia com a director del projecte. Amb les obres ja iniciades, pel mes de febrer de 1672 fra Josep de la Concepció va ser novament cridat a Vilanova per tal que variés la traça¹⁷⁴, una variació que ens resulta força incomprendible tenint en compte que havien transcorregut gairebé dos anys des que la traça fou presentada al consistori, temps suficient per introduir canvis o per variar les dimensions de l'estructura. La construcció va avançar molt lentament, sens dubte al ritme de la

¹⁷³ A. Ferrer i Soler, "El campanario de la iglesia arciprestal de Villanueva y Geltrú", *Boletín de la Biblioteca Museo Balaguer*, 1953, p. 8. Bona part d'aquests diners els rebé el tracista en concepte del viatge realitzat a Arenys de Mar.

¹⁷⁴ J.A. Garí i Siu mell, *op. cit.*, p. 79.

disponibilitat pecuniària, que va marcar també algunes aturades forçoses. La porta fou bastida l'any 1673, data inscrita a l'escut de la vila situat a sobre d'aquesta obertura, realitzat per un "mestre Rovira" de Vilafranca, a qui identifiquem amb Domènec Rovira, natural de l'Arboç del Penedès. L'obra del campanar vilanoví no va ser finalitzada fins l'any 1706, després d'haver-se succeït en la direcció diversos mestres d'obres¹⁷⁵.

El campanar apareix en l'actualitat totalment aïllat de l'església de la qual forma part, com a cos independent, avançat respecte a la façana i disposat a la seva banda esquerra. Cap dels estudiosos que se n'han ocupat ha esmentat aquesta particularitat, que per força ha de cridar l'atenció. Avancem la hipòtesi que la separació entre una estructura i una altra pot ser explicable a partir de l'enderrocament que va patir la vella església de Sant Antoni l'any 1790, que hauria afectat el seu perímetre i provocat l'endarreriment de la façana; molt probablement, el temple fou endarrerit per tal de poder crear davant una plaça. La separació entre campanar i església ha aportat com a avantatge la possibilitat de contemplar amb més facilitat les formes del primer, a més d'enriquir la seva esveltesa [vegeu apèndix gràfic, **99-102**]. S'assenta sobre una base quadrada travessada per un corredor que dóna pas a l'accés interior del campanar, al qual s'accedeix per una porta d'ordre clàssic coronada amb un frontó corb interromput per l'escut anteriorment esmentat, amb la data de 1673 [vegeu apèndix gràfic, **100**]. Aquesta base quadrada passa en el segon cos a ser octogonal a partir de l'aixamfranament dels caires del primer pis –metamorfosi remarcada amb la presència d'acroteris-, constituint la coneguda forma vuitavada de l'estructura principal del campanar. Per sobre d'aquesta primera secció vuitavada, i separats per una faixa sobre

¹⁷⁵ A. Ferrer i Soler, *op. cit.*, pp. 9-10.

mènsoles que fa el paper d'entaulament, hi ha un altre cos també octogonal amb la mateixa secció, obert per finestrals de mig punt –la meitat cegats-, que està coronat per una balustrada amb acroteris als angles. L'últim pis, també de secció octogonal, però de dimensions més reduïdes, està cobert amb cúpula, coronada per una esfera de pedra que feia de base a un àngel de coure.

La importància que tradicionalment hom ha vingut donant a aquest campanar radica en el fet que sembla haver fixat la tipologia de campanar català a partir d'aquest moment; el cert és que va ser imitat ràpidament a les poblacions properes a Vilanova, per exemple a Cubelles (durant la primera meitat del segle XVIII) i a El Vendrell (entre 1732 i 1739)¹⁷⁶. A partir de les evidències que existeixen sobre el suposat viatge de fra Josep a Arenys de Mar amb motiu de la confecció de les traces del campanar de Vilanova i la probable influència d'aquell sobre aquest, era obligat fixar la nostra atenció sobre el campanar de la localitat del Maresme. D'aquesta observació desprenem que, efectivament, existeixen punts de contacte entre un i altre, fonamentats en una mateixa estructura basada en la planta inferior quadrada transformada en un segon pis vuitavat a partir de l'aixamfranament dels caires del primer. No volem perdre de vista, però, el suggeriment de Ferrer Soler, que assenyalava les coincidències del campanar vilanoví amb el de la parroquial de Santa Eulàlia d'Esparreguera. Apuntava aquest historiador local la coincidència en la data del projecte del campanar de Vilanova i la del retaule de la parroquial d'Esparreguera, del qual ens n'ocuparem tot seguit¹⁷⁷.

Efectivament, fra Josep treballa en la traça del campanar vilanoví al mateix temps que porta a terme la del retaule major de l'església de Santa Eulàlia a

¹⁷⁶ C. Martinell, *Arquitectura i escultura barroques...*, p. 98.

¹⁷⁷ A. Ferrer Soler, p. 10.

Esparreguera, tasca aquesta darrera que, evidentment, comportà repetides visites a la vila, i la possibilitat que el tracista prengués com a referència el seu campanar. La història d'aquesta estructura esparreguerina és poc coneguda, i tot i que alguns autors assenyalen la data de 1636 com la d'acabament de la seva construcció, les fonts documentals no ho especifiquen amb claredat. Sí sembla més demostrable una intervenció portada a terme per l'arquitecte Bartomeu Soriano l'any 1681 en base a una edificació preexistent¹⁷⁸. En aquest darrer cas, doncs, parlariem del campanar d'Esparreguera no com a inspirador per a fra Josep de la Concepció, sinó al contrari, inspirat en la seva manera de fer. Tot es limita a una simple clarificació de dades que, pel moment, escapa al nostre abast. En qualsevol cas, tinguem present que el campanar de la parroquial d'Esparreguera es presenta repartit en tres cossos, l'inferior de planta quadrada, i vuitavats els altres dos – a partir de l'aixamfranament dels caires del primer-, amb el tercer d'ells perforat per allargassades finestres de mig punt, coronat per una cupuleta rematada per una altra secció vuitavada de reduïdes dimensions. És possible que fra Josep, prenent com a referència l'estructura esparreguerina, plantegés millorar-la i enriquir-la amb la inclusió d'una balustrada en el remat, jugant a la varietat a partir de les transicions. El resultat és una forma plena d'elegància, que, reiterem, es constituí en autèntica tipologia de campanar a partir del moment.

¹⁷⁸ AMES, còpia feta per l'historiador local Francesc Subirana del contracte signat el 25 de gener del 1681 entre la vila i Bertomeu Soriano, mestre de cases habitant a la vila, per l'obra del campanar: "... tot a son gasto pera baxar lo llanterno y fabrica que buy en die esta assentada sobre de dit campanar aprofitant tot lo que sie possible tot lo materials de ella...". Se'n desprèn que aquest mestre s'ha d'encarregar de l'erecció del llanternó i "remate del Campanar". Sembla que es tracta de reaprofitar una anterior construcció. Aquesta teoria ve abonada per la simple observació del campanar: el primer cos de planta quadrada mostra una construcció més antiga que la dels cossos superiors.

Projecte del retaule major de l'església parroquial de Santa Eulàlia a Esparreguera

La nova església parroquial d'Esparreguera havia estat bastida entre finals del segle XVI i començaments del XVII, en substitució d'una antiga capella dedicada a Santa Eulàlia. Al llarg del XVII la comunitat anà enllestint els acabats i algunes parts del temple, fins que el 1670 li arribà el torn al retaule major. El consistori decidí, tractant-se d'una de les principals peces del temple, adreçar-se a fra Josep de la Concepció, considerat ja com a reputat tracista, per tal de ser convenientment assessorats en aquest projecte; en el *Llibre de comptes de la fabrica del retaule* queda prou palès el grau de fama assolit ja pel tracista en aquest moment, puix que fan referència a ell dient que és “un dels majors oficials no sols del Principat de Catalunya, pero de tota España, com ho demostren ses obres tan insignes i alabades traces que continuament fa”¹⁷⁹.

En aquest cas sembla que fra Josep havia d'actuar no tant com a tracista, sinó més aviat com a supervisor del projecte, i també en qualitat de jurat; perquè l'excepcionalitat del retaule major d'Esparreguera radica en el fet que fou contractat no de manera directa, sinó a partir d'un concurs de projectes, obert el 7 de maig del 1670, i en el qual prengueren part els reputats mestres escultors Pere Serra (de Barcelona), Josep Generes (de Manresa), Joan i Francesc Grau, pare i fill també de Manresa, i Domènec Rovira (de l'Arboç)¹⁸⁰, aquest últim present al concurs no en qualitat de col·laborador habitual dels Grau, sinó com a artista independent; així queda certificat a

¹⁷⁹ Citat per C. Martinell, *Arquitectura i escultura barroques...*, vol. II, p. 97. Cal aclarir que tota la documentació relativa al retaule, i, en general, a la vila d'Esparreguera, va desaparèixer de l'Arxiu Municipal al llarg de les últimes dècades a causa del desbordat interès que sentia per ella un cronista local. En conseqüència, les dades que aportem o citem són conegudes a partir de publicacions anteriors o transcripcions fetes per altres estudiosos locals, que han romàs a l'Arxiu.

partir del pagament que fa la vila en concepte de la seva traça¹⁸¹. L'exccepcionalitat del cas no es troba simplement en la decisió d'obrir un concurs de projectes –un procediment encara poc freqüent, però que s'aniria estenent sobretot en els casos d'obres compromeses-, sinó en el fet que el concurs no era obert a qualsevol mestre. Parlem, doncs, d'un concurs restringit, en què el supervisor del projecte, el mateix fra Josep, és qui fa la tria dels artistes que s'han de presentar¹⁸², en funció, suposem, del grau de qualitat reconeguda en aquests artífexs per part del tracista. Tanmateix, el paper de fra Josep no es limità al de simple espectador imparcial; tot i que el seu grau d'intervenció en la traça no és prou clar, el que sí sembla prou evident és que ell va ser l'encarregat de marcar les pautes de la confecció del retaule en els seus aspectes més generals, raó per la qual el 7 d'octubre del 1670, el mateix dia que s'iniciaren les obres, fra Josep de la Concepció rebia “vuit dobles en or que fan la quantitat de quaranta y quatre lliures (...) per los treballs tants grans que ha tinguts y presos en dirigirnos, encaminarnos y aconsellarnos en concertar una obra tan realisada y magestuosa (...) y aver treballat tant en la trassa y peu del rataula de sas propias mans”¹⁸³.

Convocats per fra Josep a Esparreguera el 7 de maig del 1670, els escultors citats tingueren oportunitat de conèixer directament del tracista les característiques del projecte i les condicions a seguir en les traces que havien de confeccionar. El termini de presentació es fixà en el 17 d'agost, data en què es tornaren a reunir a Esparreguera per

¹⁸⁰ O. Valls i Broquetes, *La vila d'Esparraguera i el seu terme*, p. 142.

¹⁸¹ O. Valls: *Documents i notes concernents a la vila i terme d'Esparraguera*, vol. I, anys 963-1800, p. 336: “...se servira pagar al Sr. Domingo Rovira escultor y de present fent lo rataule mayor del Herbos la suma y quantitat de set dobles y mitxa que fan la quantitat de quaranta una lliura y sinch sous la qual quantitat se li paga per lo valor de la trassa avia feta per lo rataula de Sta. Eulalia”. Documents antics, Obra del retaule major de l'església.

¹⁸² J. Bosch i Ballbona, *op. cit.*, p. 56.

¹⁸³ Citat per O. Valls, *La vila d'Esparraguera...*, p. 142.

lliurar llurs propostes i per rebre a canvi la quantitat assignada de quaranta-una lliures i cinc sous com a pagament per la feina de confecció de les traces. El projecte triat per fra Josep fou el dels Grau, la traça dels quals fou lloada pel carmelità com “la mes formosa i agradable”¹⁸⁴. A partir d’aquesta obra d’Esparreguera s’obrirà una via de col·laboracions entre l’arquitecte i els escultors manresans, acompanyats de Domènec Rovira, que donaria fruits tan assenyalats com els ja esmentats de la seu municipal de Vic, del sepulcre de sant Oleguer a la catedral de Barcelona, i el més destacable, el de la feina escultòrica portada a terme a la capella de la Immaculada Concepció a la seu tarragonina.

Les obres de construcció del retaule començaren el 7 d’octubre del mateix any, la mateixa data en la qual foren estipulats els contractes amb els mestres artífexs, entre els quals també hi era com a col·laborador Domènec Rovira, davant el notari de la vila Pau Castell. La feina dels Grau, fixada en un sou de 400 lliures anuals, comportava la confecció del retaule en fusta pròpiament dit, a més del cambril, el sagrari i el treball de talla del pedestal d’alabastre, feines que sumaven la considerable xifra de 7.900 lliures. La confecció del sòcol d’alabastre va ser encarregada al mestre de cases igualadí Pau Ginestar. També en aquesta data i davant el mateix notari, com ja hem dit, fra Josep rebia una compensació econòmica per la feina de traça i assessorament portada a terme. Aquest pagament, però, no suposà la desvinculació del tracista de l’obra del retaule d’Esparreguera; la seva col·laboració va continuar en forma de supervisió de la feina

¹⁸⁴ O. Valls i Broquetes, *Efemèrides esparreguerines*, pp. 51-52. Transcrit dels comptes del Clavari Joan Montoriol, AMES.

feta, portant a terme diferents visures a partir de viatges pagats pel municipi mentre les obres continuaven avançant¹⁸⁵.

El retaule –definitivament cremat el 1936, del qual només es conservava el sòcol, i aquest mutilat durant la Guerra del Francès– combinava diversos materials: alabastre amb aplicacions de jaspi de color en el pedestal, i fusta d'alba a la resta. Els Grau i Rovira apareixen com a responsables de l'obra fins al 1675. Aquesta desvinculació va molt probablement lligada a la denúncia interposada per la vila contra Ginestar, acusant-lo de “no haver exequitada dita obra, o peu de pedra negra illustrada ab la deguda perfectio segons las capitulacions en dit acte contengudas, y altrament requerex dita obra segons judici de officials experts”. Ginestar argüia com a resposta a aquesta demanda que “tinch otras feynas que nom donan lloch de poder acabar dit peu de pedra dins lo termini en dit acte asenyalat”, afegint a més com a descàrrec el fet de “haver aparegut als obrers de dit retaula ajustar pedra de jaspe al dit peu y no esser de ma facultat treballar aquella”¹⁸⁶. Les desavinences entre ambdues parts van portar a que la vila presentés la causa davant la Reial Audiència. Tanmateix, els litigants arribaren finalment a un acord “per evitar los gastos que una part y altra havian de suportar en la prosecucio de la causa que en la Real Audiencia”; mitjançant una època de rebuda per a la cancel·lació del contracte, Ginestar rebia una part (1.000 lliures) dels diners estipulats per a la confecció del retaule¹⁸⁷ [vegeu apèndix documental, **n. 9 i 10**]. La constatació de les despeses que ocasionà la construcció del retaule arriba fins el 1681, i aquesta aturada es perllongà ni més ni menys que un segle; les obres per acabar-lo no tornaren a

¹⁸⁵ J. Bosch, *op. cit.*, p. 74.

¹⁸⁶ ACA, *Protocolos Sant Feliu de Llobregat*, Llo-333, Pau Castell, 9 de setembre del 1674, fols. 318v-321r. Transcrivim el document sencer a l'apèndix documental.

¹⁸⁷ *Ibidem*, fols. 321-323.

posar-se en marxa fins el 1777, i foren els encarregats l'arquitecte i fuster Jaume Comas i l'escultor Nicolau Traver, de Barcelona¹⁸⁸.

Projecte per a la Seu nova de Vic

Va ser a començaments del segle XVII quan sorgí la primera idea de substituir la vella edificació romànica de la catedral de Vic per una de nova; prou conegut pels estudiosos és el projecte confeccionat el 1633 per Damià Bolló, *Trassa per reedificar la Iglesia catedral de la ciutat de Vich sens mourer los claustros, ni campanar*, que preveia la manera d'edificar una nova catedral sense haver d'enderrocar la vella mentre durés la construcció. L'ambiciós projecte no va ser dut a terme, i l'empenta renovadora es limità a l'erecció d'una nova capella dedicada a Sant Bernat Calbó, bisbe de la ciutat en el segle XIII, bastida a partir del 1633 per l'arquitecte mataroní Jaume Vendrell. La idea de construir una nova Seu va ser represa pel capítol catedralici l'any 1679, amb un intent prou seriós com per encarregar les traces de la nova edificació a fra Josep de la Concepció, amb fama acreditada a la ciutat, com hem esmentat anteriorment. En termes generals, no sembla que el tracista carmelità tingués gaire en compte el projecte de Bolló.

El projecte de fra Josep va ser desenvolupat en tres fulls de pergamí, amb abundants detalls constructius, que es conservaven a l'Arxiu Episcopal de Vic, i que han seguit la mateixa sort que les traces del Palau Episcopal, és a dir, que han desaparegut. L'única evidència que en l'actualitat ens queda d'elles són les fotografies conservades a l'Arxiu Mas, que mostren la planta i dos perfils de la construcció, un frontal i l'altre

¹⁸⁸ O. Valls, *op. cit.*, pp. 142-144.

lateral [vegeu apèndix gràfic, **103-105**]. El seu contingut ha estat ja analitzat per J.R. Triadó, de manera que novament ens estalvia a nosaltres aquesta feina¹⁸⁹. Només assenyalarem que fra Josep dissenyà una catedral a partir dels mateixos criteris utilitzats per dissenyar esglésies conventuals o parroquials, amb l'única variació de les dimensions; el tracista concep un espai únic amb cinc capelles laterals per banda – en una proporció aproximada de 1/3-, una de les quals, la cinquena del costat de l'Evangeli, s'adaptava a la preexistent de Sant Bernat Calbó. La generalitat del projecte incloïa els mateixos elements que altres esglésies seves: volta de canó a la nau, capçalera plana, creuer amb cúpula -traduïda aquesta a l'exterior a partir del conegut cos octogonal amb finestres alternades, i muntada per un llanternó també octogonal-, amb l'afegiment d'una capella dedicada al Santíssim a l'alçada del transepte –ja prevista per Damià Bolló en el seu informe-, a la banda de l'Epístola, de planta quadrada i coronada de cúpula. El mateix podem dir de la façana [vegeu apèndix gràfic, **103**], prevista amb els mateixos criteris d'altres obres seves en què aplica el model carmelità: divisió en tres cossos verticals a partir de columnes gegantines, si bé en aquest cas, en no tractar-se d'un modest temple conventual, fra Josep es permetia llicències de tipus ornamental, com l'obertura de diverses fornícules -que havien d'allotjar diverses escultures- coronades de frontons interromputs i emmarcades per columnes dobles, assentades aquestes sobre potents basaments al pis inferior, o la introducció d'un gran rosetó que irromp en el frontó triangular (coronat per acroteris) que presidia la façana. No falten tampoc els cossos laterals units a aquest principal a partir dels coneguts alerons. Quant a

¹⁸⁹ J. R. Triadó, *op. cit.*, p. 80.

l'articulació interior, aquesta es resolvia a partir de pilastres gegantines d'ordre corinti sobre pedestal, amb una cornisa plantejada en voladís¹⁹⁰.

El perfil lateral [vegeu apèndix gràfic, **104**] ens permet apreciar la solució aportada per fra Josep a les superfícies exteriors, i més concretament a la façana septentrional: les capelles laterals allotjades entre els contraforts havien de quedar evidenciades volumètricament –i no amagades a la mateixa estructura dels murs com en altres esglésies conventuals i parroquials dissenyades pel tracista-, de manera que els contraforts que partien pràcticament del nivell de la teulada superior tenien la seva continuïtat en el pis inferior en forma de pilastres toscanes adossades a la paret. D'aquesta manera remarcava la presència de les cinc capelles a l'interior, que quedaven destacades també a partir d'una teulada en voladís que cobria aquesta alçada, i sobre la qual s'havien d'obrir els òculs que il·luminessin l'interior de la nau. Hem de tenir en compte que l'acabament acurat d'aquesta façana lateral respon a la presència en aquest indret de tres elements dels quals l'arquitecte no en podia prescindir: en primer lloc, un carrer (encara existent, la inclinació del qual, per cert, queda evidenciada en el perfil dibuixat pel tracista) que comunicava la plaça de la seu amb el nucli antic de la població; en segon lloc, l'antic campanar romànic que, evidentment, era un preciós element a conservar, i que havia de quedar integrat a la nova estructura; i per últim, el cos de la capella de Sant Bernat Calbó, que sobresortia de manera destacada respecte a les naus laterals i que, a més, marcava forçosament el tractament d'aquesta paret septentrional, donat que estava resolta a l'exterior a partir d'un ordre de pilastres

¹⁹⁰ Aquesta primera traça inclou la següent inscripció: “Lo perfil o monte de la lletra D te part de interior y part de heysterior, lo qual dona demostracio de la alçada y voltas de las capellas y de la alsada y voltas del bras del crusero, y de la alsada y voltas del cinbori y llanterno, la meytat per la part de dintre y laltra meytat per la part de defora, mirant dit perfil de front del altar mayor tant lo bras del

toscanes; d'aquí que fra Josep de la Concepció es veiés obligat a construir una seqüència del mencionat ordre en aquest pany de paret. Cal apuntar també en aquest perfil lateral la presència destacada del braç del transepte, tant alt com la nau central, il·luminat per un òcul de les mateixes dimensions que els disposats sobre les capelles laterals, i remarcats gràcies al coronament del frontó triangular i a l'existència d'una porta que havia de comunicar directament el carrer amb la zona del creuer, rematada per un frontó corb interromput i ricament decorat. No podem obviar, per últim, la solució donada a l'exterior de la cúpula, sens dubte una de les més espectaculars dissenyades per fra Josep de la Concepció gràcies a l'enorme sentit decoratiu aportat per l'afegiment d'una seqüència de columnes d'ordre jònic al voltant de tota l'estructura del tambor. Estan agrupades de tres en tres en els espais que deixen lliures les vuit finestres, i tenen la seva continuació en el pis superior a partir d'una mena d'àtic (que ja hem vist utilitzat en altres cúpules de fra Josep, com la de la capella de la Immaculada a Tarragona o la del Santíssim a Reus) rematat per acroteris que no són res més que la prolongació vertical d'aquestes columnes del tambor, i en el qual les finestres inferiors estan replicades per unes petites obertures de forma el·líptica. La traducció d'aquest conjunt de columnes a l'interior és lleugerament diferent: en primer lloc, l'ordre jònic exterior es converteix dins en corinti –respectant la lògica de la utilització d'aquest ordre a la nau central-, i, en segon lloc, el que fora eren grups de tres columnes alternades amb les finestres, a l'interior esdevenen grups de dos, substituïda la columna central per una fornícula amb escultura. Tot plegat, el plantejament d'aquesta estructura cupular és d'una riquesa a la qual no ens té acostumats fra Josep en els seus projectes.

crusero com lo demes. Lo perfil o monte de la lletra E es la fachada o portal mayor mirat per la part de la rodona, dich de la Plaça o foça, y desde dita plaça se puja a la cathedral en sinch graons”.

Set anys més tard, el 1686, fra Josep redactà una memòria -actualment perduda- on, complementant les traces confeccionades el 1679, l'arquitecte, seguint l'exemple de Bolló, explicava com es podia bastir la nova catedral sense haver abans de desmuntar l'antiga, conservant el campanar del segle XI i la capella de Sant Bernat Calbó, de construcció recent¹⁹¹. Tanmateix, el projecte deuria resultar massa ambiciós, i novament fou abandonada la idea. Caldria esperar un segle més per a que aquests intents fructifiquessin finalment en la construcció d'una nova catedral, iniciada l'any 1781.

Projecte per a la façana de la catedral de Girona

La dada que aportem és una autèntica novetat. Creiem que podem atribuir a fra Josep de la Concepció un projecte per a la realització de la inacabada façana de la catedral de Girona. Aquest descobriment li devem a en Carles Dorico¹⁹², que ens cridà l'atenció sobre la inscripció inclosa en una traça generalment atribuïda a "N. Gavina" (errònia transcripció de "Miquel Llavina") dipositada a l'Arxiu Capitular de Girona. Aquesta traça, ja coneguda a partir de la publicació de Marqués Casanovas sobre la façana gironina¹⁹³, mostra un disseny de frontispici monumental i va acompanyada a la part esquerra d'un text explicatiu, complementat a la dreta per un epígraf difícilment llegible -l'estat de conservació de la traça és lamentable-, en el qual s'entreveu la inscripció "...de planta (...) de la primera andana de la trassa nova feta per lo pare Joseph

¹⁹¹ C. Martinell, "Un arquitecto eminente...", pp. 12-13.

¹⁹² A ell li devem i agraïm també les referències i transcripcions de les actes capitulars referents al tema de la façana.

¹⁹³ J. Marqués Casanovas, "La fachada de la catedral de Gerona", *Anales del Instituto de Estudios Gerundenses*, 1955, vol. X, pp. 285-316.

de la Concepció (...)” [vegeu apèndix gràfic, **106-112**]. Estaríem en disposició, doncs, d’afegir una nova obra al catàleg de realitzacions del frare carmelità.

La qüestió de l’inacabament de la façana de la seu començà a aparèixer a les actes capitulars l’any 1667¹⁹⁴, però aquest serà un tema que s’arrossegà irresolt durant els anys següents; el 1673 va ser creada una comissió de quatre canonges per tal de posar en marxa la construcció, encara que la iniciativa no va anar més enllà¹⁹⁵. L’empenta definitiva per endegar el projecte arribarà l’any 1680 gràcies a l’accés al bisbat de Sever Tomás Auter, que posà especial voluntat per resoldre el tema. Poques setmanes després del seu nomenament va ser creada una nova comissió que s’adreçà a diversos arquitectes del Principat convidant-los a conèixer les condicions de l’encàrrec i presentar en conseqüència les seves propostes. Convocats el dia 24 de juny, només es presentaren dos arquitectes, Francesc Puig, que apareix citat als acords capitulars com a “empresari reial”, i un arquitecte de Vic del qual hom no especifica el nom. Francesc Puig va presentar el pressupost més baix (8.500 lliures), de manera que li fou assignat l’encàrrec dos dies després¹⁹⁶.

Francesc Puig, però, se’ns mostra com un simple executor d’un projecte preestablert; ho deduïm del fet que el 12 d’agost fou presentada davant el Capítol una nova traça confeccionada per Miquel Llavina (no N. Gavina), oncle de Domènec Rovira el Jove. L’existència d’aquesta nova traça obrí un debat en el si del Capítol, dividit entre els que es decantaven pel primer projecte - i que adduïen a més que aquest segon era més adequat per a un retaule que per a la façana d’una catedral – i els partidaris

¹⁹⁴ ACG, *Resolucions capitulars*, 1665-1672, fol. 77, 10 d’agost del 1667.

¹⁹⁵ ACG, *Resolucions capitulars*, 1672-1678, fol. 48, 28 d’abril del 1673.

¹⁹⁶ ACG, *Resolucions capitulars*, 1678-1680, fols. 220-221.

d'aplicar la nova traça. Va ser el bisbe qui actuà com a jutge, decantant-se a favor de la traça nova presentada per Llavina. Això no suposà la substitució de Francesc Puig, que continuà com a artífex de l'obra, cosa que ens impulsa a pensar que tampoc era seu el primer projecte. El 19 d'agost va ser redactat un nou contracte per a la fàbrica de la façana, en què era acordada la construcció de la primera andana del frontispici seguint el nou projecte¹⁹⁷.

Res de particular presentaria el cas si no fos que en la traça que Marquès atribuïa a Llavina trobem la següent inscripció: "...de planta [...] de la primera andana de la trassa nova feta per lo pare Joseph de la Concepció [...] que vuy a 29 de maig 16[...]1 esta concertat que se altera lo preu hage de fer dit Francisco Puig en la [...] capitulat ab acta en poder de Pere Rosello notari public de Gerona a 19 de agost de 1680 [...]". El mal estat del document fa difícil (o fins i tot impossible) la lectura d'alguns fragments d'aquesta inscripció situada a la banda inferior dreta, però el nom del nostre tracista –confós incomprendiblement per Marquès Casanovas i erròniament transcrit com "Francesc Puig"- es llegeix clarament, la qual cosa crea evidents problemes de cara a la resolució d'aquest enigma. D'entrada, fixem-nos en el fet que, segons indica la inscripció, la traça de què parlem és posterior a la signatura del contracte concertat amb Puig el 19 d'agost del 1680, al qual fa referència. Tot i que la data referent a la traça a la qual acompanya està mig esborrada, sembla entreveure's l'any 1681, concretament el 29 de maig, de manera que entenem que a partir d'aquesta data "...esta concertat que se altera lo preu hage de fer dit Francisco Puig...". Però la pregunta que sorgeix immediatament és: si ja estava concertada l'obra de la façana amb el mestre Puig seguint la traça de Llavina presentada el 12 d'agost del 1680, ¿quina explicació té l'existència d'aquesta nova traça? ¿Va ser sol·licitat un nou

¹⁹⁷ *Ibidem*, fols. 230-231.

parer per part del Capítol gironí, poc convençut de la traça de Llavina? ¿La presentà fra Josep per pròpia iniciativa? ¿Per què no va quedar registrada aquesta circumstància a les resolucions capitulars?

Abocats una altra vegada als interrogants, només ens queda recordar que la façana de la catedral de Girona sembla haver estat construïda –excepte en algunes alteracions menors- en base a la citada traça. Aquesta mostra una visió frontal de la meitat de la façana amb la inclusió a la dreta dels perfils que havien de presentar cada un dels pisos que la composaven [vegeu apèndix gràfic, **106**]. El projecte està basat en un frontispici emmarcat per dues pilastres gegantines sobre les quals es disposa un frontó triangular, seguint un model classicista ja conegut per nosaltres, una versió de les façanes dels temples carmelitans però sense l'afegiment dels cossos laterals units al central a partir d'alerons. Sens dubte, el que més destaca en aquesta traça –i també en la façana- és la presència del rosetó, de dimensions espectaculars i amb un enorme pes visual en el conjunt [vegeu apèndix gràfic, **107**]. El rosetó és la culminació d'una portada pensada en forma de retaule, dividit en tres pisos separats per amples entaulaments, i conformat per fornícules soberbiament emmarcades per una espectacular utilització de l'ordre arquitectònic: dues columnes d'ordre corinti flanquegen cada un dels nínxols, coronats per frontons corbs interromputs, que adopten en cada pis formes diferents; mentre que en el primer són simples segments concaus, en el segon i tercer passen a adoptar forma de “S”, acabats en volutes a l'últim pis. Aquí la successió vertical de fornícules culmina en un esclat de formes decoratives basades també en la voluta, i rematades per dues figures que al mateix temps flanquegen el gran rosetó.

A la banda esquerra de la traça trobem un text explicatiu adreçat als oficials que han de dur a terme l'obra, referent a algunes qüestions tècniques dels acabats de la façana,

text que reproduïm a l'apèndix, i en el qual identifiquem sense cap dubte la lletra de fra Josep de la Concepció –que coneixem a partir d'altres inscripcions o textos escrits per ell, com l'informe de la visura feta a l'església del Carme d'Oriola- [vegeu apèndix gràfic, **109-110**].

Estem, doncs, avançant la hipòtesi que l'actual façana de la catedral de Girona, inacabada sobretot per l'absència del frontó triangular i les pilastres gegantines que l'havien d'emmarcar, està construïda en base a un projecte realitzat per fra Josep de la Concepció, portat a terme per altres artífexs, però que en línies generals fou adaptat amb força fidelitat.

Intervenció a l'església parroquial de Santa Maria de Mataró

La parroquial mataronina, de fàbrica gòtica, va patir una important remodelació a mitjans del XVII, en la qual el tracista carmelità sembla haver tingut un paper destacat. La primera pedra de la nova construcció va ser col·locada el 21 d'abril del 1675, i el gruix de les obres, dirigides per fra Josep, s'allargà fins l'any 1682.

Desconeixem l'autèntic abast de la intervenció que fra Josep de la Concepció dugué a terme en la parroquial mataronina, però sabem que existí gràcies a una referència aportada pels acords municipals de la vila. Segons aquest document, el 29 d'agost de l'any 1682 el consell municipal mataroní decidia “sercar dos personas pratigas y expertas en fabricas de obras novas de Iglesias en la ciutat de Barcelona o en altres parts del present Principat de Cathalunya alli ahont se sapia haverni pera que aquellas junts ab fra Joseph de la Concepcio carmelita descals perçona qui ha aportat fins vuy la fabrica de la obra nova de la Iglesia Parrochial de dita vila miren y

regoneguen la dita fabrica feta en dita obra y veurer si aquella esta be del modo esta o si se deu renovar y fer hi altre cosa pera que stigue ab la perfectio deguda”¹⁹⁸. Això és tot el que sabem del pas de fra Josep en la direcció de les obres d’aquest temple.

Els mataronins, doncs, no quedaren gaire satisfets amb l’actuació del carmelità, fins al punt que el mateix any el consell deliberava la possibilitat de tancar el cimbori. Nomenada una comissió, va ser triat el projecte presentat pel milanès Ercole Torelli, encarregat fins el 1685 d’acabar les obres de la parroquia¹⁹⁹.

Atribucions i visures

Encara ens queden per citar altres traces portades a terme per fra Josep de la Concepció, obres de les quals no ens ha arribat més notícia que la de la seva autoria, de vegades acompanyades per una traça, o simplement de la data d’execució. En la major part dels casos es tracta d’obres desaparegudes, o conegudes a partir de la referència d’algun autor, o bé obres no portades a terme.

En primer lloc cal esmentar les fins al moment desconegudes traces pel convent de La Presentació de monges carmelites de Vic, convent desaparegut, que només coneixem gràcies a la reproducció fotogràfica dels dos pergamins en què fra Josep de la Concepció plasmà el seu projecte –també en l’actualitat en lloc desconegut-. Aquestes fotografies, que es troben entre el fons de l’Arxiu Mas, apareixen catalogades sense més especificacions com a pertanyents a les traces del convent de monges teresianes de la

¹⁹⁸ AMM, *Acords municipals*, 1613-1685, fols. 5v-6r.

¹⁹⁹ Sobre la història constructiva d’aquest temple consulteu L. Ferrer i Clariana, *Santa Maria de Mataró. La Parròquia. El temple*.

capital, sense indicacions de la seva autoria. No tenim cap dubte que les esmentades traces, que mostren un perfil i tres plantes, van ser fetes per la mà de fra Josep de la Concepció, i que responen al projecte de construcció del convent de monges carmelites descalces de La Presentació de Vic [vegeu apèndix gràfic, **113** i **114**]. Creiem no exagerar si afirmem que constitueixen un document d'enorme interès, en primer lloc perquè és l'única traça de convent realitzada per fra Josep que ha arribat a les nostres mans, i en segon lloc donat el grau d'especificació i detall que presenta en les parts que integren l'edificació.

En el primer dels fulls apareixen dues plantes, corresponents a la planta baixa i al pis soterrani. Aquest darrer, situat sota part del claustre i de l'església, allotjava peces com la cuina, el refector, el rebost, el pastador, el forn, el safareig, el rober, una cel·la per a les mortificacions (confessem que desconeixíem l'existència d'aquest tipus de dependències d'ús tan particular) i la sepultura de les monges, a la qual es devia accedir directament des de l'interior del temple. La planta del pis baix és probablement la més interessant; en primer lloc, el que en desprenem és l'orientació de la façana principal del convent, que mirava cap al nord –“a la tremuntana”–, i on se situaven la façana de l'església i l'accés principal a les dependències conventuals. L'església apareix situada a l'extrem de ponent d'aquesta façana, i presenta els elements habituals: nau única de quatre trams, en aquest cas sense capelles laterals –estem en un convent de religioses de clausura–, creuer, transepte i capçalera plana, amb la sagristia disposada al costat dret del presbiteri, i el cor a la banda esquerra, i dos confessionaris emplaçats en el braç esquerre del transepte, oberts per la banda del temple i també per l'interior del convent, de manera que els sacerdots poguessin confessar les monges sense que aquestes sortissin de la seva clausura. Al segon pis, a banda i banda del presbiteri, i també al braç esquerre del transepte, s'obrien les tribunes des de les quals les monges assistien als

oficis religiosos. Una ullada al segon full, que mostra l'estructura del primer pis, ens permet apreciar que el tipus de coberta plantejada era la volta de canó amb llunetes pels quatre trams de la nau, per la zona del presbiteri i també pels braços del transepte, aquí disposada transversalment. Finalment, el creuer anava cobert amb cúpula.

Pel que fa a les dependències conventuals, aquestes es repartien al voltant del claustre de dos pisos, que presenta en aquesta ocasió la particularitat de mostrar un esquema dels vents corresponents als quatre punts cardinals (tramuntana, migdia, orient i ponent), amb la indicació “Bruxula que enseña com an de pendre los vents al acentar esta planta”, i en el qual no ens podem sostreure a veure una referència vitruviana. Aquesta planta baixa mostra les dependències pròpies d'aquest tipus de construccions: porteria i torn, cel·la i rebost per a la germana tornera, locutori per als seculars comunicat amb el locutori de les monges, un “passadís per los seculars metge, barber, carregas” (els únics que podien penetrar en la clausura), un “pati, o jardí” enganxat a una ala del claustre, infermeria, diverses cel·les, un petit oratori, el *de profundis* (situat exactament darrere el cor de l'església), i la sagristia de les monges²⁰⁰.

El segon full ens permet apreciar les dependències del pis alt, en el qual trobem un altre rober, i un llarg nombre de cel·les distribuïdes a partir de dos corredors que corren paral·lels a les ales de llevant i de migdia del claustre –aquesta darrera es prolonga per darrere la capçalera de l'església-, a més de les secretes (les latrines), també presents al pis baix. D'aquest primer pis surt l'escala que portava al mirador del pis més alt, al nivell de la teulada. Aquest és visible en el perfil mostrat en el mateix full, que presenta l'edificació per la façana de migdia; el mirador ocupa l'extrem dret del dibuix, és a dir, havia d'estar

situat a la cantonada de llevant-migdia, i, pensat com a esbarjo de les monges, s'obria a partir de cinc arcs de mig punt que, molt probablement, es repetien a la banda de llevant. És una estructura habitual en altres convents –ho hem vist, per exemple, al convent de frares descalços de la mateixa població-. Aquesta perspectiva de la façana posterior del convent ens permet apreciar altres detalls, com l'estructura cúbica que amaga la cúpula sobre el creuer del temple, i l'espadanya situada a la banda de llevant de la façana de l'església.

Altres obres atribuïdes a fra Josep de la Concepció són el projecte pel Monument de Setmana Santa al convent de Santa Teresa de Vic²⁰¹ –descriu el Baró de Maldà, que el situa “en una capella tapada” i diu que “es de fusta y escultura dorada, ab molts cristalls, y en sa urna”²⁰²-, la reixa de ferro per a la capella de Sant Bernat Calbó a la catedral de Vic (confeccionada l'any 1685); i el projecte pel retaule major de Sant Vicenç de Prats a Vic²⁰³.

Hi ha, a més, altres dues activitats desenvolupades per fra Josep al llarg de la seva vida professional que mereixen ser destacades. De la primera ens informava Perelló, que citava diverses intervencions de fra Josep de la Concepció com a supervisor d'obres d'enginyeria a la ciutat de Barcelona: informes sobre canonades municipals (a

²⁰⁰ En aquesta planta també cal remarcar la presència en el claustre de tres altars disposats en tres de les quatre cantonades, mentre que en la quarta s'obre l'accés a la sepultura de les monges situada al soterrani.

²⁰¹ J.M. Madurell i Marimon, “El tracista Fray José...”, p. 64.

²⁰² R. Amat i de Cortada (Baró de Maldà), *Exili de Barcelona i viatge a Vic (1808)*, p. 117.

²⁰³ C. Martinell, *Arquitectura i escultura barroques...*, vol. II, p. 98.

partir de 1666), i visura de fonts²⁰⁴. L'altra de les activitats portades a terme per fra Josep va ser la de visurador. Tenim constància de quatre d'aquestes actuacions, tres d'elles ja consignades en apartats anteriors. La primera fou la visura realitzada a l'església parroquial de Tàrrega després de l'ensorrament del campanar l'any 1672. La segona va venir propiciada per aquest mateix motiu, perquè el municipi aprofità l'estada del tracista a Tàrrega per encarregar-li la visura de la casa de la vila, que es trobava en un precari estat de conservació²⁰⁵. La tercera, que acabem de mencionar, la portà a terme a Mataró l'any 1682; es tracta de la inspecció, juntament amb altres dos mestres d'obres, de les obres portades a terme per ell mateix a l'església parroquial de Santa Maria. La darrera d'aquestes visures és la més interessant de totes i la millor documentada. Es tracta de la que realitzà a l'església del convent del Carme d'Oriola, que coneixem gràcies a uns dels articles de García Hinarejos anteriorment citat²⁰⁶. Aquest edifici, portat a terme per l'*obrer de vila* Miquel Xarava, va presentar problemes de construcció abans de ser finalitzat, problemes que motivaren la visura de diversos arquitectes, entre els quals es trobava fra Josep de la Concepció²⁰⁷. El religiós va ser cridat pels carmelitans el mes de setembre de 1681, i acudí probablement des del convent de Vic, on, com hem citat anteriorment, ens consta com a conventual l'any 1680. Aquesta intervenció com a visurador de fra Josep és enormement interessant, sobretot perquè s'ha conservat la memòria que redactà en referència a la construcció de l'edifici, datada el 28 de setembre, i perquè en aquest document, l'únic conservat que ens permet copsar d'una manera directa les seves reflexions, mostra les seves opinions

²⁰⁴ A.M. Perelló, *op. cit.*, p. 460.

²⁰⁵ Vegeu nota 55 d'aquest mateix apartat.

²⁰⁶ "La arquitectura de los carmelitas descalzos...", *op. cit.*, p. 250.

²⁰⁷ Cal citar també Pedro Quintana, Jusepe Martínez, José Valls, José Martínez i Joaquim Bernabeu.

en matèria d'arquitectura²⁰⁸. No deixa de ser curiós, per exemple, com fra Josep fa referència en una de les clàusules de la visura a elements d'antropometria arquitectònica, que probablement al·ludeixen a les seves lectures de tractats albertians [vegeu apèndix documental, n. 11].

Encara ens atreviríem a afegir a aquest llistat una altra possible intervenció de fra Josep com a visurador, de la qual, en realitat, no tenim absoluta certesa documental, tot i que endevinem la figura del tracista darrere la referència. Es tracta de la notícia de la construcció de la parroquial de Sant Julià de l'Arboç del Penedès que Gaietà Viaplana aportava a la seva obra *Notes històriques de la Parròquia i vila d'Arbós*. La nova església va ser bastida entre el 1631 i el 1647 sobre una construcció anterior, i uns anys després d'estar finalitzada l'obra, el 1665 la parròquia va decidir emprendre la construcció del retaule major. Aquesta obra s'endarrerí alguns anys, i el desembre del 1671, segons Viaplana, “estaven ja plens els fonaments quan [...] cridaren com a persones perites dos religiosos (carmelites) de Sant Josep per a ‘allanar’, *diu l'acta*, la dificultat sobre si el retaule estaria millor que per lo asiento de las columnas si posesin lo asiento del peu de pedra ó del pedestal <de fusta> i vist el seu informe es posà de pedra i marbre”²⁰⁹. L'única referència en la documentació municipal que trobem sobre la qüestió, i de la qual sembla haver agafat l'autor la cita –Viaplana no especificava de quina font extreia la informació– es troba a un llibre de comptes del municipi en el qual es destina “una lliura he dita es per lo gasto feren dos Religiosos de St. Joseph que los feren venyr per allanar la dificultat sobre si lo Retaule estaria milor que per lo Asiento

²⁰⁸ D. García Hinarejos, “El convento del Carmen de Orihuela y los informes y juicios para la reparación de los defectos de fábrica de su iglesia”, *Actas del X Congreso del CEHA. Los Clasicismos en el Arte Español*, pp. 507-514. El document citat per l'autora es troba a l'AHN, Clero, leg. 112, exp. 1.

²⁰⁹ G. Viaplana, *Notes històriques de la Parròquia i vila d'Arbós*, p. 34.

de las Columnas si pondrian lo Asiento del peu de pedra o del padrestal de fusta”²¹⁰. No costa gaire imaginar que un d’aquests dos religiosos cridats del convent de Sant Josep de Barcelona per acudir a l’Arboç és fra Josep de la Concepció, sobretot si tenim en compte que l’autor del retaule era l’escultor Domènec Rovira, amb el qual el religiós carmelità havia tingut contacte tot just feia un any amb motiu del concurs pel projecte del retaule de la parroquial d’Esparreguera. És més; molt probablement fou el mateix Rovira qui indicà als comissionats de l’obra el nom de fra Josep com a expert visurador en aquest tipus de fàbriques. Més difícil, en canvi, ens resulta endevinar qui era el religiós descalç que acompanyaria fra Josep en aquesta empresa; no tenim constància de cap altre expert en visures en aquells anys que fos membre de l’orde descalç.

6. Un breu exercici estadístic

Per rematar aquest capítol dedicat a fra Josep de la Concepció ens permetem un petit caprici numèric, una valoració que no respon ja a cap anàlisi artística, sinó simplement a una fal·lera recomptadora, que calma les nostres ànsies catalogadores i conclusives.

Els projectes en els quals trobem implicat fra Josep de la Concepció sumen un total de trenta-quatre, tenint en compte que en algun d’ells es produí més d’una intervenció (per exemple, al convent de Sant Josep de Barcelona, en què el tracista participà en diverses fases constructives: pòrtic de l’església, capella del Santíssim i

²¹⁰ ACA, *Diversos-local Arboç*, Comptes-sortides, vol. 18, 20 de desembre de 1671. Estranyament, en els acords municipals (*Llibre del Comú*, vol. 2, 1638-1680) no consta en aquestes dates cap crida del consistori per a la visura de l’obra del retaule, quan és evident que la decisió s’hauria d’haver pres a través del consell municipal.

biblioteca; o al castell de Cubelles, amb una ampliació posterior de la traça). A això cal sumar les visures realitzades en diverses obres (quatre documentades en total) i la seva tasca de supervisor d'obres d'enginyeria a Barcelona. Aquests projectes es desenvoluparen al llarg de trenta-quatre anys, des del 1655 fins el 1689, dates de la seva primera (convent d'Énguera) i última obres (convent de San Hermenegildo a Madrid).

Fra Josep exercí com a tracista al llarg de trenta-cinc anys (recordem que morí el 1690), i bona part d'aquest temps el passà anant d'una banda cap a una altra muntat en una mula. Justament aquesta capacitat viatjadora és una de les coses que més sorprenen del religiós; si fem una ordenació cronològica de les seves diverses estades, ens podem adonar del grau de mobilitat que comportà per a ell ser un arquitecte tan reconegut arreu. A tall d'exemple: entre els anys 1672 i 1673, dos dels més atapeïts de treballs, fra Josep està treballant a Vic com a supervisor de les obres de construcció del convent dels descalços i en la confecció de la traça de l'ajuntament, es desplaça a Vilanova i la Geltrú per revisar la traça del campanar, presenta a Torelló les traces de la nova església parroquial, viatja a Tàrraga per visurar l'església i l'ajuntament i rep l'encàrrec de la traça de la nova parroquial, confecciona les traces de la capella de la Immaculada Concepció a la seu de Tarragona (que comporten no només arquitectura, sinó també escultura i arts sumptuàries), treballa en la remodelació dels castells de Cubelles i Botarell (no només com a arquitecte, sinó també com a director de les obres), en la construcció d'una casa a Segur (també com a tracista i supervisor), i torna a Tàrraga per inspeccionar l'estat de les obres de construcció de l'església. L'any següent, a més de portar entre mans totes aquestes empreses, es desplaçarà a Madrid, on el cridaran des de Reus per traçar l'Hospital. És aquesta una capacitat de treball digna d'admiració.

Fra Josep de la Concepció va traçar al llarg de la seva carrera onze convents de carmelitans descalços, tres dels quals pertanyien a la branca femenina de l'Orde (Reus, Caudiel i Mataró), i un de monges de l'orde calçat a Vic, i intervingué a més de manera puntual en altres dos convents: en el de Sant Josep de Barcelona (hem especificat fa un moment en quines parts) i en el de Sant Llorenç de Tarragona (construcció de la capella de Sant Teodor). D'aquests convents traçats, quatre ho van ser fora de Catalunya, tres al Regne de València (Énguera, Caudiel i Nules) i un a Castella (el de Madrid). Amb ells inaugurà i conclogué la seva activitat de tracista (ja ho hem mencionat: el primer el d'Énguera, el darrer el de Madrid). La confecció de la major part d'ells es concentrà en els primers anys de la seva professió; entre 1655 i 1664 fra Josep ja ha projectat sis convents carmelitans, mentre que els altres cinc sorgiran més espaiats en el temps.

Però els convents de carmelitans descalços no constitueixen una majoria dins el catàleg de les seves obres; el gruix ve format per obres portades a terme fora de l'orde religiós al qual pertanyia, que fan un total de vint (vint-i-una si comptem el convent de monges de La Presentació de Vic). D'aquestes vint, tretze pertanyen a l'àmbit religiós i set al profà. Entre les primeres distingim tres esglésies parroquials (Torelló, Tàrrrega i Mataró), tres capelles (Immaculada Concepció a Tarragona, sant Oleguer a Barcelona i Santíssim a Reus), dos retaules (Esparreguera i Vic), un campanar (Vilanova), una catedral (Vic), una façana de catedral (Girona), una reixa de capella (sant Bernat Calbó)²¹¹ i un projecte per a un Monument de Setmana Santa (Vic). En l'àmbit profà comptem dos palaus (del Virrei a Barcelona i Episcopal a Vic), dos castells (Cubelles i Botarell), un ajuntament (Vic), una casa (Segur) i un hospital (Reus).

²¹¹ No comptem aquí la reixa de la capella de la Immaculada Concepció a la Seu tarragonina perquè entenem que forma part de tot un projecte.

Analitzades una per una les seves produccions, i demostrades les seves capacitats d'adaptació a qualsevol tipus d'encàrrec, hom pot fer-se càrrec que quan parlem de fra Josep de la Concepció no parlem d'un mestre d'obres a l'ús, sinó d'un dels millors artífexs amb què comptà l'arquitectura catalana –i en general l'art- del XVII, i això és el que creiem que hem deixat fixat a partir d'aquest treball. D'ara en endavant, només caldrà esperar que es vagin produint troballes al voltant d'aquesta figura, que, estem segurs, no faran res més que engrandir-la.